

2012

ROMU

ROSKLIDE MUSEUM

ROSKILDE
FREDERIKSSUND
LEJRE
MUSEUM

EX LIBRIS

ROMU 2012

Årsskrift fra Roskilde Museum

ROSKILDE MUSEUMS FORLAG

ROMU 2012

© Forfatterne og Roskilde Museums Forlag 2013

Forfattere:

Klavs Becker-Larsen, Slangerup

Keld Holm, Roskilde

Vibeke Kaiser-Hansen, museumsinspektør, Fredericia Museum

Ole Thirup Kastholm, museumsinspektør, Roskilde Museum

Hans Jørgen Lych Larsen, cand.mag., Lejre

Poul Lindor Nielsen, fhv. borgmester, Roskilde Kommune

Jens Ulriksen, museumsinspektør, Roskilde Museum

Jens Lei Wendel-Hansen, ph.d., København

Baggrundskort, målebordsblade og ortofotos er gengivet
med tilladelse fra Kort- og Matrikelstyrelsen

Redaktion: Jens Ulriksen

Omslag: Peter Brandes

Grafisk tilrettelæggelse: Anette Schmidt

Oprindeligt principdesign: Mette Secher

Papir: Omslag: Munken Lynx, Indhold: Perigord Matt

Skriftyper: Berthold Akzidenz Grotesk Condensed / Adobe Garamond Pro

Tryk: Narayana Press

ISBN 978-87-88563-45-0

EAN 9788788563450

Indhold

Rappendam II – en rundtur i offermosens bagland 7

Klav Becker-Larsen

En hemmelighedsfuld stenskive ved Himmelev Bæk 17

Ole Thirup Kastholm

Detektorarkæologi – en succeshistorie med begyndende brudflader 27

Jens Ulriksen

Da adelen fik enden på komedie 51

Jens Lei Wendel-Hansen

'Dønnergaard kom ud af Hullet'

Hans J. Dønnergaard – historien om en mands opstigen og fald 61

Hans Jørgen Lych Larsen

'Han skal ikke blive glemt' – men det blev han

... Jens Andersen-Gadstrup 99

Poul Lindor Nielsen

Da socialismen kom til Roskilde 117

Keld Holm

Ayasofya Moskéen i Roskilde – en moské med rødder i Tyrkiet 129

Vibeke Kaiser-Hansen

Kulturhistorisk rapport:

Tre ældre faser af Græse Præstegård 159

Ole Thirup Kastholm

Kulturhistorisk rapport:

Kirkegård og hustomter ved Konventhuset i Roskilde 169

Jens Ulriksen

Rappendam II

– en rundtur i offermosens bagland

7

Af Klavs Becker-Larsen

I en artikel i ROMU fra 2011 med titlen: ”Rappendam – en offermose og dens funktion – kult og mentalhygiejne”, har jeg fremlagt mit syn på fortidens offerhandlinger. Jeg ser de gamle guddomme, Nerthus og Njord, som statister ved offerhandlingen og viser, at de er skabt i et forsøg på at forklare visse psykiske og fysiske reaktioner på ydre begivenheder – eller målrettede tiltag – også uden forbindelse til det kultiske.

Som støtte for min opfattelse bragte jeg en række eksempler på, at mennesker ad forskellige veje og med forskelligt sigte har søgt at bringe deres sind i en tilstand af tomhed eller stilstand, som – ifølge overleveringen – kunne give plads for helsebringende kræfters virke. Denne tilstands varighed kan være et enkelt sekund, men dens følger kan være livsvarige. Seere har kaldt den *intethedens reservat, hvor heller ikke guder har adgang*.

Min tolkning har mødt positiv respons og synes på underfundig vis bekræftet af guderne selv. Se det skæve, skælmske, selvironiske grin på guden Njords ansigt, der ligefrem ægger til kætterske anskuelse. Har den billedskærer, som for 2000 år siden skabte dette herlige ansigt, gjort sig tanker, der ligner mine?

Jeg har valgt at uddybe det indiciebevis, jeg allerede har lagt frem, for holdbarheden af mit standpunkt. Artiklen fra 2011 omtaler også en af den moderne fysiks nye og skelsættende landvindinger, som går under betegnelsen: “entanglement”. Et par årtusinder synes at skille de to emner, entanglement og ofring, fra hinanden. Men nøjere betragtet hænger de uløseligt sammen.

Det er den teoretiske fysiks store ambition at nå frem til en *teori om alting*, som sammenfatter og forklarer de kendte naturlove med *én lov*. En lignende stræben er velkendt inden for filosofi og religion. Findes der dækkende fællesnævner for de begivenheder og erfaringer, som udgør vor arts

Fig. 1. Guden Njord fra Broddenbjerg Mose. Efter Glob 1965.

brogede historie, der både kan forklare det ofte fornuftstridige i vor adfærd, men også kunne give os viden til en bedre håndtering af vor hverdag?

Som eksponent og formidler for en sådan bestræbelse ser jeg filosoffen Ludvig Feilberg (1849-1912) med hans beskrivelse af vort sjælelivs betingelser – sindets ”naturlove” – som hørende under *energetik*. Artiklen fra 2011 redegør for Feilbergs syn på sindets to grundlæggende funktioner: den lukkede kredsløb og det åbne ligeløb samt følgerne af deres anvendelse – eller mangel på samme.

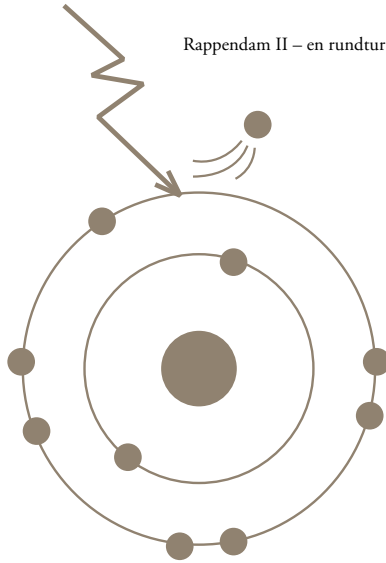
Kemikeren, filosoffen og nobelpristageren Wilhelm Ostwald (1853-1932) ser *energien* som den eneste virkelighed. Alle fænomener, såvel materielle som psykiske/åndelige, er energiens manifestationer. Som Feilberg ser han nervesystemet som kanal for en strøm af energi til dels under vor kontrol og gennem vore valg med mulighed for *forædling*. Tilværelsen er en trinstige af energiformer, som mennesket kan transformere/sublimere.

En parallel til Ostwalds *forædling* findes i Feilbergs beskrivelse af sindets *kvaliteter*. Selvom dette er et hovedtræk i hans filosofi, har jeg valgt her kun at berøre det ganske kort for at holde mit lån hos ham så enkelt og målrettet mod mit emne som muligt.

Feilberg så, at det er muligt at opdele de oplevelser, vi har, i grupper eller kvaliteter, trinsat efter den grad af *fortætning*, energien befinder sig i. Man kunne sige: den lødighed, den er løftet til.

Et eksempel: En mand ser en køn og velskabt pige og modtager derved en kraftig, lystbetonet impuls, som inducerer en strøm i ham. Han kan nu overveje, om det er muligt at opnå kontakt med hende, eller han må – som livet nu engang er – resignere og nøjes med at lukke sig om hende i tankekredse, der kan krydres af fantasien og tidligere erfaringer. Men nu fanges hans blik af en urskive, som fortæller ham, at der er et arbejde at passe – eller et barn, der har glædet sig til en skovtur. Han tager sig sammen, og efter lidt overvindelse åbner han sig mod det nye spor og har dermed fortættet den optagne energi et trin eller to. Måske byder arbejdet på en udfordring, som ægger ham til kreativ nytænkning. Måske bringer skovturen ham ud i selvforglemmende undren over naturens rigdom, og han oplever varmen ved nærheden med sit barn. En ny fortætning er sket, han er gået endnu et trin op. Forløbet har sendt ham ud i ligeløb af stigende kvalitet.

Fysikeren F.C. Becker (1882-1959) peger i sit skrift ”Om Ludvig Feilbergs arbejder” på analogien mellem atomets verden og sindets. Begge steder møder vi kredsning og ligeløb. Elektronen kredser om kernen i lukkede baner, men en påvirkning udefra kan slå den ud af kredsløbet i ligeløb til forbindelser i det omgivende rum. Naturen synes at arbejde efter de samme principper på det sjælelige som på det fundamentale plan.

Livsvisdom har gennem årtusinder søgt at vise nødvendigheden af, at sindets tendens mod vedvarende kredsning brydes af ligeløb, der udfrier individet fra dets fastlåste isolation som ”jeg” til væren i verdensborgerens ”vi” i alnaturen. Hvor vi smelter ind i den natur, vi er del af, til det samspil, som er betingelsen for psykisk og fysisk sundhed, og som vi af uvidenhed selv blokerer for.

Biokemikeren Jesper Hoffmeyer (f. 1942) ser liv som et bio-semiotisk fænomen med sjælen som en integreret del af kroppens livsform. Vi lever i et univers af tegn og betydninger. Går man ind for Hoffmeyers definition, må vor opgave være at udveksle signaler med naturen, dvs. rummet omkring os, og internt det rum, vi selv udgør, i lydhøre, følsomme relationer. Han opfordrer til, at vi tror på enhver tvivl, som måtte opstå i vore sind, når vi møder religiøse og videnskabelige dogmer eller anden form for overlevering.

Hvis man tager afsæt hos Feilberg, Ostwald og Hoffmeyer, kan det være fristende – helt på eget ansvar – at se energien som kandidat til embedet efter tidligere tiders panteistiske guddomme. Og er man først i ligeløb, kan man rives med, så man aner holistiske forbindelser, sammenhænge i naturen, som det må være livsvigtigt at holde intakte. Så vi undgår tab af

Fig. 2. En elektron slås ud af et atom. Omtegnet efter Goldbach 1992.

Sære Snegle

Snegle på vejen
spår gerne regn.
Men på vejene ved Chamonix
har snegle byttet syn for sagn
og vekslet deres talenter
med en egen version
af russisk roulette
som dyrkes med dødsforagt

De bestiger vejbanen
og suger trøstigt saften
fra træge artsfæller
der selv besteg vejen
som ortodokse kannibaler
og nu
traditionen tro
ligger tilberedt af vognhjul

vitale funktioner, som det sker, når nervebaner rammes af et traume, rives over, og passagen af impulser ophører.

Men at de indkommende impulser kan føre til vidt forskellige tolkninger og livsanskuelser blandt individer og grupper, viser et veldokumenteret eksempel fra sprogenes verden: En sydamerikansk indianerstamme, Piraha, levede – indtil myndighederne for nylig gjorde dem fastboende – som velfungerende jæger-nomader, der fulgte byttet. Men deres sprog rummer ingen mulighed for at udtrykke fortid eller fremtid! De taler og lever i præsens. De har ingen tal. Begreber som gud og helvede kender de ikke.

Frihed, ved vi, er betingelsen for et liv i sundhed og vækst. Hver dag ser vi grelle eksempler på de ulykker, som dogmefast religion og kultur fører med sig. Men ufriheden er os nærmere på kroppen, end vi tror. Den kan være med os gennem hæmmende sider af vor opdragelse, som vi ikke har gjort op med, vaner, vi har tillagt os, og det miljø hvor vi kritikløst følger trop.

At andre af naturens skabninger deler disse vilkår med os, sprang mig i øjnene under en rejse:

◀ Sære Snegle

Et behov kan også holde os fanget i kredsning en tid, indtil vi renoncerer, eller det opfyldes og forsvinder. I samme nu kan der brede sig et smil over landskabet, som vi kender så godt fra barneårene, hvor små, uanselige oplevelser kan være de rigeste af alle.

Jeg tilbragte en periode af mit liv som toårig i en gammel, vildtvoksende have, der lå tæt ind til Tisvilde Hegn. Græs og blomster stod højt, sommerfuglene sværmede, gulspurven sang, solen skinnede altid. Havens grænse mod hegnet – og grænsen for min færden – var et mosbegrøet dige af jord og sten. En lille sti førte, via en hvid låge, ind i skovens halvmørke. Men billedet af lågen mellem sine to stolper i diget er aldrig overstrålet af noget andet indtryk, der har mødt mig gennem et langt liv rigt på oplevelser.

På forunderlig vis dukker det med års mellemrum frem i al sin friskhed, mens mange af voksenlivets store oplevelser nok huskes, men hurtigt blegner. Eller klippes over endnu inden de er forbi af den nævenyttige trang til at forstå:

Bilist ser solen ►

Egentlig ved vi jo godt, at det herlige, der mødte bilisten og den toårige, ikke tilhører tingene, men er en kvalitet ved vor egen øjeblikkelige åbenhed, som vi tilskriver dem.

Mine eksempler og lån fra videnskab, tænkere og seere i 2011 og nu, hviler alle på verificerbar autencitet.

Mit forsøg på at forestille mig en baggrund, der kan samle og måske forklare dette stof, tager derimod afsæt i lægmands viden om kosmologi. At præsentere mit billede kan være halsløs gerning efter min kritik af vore forfædres løsningsmodel: *guderne*, for mangel på struktur og substans. Som tentativt forslag skal det alligevel voves. Jeg forestiller mig et universelt udbredt, grundliggende kraftfelt. Hvor feltets tæthed er størst, kan energien overgå til tilstanden *masse*, ”*noget*”, *det skabte*.

Det skabte bevarer, trods individualitet, en vis indbyrdes afhængighed – entanglement – opretholdt gennem felter, således at universet som holistisk enhed styrer kræfternes spil. Principper og love med universel eller lokal gyldighed opstår, som ikke uden følger kan forbigås.

Herfra springer på vort, det menneskelige niveau, blandt andet betydningen af, at vi forstår forhold som kredsløb og ligeløb (lukkethed – åbenhed), der indebærer, at vi ikke livet igennem, som forkælede børn, bare kan læne os op ad et naturgivent forsyn, men skal bevidstgøre os vort medansvar for det liv, vi lever. Heldigvis er det system, vi indgår i, langmodigt, og vi får til stadighed tilbud om at spille med.

Er vi åbne, modtager vi løbende – som fra en sufflør – vejledende input til eventuel justering eller bekræftelse af vor måde at tænke og handle. Det når os fra vore egne oplevelser og erfaringer, gennem vore spontane indfald og anelser, fra litteratur og kunst og via entanglement. Men ofte kommer det i analogiens, metaforens eller lignelsens udtryksform fra det forråd af viden og minder, som den enkelte har samlet sig, og som en instans i vort mentale udstyr har kendt bevaringsværdige og sat under hukommelsens forvaltning:

▼ Rappendam

Bilist ser solen

Landevejen den samme
stadig gråvej
blikket strejfer
resigneret
blandt landskabets
banale tilbud
håber hemmeligt
på en overset godbid

Flakker hen over marker
fanger ingenting -
famler ved huse og gårde
fortryder –
hænger ved et poppelhegn
skuffes igen
opgiver
slipper

Da bryder en gård i lys lue
i soleklar opfyldelse

Blikket standser
i storøjet undren
søger tilbage
vil begribe
finder –
en gård blandt gårde
et landskab i gråvej

Rappendam

Jeg bor ved en mose
hvor bønder har blotet
vogne plove kvæg mennesker
gaver til magterne

Beruset i blod
og brudte værdier
i det forrykte spil
gav dybets kræfter svar

Men grebet af frygt
flygted de fornuftige
fra mosens gru
til sikker grund

De gjorde sig guder
med kræmmersind
programmeret
til tuskhandel

Der kom mening
i galskaben –
kraften blev
hvor den er

Litteratur

Glob, P.V. 1965: *Mosefolket*. Gyldendal.

Goldbach, O. 1992: *Fysik og Kemi
Lexikon*. Grafisk Forlag.

En hemmelighedsfuld stenskive ved Himmelev Bæk

17

Af Ole Thirup Kastholm

Som så meget andet i den moderne verden er arkæologien blevet professionaliseret. Når den danske muld bliver omformet af anlægsarbejder af næsten enhver art, rykker arkæologerne ud og afsøger terrænet metodisk og systematisk. Kort og luftfotos bliver gransket, søgegrøfter bliver gravet med gravemaskine, marker bliver afsøgt med erfarne øjne og ved hjælp af metaldetektor, naturvidenskabelige analyser bliver foretaget og rapporter affattet og indsendt til statsadministrationens centrale organer. Alt sammen med det formål at besvare spørgsmålet: ”findes der på dette sted fortidsminder, og hvad betyder de i givet fald?” Men hele maskineriet er i værste fald blot en facade, i bedste fald en blind famlen, som giver indtryk af, at arkæologi som videnskab betragtet skulle være en objektiv størrelse. Arkæologens vanskæbne er nemlig, at hans spørgsmål – trods de mest stringente bestræbelser – ofte besvares med nye spørgsmål frem for endegyldige svar. Der har jo været mennesker på spil, også i oldtiden, og intet lader sig fuldstændigt afkode, når først de involverede er formuldede, og deres flygtige tankeverden er blevet til intet.

Undersøgelsen ved Himmelev Bæk

Et glimrende eksempel på, hvorledes et spørgsmål kan graves op af jorden – uden at svaret fulgte med – viste sig i forbindelse med en af museets arkæologiske undersøgelser i 2011. Idet at Roskilde Forsyning planlagde at anlægge et regnvandsbassin omkring Himmelev Bæk nord for Trekroner, var museets arkæologer blevet anmodet om at foretage en prøvegravning af det knap syv hektar store areal for således at kunne kortlægge og undersøge eventuelle fortidsminder på området forinden.¹ Arealet bestod af dyrkede marker i et blødt formet, bølget morænelandskab, jævnt skrånende ned mod begge sider af bækken, hvis strømmende overflade befinder sig i en

Fig. 1. Søgegrøfterne ved Himmelev Bæk på baggrund af et ortofoto. Den sorte pil markerer gruben fra romersk jernalder, den røde markerer gruben, hvori stenskiven blev fundet. (Baggrundskort © Kort- & Matrikelstyrelsen).

Fig. 2. Fundstedet markeret på 4-cm kort (Baggrundskort © Kort- & Matrikelstyrelsen).

højde af ca. 18 m over havet. Himmelev Bæk afvander Trekronerområdet og løber videre nordover for at møde Maglemose Å, som har sit udløb i Roskilde Fjord, nord for Bolund.

På området blev trukket 28 søgegrøfter på hver to meters bredde. Her blev pløjelaget gravet bort ned til undergrunden, hvori oldtidens nedgravninger gerne tegner sig som mørke plamager. På den måde blev i alt 3.600 m² blotlagt, ca. 12% af det samlede areal. Imidlertid viste det sig, at sporene efter fortidige aktiviteter var meget spredte, og kun to steder var der noget at komme efter i arkæologisk henseende (fig. 1-2). I områdets nordligste spids viste der sig enkelte nedgravninger – såkaldte gruber – med forhistoriske affaldsrester, herunder adskillige potteskår, som givetvis stammer fra jernalderen, uden at de dog var særligt karakteristiske. En kulstof 14-analyse af en dyreknoget fra gruben A1 indkredser dateringen til ca. 85-345 e.v.t., dermed beliggende i den periode, som betegnes romersk jernalder.² Formentlig betyder dette, at der ligger en boplads fra romersk jernalder umiddelbart mod nord, udenfor det undersøgte areal. Det er en nyttig oplysning, hvis der engang skal laves jordarbejder her. Det andet sted, hvor interessen samlede sig, var på markstykket mellem Himmelev Bæk og Slæggerupevej. Også her kunne i en søgegrøft konstateres en grube i skikkelse af en stor uformelig nedgravning, som blev kaldt A4. Gruben A4 viste sig at gemme på flere fund, ikke mindst ukarakteristiske potteskår samt dyreknoget, men særlig interessant var fundet af en skive af sandsten med indridsede linjer, tydeligvis udført af menneskehånd (fig. 3-4).³

Stenskiven

Det drejer sig om en flad skive af sandsten med en tykkelse på 9-14 mm, som fremstår tilnærmelsesvis rund med tværmål på mellem 82 og 100 mm. Skiven i sig selv bærer ikke synlige spor efter mekanisk tildannelse, men har sandsynligvis fået sin form ved naturlig udspaltning.⁴ På begge sider er den fuldstændig flad, imidlertid bærer kun den ene side indridsninger. Her synes de at have dækket hele fladen, men er slidt væk fra den bløde stenart flere steder, især ved skivens rand. Selve indridsningen fremstår som et mønster bestående af nogenlunde vandrette og lodrette linjer,

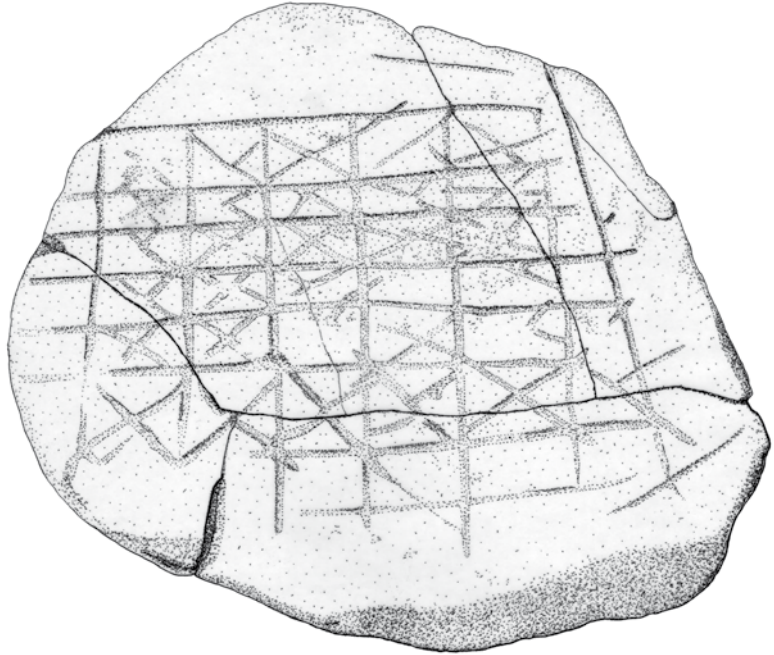
Fig. 3. Fotografi af stenskivens motivside. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum. Målestok 1:1.

der danner et net af firkantede bokse af varierende størrelse. Hen over hver boks ses indridset et kryds, når enkelte bokse langs randen undtages samt punkter, hvor fladen er særligt nedbrudt. De indridsede linjer er omtrent 1 mm brede, og hvor de er bedst bevaret, synes de at bestå af et V-formet tværsnit med en dybde på op til ca. 0,5 mm.

Mønstret som helhed giver ikke indtryk af at være dekoration, men har derimod et præg af funktionelt hastværk, hvor krydserne ikke respekterer boksens afgrænsninger, og hvor boksene lader hånt om enhver symmetrisk fordring.

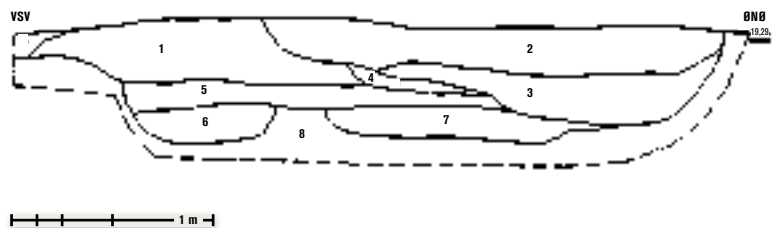
Gruben, hvori stenskiven dukkede op, bestod af adskillige jordlag, som vidnede om et komplekst handlingsforløb. Mindst to gange har man gravet ned det samme sted. To gravede lodrette snit gennem gruben blev tegnet for at registrere lagene, før det hele blev udgravet. Stenen lå ca. 10 cm nede i lag 1, som udgjorde det øverste lag i grubens ældste del (fig. 5). I dette lag fremkom flere fund, som kunne kulstof 14-analyseres for at indkredse lagets alder. Der blev foretaget tre sådanne analyser, to på fragmen-

Fig. 4. Tegning af stenskvivs motivside. Målestok 1:1.

ter af dyrekno­gler og en på et stykke trækul (fig. 6). Analyseresultaterne peger for dyrekno­glernes vedkommende på en alder omkring tidsregningens begyndelse, mens trækullet er lidt ældre. Dette skyldes formentlig, at trækullet kommer fra et træ med en egenalder på et par hundrede år. På den baggrund synes det rimeligt at antage, at stenskviven blev forse­glet i gruben for omkring 2.000 år siden, uden at dette dog er en sikker date­ring af selve genstanden.

Fig. 5. Det ene profilsnit i gruben A4. Stenskviven lå i lag 1. Den stiplede linje angiver udgravnings­grænsen.

At man bør anvende kulstof 14-resultater med stor varsomhed, viste sig i en analyse på et trækulsstykke fra grubens lag 3. Dette lag var tydeligt gravet ned i lag 1 og dermed uden tvivl yngre. Det daterede trækul var derimod flere tusinde år ældre, fra o. 6000 f.v.t.⁵ Der er altid en risiko for ”forurening”, forstøet på den måde, at noget ældre er røget med ned i hullet. Denne risiko kan reduceres ved at foretage flere analyser, når det er muligt.

Prøve	Materiale	Alder (kal. m. 2σ)	¹⁴ C-alder BP	Lab. nr.
P1	Dyreknogle	55 f.v.t. – 175 e.v.t.	1950±50	LuS-10006
P2	Dyreknogle	210 f.v.t. – 25 e.v.t.	2090±50	LuS-10063
P4	Trækul	400 – 200 f.v.t.	2250±50	LuS-10065

Fig. 5. Oversigt med kulstof 14-analyser fra lag 1, hvor stenski-ven fandtes.

Beslægtede fund

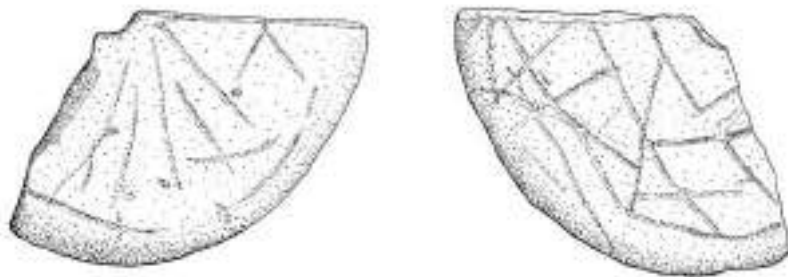
Stenskiven fra Himmelev Bæk har ikke præcise paralleller, som er denne forfatter bekendt. Men mere overordnet betragtet, så føjer den sig til en lille, uensartet fundgruppe af flade sten med menneskeskabte indridsninger. Nogle af disse har figurative motiver som eksempelvis stenskiven fra Maltegårdsens marker ved Gentofte, som afbilder en mand og en kvinde umiddelbart før en omfavelse med åbenbare erotiske hensigter (fig. 7).⁶ Et andet eksempel kendes fra Store Magleby på Amager, hvor indridsningen på en stenskive synes at gengive solskiven med udstrålende zigzaglinjer.⁷ Dateringen af disse to skiver er usikker, men det antages, at de er fra henholdsvis bronzealderen og bondestenalderen. Andre sten er dekoreret med geometriske motiver, hvoraf særlig mange kendes fra Rispebjerg på Bornholm. Disse skiver er dateret til tiden omkring 2800 f.v.t. og skal givetvis også opfattes som solmotiver.⁸ Roskilde Museum er i besiddelse af en lignende – et fragment af en ornamenteret stenskive, fundet på markoverfladen mellem Gundsølle og Ågerup (fig. 8).⁹ Alle disse adskiller sig fra Himmelev Bækstenen ved, at deres indridsninger er af dekorativ art, hvor dens synes at være af praktisk.

Stenens hemmelighed

Netop fraværet af det dekorative synes at være det væsentlige ved stenskiven fra Himmelev Bæk. Fra den nutidige synsvinkel – som er den vi har, og den eneste vi kan gøre os forhåbning om at opnå – lader indridsningen til at have været af direkte praktisk art. Som et regnskab. Dette må forstås i bredeste forstand; et regnskab, det kan være et spil, en opgørelse over kornforråd, en kalender eller noget helt femte. Et system, hvor afkrydsningen har været det centrale. En nærmere tydning end dette, altså hvilken konkret slags regnskab der har været tale om, lader sig ikke afkode for denne forfatter. Utvivlsomt kunne man give sig til at tælle og underkaste indridsningen diverse metriske undersøgelser. Med stor tålmodighed kan dette give fremragende resultater, som da den franske filolog Jean-François Champollion i 1824, efter årelang granskning af Rosettastenens inskriptioner, løste op for de ægyptiske hieroglyffers gåde.¹⁰ Men der var også en kendt faktor

Fig. 7. Stenskiven fra Maltegårdsens marker ved Gentofte. Stenskiven er ca. 12 cm i diameter og 1,5 cm tyk. Efter Kaul 2004.

Fig. 8. Tegning af begge sider af den dekorerede skive fra Gundsøllille. Den er fremstillet i sandsten og har haft en central gennemboring. Målestok 1:1.

i denne proces, nemlig den græske del af inskriptionen. Desværre kan et for ihærdigt ønske om at kunne læse og forstå ukendte tegn også give bagslag, som da den dansk-islandske oldforsker Finn Magnusen afkodede de mystiske runer på Runamoklippen i Blekinge, publiceret i hans værk "Runamo og runerne" fra 1841.¹¹ Det tog ham ti måneder at løse gåden, før han kunne læse den i klippen ristede tekst om kong Harald Hildetand og Bravallaslaget. Det var nu heller ikke let, idet teksten tilsyneladende var forfattet baglæns og på et særligt oldislandsk versemål. Desværre påviste arkæologen J.J.A. Worsaae få år senere, i 1844, at "runerne" var et naturfænomen, opstået ved vulkansk aktivitet.¹² Magnusen blev efter denne fadæse videnskabeligt deklasseret, helbredet svigtede, og han fandt døden i ensomhed juleaften 1847 med denne triste skygge kastet over hans fortjenester. Man kan heraf lære, at det ikke er uden risiko at kaste sig ud i sådanne afkodninger.

Denne forfatter vil derfor trygt overlade det til andre at gøre sindrige beregninger, ødsle med fantasien og nærme sig mulige svar ad snirklede vildspor, og blot glæde sig over det forunderlige, at man nogle gange føler sig draget mere mod spørgsmålet i sig selv – og alle dets hemmeligheder – end svaret på spørgsmålet. Svaret kunne jo vise sig at være nok så trivielt.

Noter

- 1 Prøvegravningen fandt sted i perioden 19.-28. september samt den 10. og 14. oktober 2011. Daglig udgravningsleder var arkæolog ph.d. Bo Jensen assisteret af museumsmedarbejder Niels K.W. Nielsen. Arbejdet blev bistået af Michael Jensen, Roskilde, som volontør med metaldetektor. Ansvarlig for undersøgelsen var Roskilde Museum v/museumsinspektør Ole Thirup Kastholm. Sagens akter og dokumentation findes i museets arkiv under j.nr. ROM 2865 Himmelev Bæk. Undersøgelsen blev i henhold til Museumslovens bestemmelser rekvireret og betalt af bygherren, Roskilde Forsyning A/S.
- 2 Kulstof 14-analysen er foretaget på Lunds Universitet: (P5) LuS-10066 BP 1800±50, kalibreret med en præcision på 2σ v.h.a. OxCal 4.1 (© Bronk Ramsey 2012) med data fra Bronk Ramsey 2009; Reimer *et alii*. 2009.
- 3 Sandstenskiven har inv. nr. ROM2865x4.
- 4 Konservator Mette Wethje Skjødt, Roskilde Museum, takkes for drøftelser vedrørende stenskvivens beskaffenhed.
- 5 Kulstof 14-analysen er foretaget på Lunds Universitet: (P3) LuS-10064 BP 7215±55, kalibreret med en præcision på 2σ v.h.a. OxCal 4.1 (© Bronk Ramsey 2012) med data fra Bronk Ramsey 2009; Reimer *et alii*. 2009.
- 6 Glob 1969.
- 7 Vebæk 1981.
- 8 Kaul 1997. Kaul 2004, s. 387f.
- 9 Fundet blev gjort i 1983. Se j.nr. ROM 575/83 "Gundsøllille"; stednr. 02.04.08, lok. nr. 73.
- 10 Champollion 1824.
- 11 Magnusen 1841; Kjems 2006.
- 12 Worsaae 1844.

Litteratur

- Bronk Ramsey, C. 2009: Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon*, 51(1), s. 337-360.
- Champollion, J.-F. 1824: *Précis du système hiéroglyphique des anciens Égyptiens*. Paris.
- Glob, P.V. 1969: *Helleristninger i Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 7. København.
- Kaul, F. 1997: Tegneøvelser. *Skalk* 1997:1, s. 10-13.
- Kaul, F. 2004: *Bronzealderens religion. Studier af den nordiske bronzealders ikonografi*. Nordiske Fortidsminder, Serie B, Bind 22. København.
- Kjems, R. 2006: *Runamo. Skriften der kom og gik*. Højbjerg.
- Magnusen, F. 1841: *Runamo og Runerne*. Det kongelige danske Videnskabernes Selskabs historiske og filosofiske Afhandlinger; VI. Deel. København.

Reimer, P.J. *et alii.* 2009: IntCal09 and Marine09 Radiocarbon Age Calibration Curves, 0-50,000 Years cal BP. *Radiocarbon* 51 (4), s. 1111-1150.

Worsaae, J.J.A. 1844: *Runamo og Braavaal-leslaget. Et Bidrag til archæologisk Kritik.* København.

Vebæk, C.L. 1981: Helleristninger, nogle nyere danske fund. I: R. Egevang (red.) *Det skabende menneske. Kulturhistoriske skitser tilegnet P.V. Glob 20. februar 1981* (bind 1), s. 85-101.

Detektorarkæologi – en succeshistorie med begyndende brudflader

Af **Jens Ulriksen**

Gravemaskinen og metaldetektoren er to tekniske hjælpemidler, som har været afgørende for de mest markante landvindinger inden for dansk arkæologi i de seneste 30-40 år.

Med gravemaskinen er det på det nærmeste blevet hverdag at afdække huse og gårde i deres fulde udstrækning, og nogle steder er hele landsbyer blevet blotlagt og undersøgt. De store udgravningsfelter har givet et helt andet overblik over en bebyggelses størrelse og udformning, end det var muligt tidligere, hvor det dækkende jordlag primært blev flyttet med skovl, spade og trillebør. Før ”maskiniseringen” var det kun få og udvalgte lokaliteter, der blev fladeafdækkede i større omfang. Et par velkendte eksempler fra årtierne før og efter den 2. verdenskrig er hhv. Trelleborg og Aggersborg, de store ringformede borganlæg fra vikingetiden.

Fig. 1. Mannerupskatten fra 400-tallet e. Kr. under udgravning i 2012. Foto: Anette Schmidt/Roskilde Museum.

Fig. 2. Gustav Sommer er blandt detektorarkæologiens veteraner. Han købte sin første detektor som postordre fra USA midt i 1970'erne og samlede den selv. Her er han i gang for Roskilde Museum ved en udgravning i Provstevænget. Foto: Jens Ulriksen/Roskilde Museum.

Fig. 3. To rektangulære pladefibler fra 700-tallet fundet ved Selsø-Vestby. Bortset fra vægten er den halve fibel ligeså videnskabeligt oplysende som den intakte. Omtrent naturlig størrelse. Foto: Færggården/Roskilde Museum.

Mens gravemaskinen er behjælpelig inden for alle perioder af oldtid og historisk tid, har metaldetektoren naturligt sin begrænsning til de metalførende epoker. Den hage er dog til at leve med, for det er ikke så lidt, detektoren har åbenbart gennem årene, og hvad angår udforskningen af yngre jernalder, vikingetid og middelalder, er der tale om en veritabel revolution.

Metaldetektoren begyndte at dukke op i anden halvdel af 1970'erne, da hobbymodeller af minesøgere kunne erhverves til overkommelige priser. Siden har udviklingen medført stadigt mere raffinerede maskiner med diverse indbyggede computerprogrammer til afsøgning og en støt stigende dybgang.

I museums kredse bragte lægfolks anvendelse af metaldetektorerne bekymrede miner i begyndelsen, men panderynker afløstes snart af smilerynker, da det viste sig, at loven om danefæ kunne omfatte det mangeartede fundmateriale. Nationalmuseet, der forvalter danefælovgivningen, valgte tidligt at udbetale dusør for hele såvel som stumper af metaloldsager, hvilket utvivlsomt har hjulpet dialogen med detektorfolket i gang.¹ Man skal dog heller ikke forklejne, at der generelt har været en stor interesse blandt finderne for at få at vide, hvad det egentlig er, de har fundet. Interessesfællesskabet og den gensidige respekt mellem museerne og amatørarkæologerne har siden været den bærende kraft i en – næsten lydefri – succeshistorie, som misundes i flere af vore nabolande, hvor privates detektorbrug er forbudt af frygt for skattejagt og plyndring af arkæologiske lokaliteter.²

Forvaltningen af danefæloven

Loven om danefæ er gammel, og begrebet strækker sig tilbage til middelalderen, hvor både Valdemars Jyske Lov og Eriks Sjællandske Lov omtaler kongens ret til herreløst guld og sølv, der blev gravet op af jorden. Frederik 5. præciserede i 1752 i en "Placat", at "gamle Mynter og andet af nogen Rarhed" skulle indsendes til Rentekammeret, og finderens skulle "derfor af Vores Cassa nyde, efter dets Værd, fuldkommen Betaling."³ "Placaten" var gældende til revisionen af museumsloven i 1984, hvor en revurdering af danefæbegrebet var blevet påkrævet, ikke mindst pga. det stigende antal detektorfund.

Med Nationalmuseets oprindelige indstilling fra slutningen af 1970'erne, at alle metalgenstande fundet af amatørarkæologer med metaldetektor blev erklæret for danefæ, skabtes et enestående grundlag for en fuldstændig oversigt over fundmaterialet. Fra slutningen af 1990'erne er denne glimrende praksis gradvist fraveget mere og mere. På dette tidspunkt var indført en såkaldt bagatelgrænse, hvor f.eks. små fragmenter af bronzefibler og -nåle, skår af malmgryder og knivendebeslag fra renessancen ikke længere erklæredes for danefæ. Baggrunden var et stigende pres på Nationalmuseets danefæadministration og en vurdering af, at en betydelig del af detektorfundene havde begrænset forskningsmæssig betydning. (Fig. 3.) Endnu en årsag var, at man ikke ønskede, at danefæbegrebet blev udvandet.⁴ Ikke desto mindre kunne danefædusøren blive tillagt et beløb for de frasorterede oldsager, så de blev holdt inden for museale rammer.⁵ Denne praksis har været gældende indtil de seneste år.⁶ Der synes dog at være ændringer undervejs, al den stund at intakte bronzefibler er blevet sendt retur til finderens.⁷ I Danmark vil vi derfor kunne komme til at ende i den situation tyske, hollandske og belgiske arkæologer befinder sig i nu; en manglende, systematisk indsigt i detektorfundenes typer, sammensætning, spredning og kronologi.⁸ Hvis det bliver fremtiden, er det et meget ærgerligt brud med en *modus operandi*, som dels har knyttet findere og museer

Fig. 4. Lille skålformet bronzefibel dekoreret med et enkelt dyr, der ligger på maven, fundet ved Kr. Säby. 700-tallet. Tidligere en sjældenhed, nu mere almindelig. Foto: Jens Ulriksen/Roskilde Museum. Målestok 1:1.

Fig. 5. Rygknappfibler med indlagt glas, ben og halvædelsten. De små rygknappfibler fra 6.-7. årh. er ikke blevet almindelige trods mange års detektorafsøgninger. Fundet ved Sønderø. Foto: Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum. Målestok omtrent 2:1.

Fig. 6. Pyramideformede rembeslag er stadigvæk ikke så almindelige. A) Fortinnet bronze fra Lille Karleby. 6.-7. årh. Foto: Jens Ulriksen/Roskilde Museum. B) Sølvbeslag, formentlig fra sværdrem fundet ved Lyndby. 8. årh. Foto: Cille Krause. C) Fortinnet bronze fra Ågerup. 6.-7. årh. Målestok 1:1. Foto: Jens Ulriksen/Roskilde Museum.

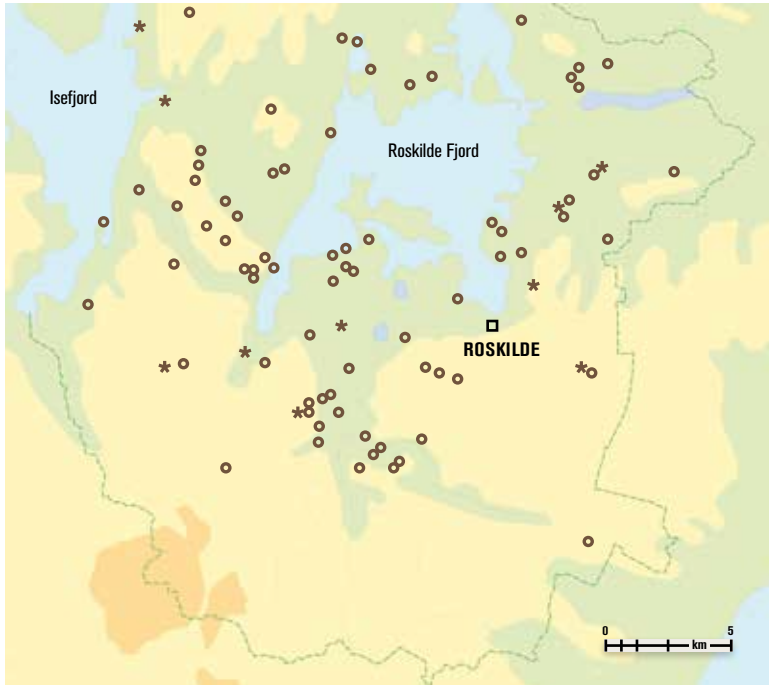
sammen i en fælles forståelse, dels har sikret oldsagerne for offentligheden til forskning og udstilling.

Detektorfund som arkæologisk kildemateriale

I 1960 beskrev professor og rigsantikvar Johannes Brøndsted yngre germansk jernalder således: ”Fundfattigst blandt Danmarks jernalderperioder er uden tvivl Yngre Germanertid, (...)”.⁹ Det var endnu opfattelsen i midten af 1960’erne, hvor Mogens Ørsnes skrev sin doktorafhandling om form og stil i yngre jernalder. Grundlaget for Ørsnes’ analyse var 191 genstande fra hele Danmark.¹⁰ I 1988 var antallet øget til i alt 411 genstande, og den primære årsag til tilvæksten var metaldetektoren. I dag er tallet mangefold større, og det er ikke mindst mængden af oldsager, der har revolutioneret arkæologien inden for yngre jernalder og middelalder.

Udover de hundredvis af stykker danefæ, som på årsbasis udløser findeløn, er der med Nationalmuseets ændrede praksis endnu flere genstande, som ikke er danefæ. Der betyder imidlertid ikke, at deres kulturhistoriske værdi er ringere. De mange fund har meget stor værdi for forståelsen af de forskellige perioder, for hvad der tidligere var ukendt eller sjældent har efter en årrække kunnet vise sig at være almindeligt forekommende. (Fig. 4.) Omvendt er der oldsagstyper, som virkelig er sjældne, og begge forhold er selvsagt af arkæologisk betydning. (Fig. 5 og 6.)

Ligeså afgørende som selve oldsagen er det, at fundstedet er kendt. Arkæologiske genstande uden oplysninger om, hvor de er fundet, mister på afgørende vis kulturhistorisk værdi. Fundstedet er vigtigt af hensyn til kortlægning af både den overordnede og den lokale fordeling af genstandstyper. Kvaliteten af disse oplysninger har ikke mindst tidligere været stærkt svingende, og nøjagtige stedangivelser har ikke altid været til at få oplyst.

Fig. 7. Fordeling af lokaliteter omkring den sydlige del af Roskilde Fjord fundet ved hjælp af metaldetektor (○) eller uden metaldetektor (*). Den grønne stiplede linje markerer grænsen for Roskilde Museums ansvarsområde.

Det har ændret sig til det bedre inden for de senere år, hvor GPS'er er blevet hvermandseje. Stedfæstelse af et fund er ikke længere et spørgsmål om pejling og skridtlængde.

Bedst er det, hvis man også oplyser, i hvilken sammenhæng en genstand er fundet. Fundomstændighederne er vigtige, fordi iagttagelser gjort i forbindelse med opsamlingen kan bidrage til en bedre forståelse af, hvorfor den givne oldsag har befundet sig dér. Oplysningerne kan f.eks. være, om genstanden har ligget dybt eller nær overfladen, om jordens beskaffenhed (sandet, leret, tørveagtig) og farve (lys, mørk, sort) og f.eks. tilstedeværelse af sortsvedne eller skørbrændte sten i eller på jorden.

Når et fund bliver overdraget til et museum, uanset om det erklæres for danefæ eller foræres til det lokale museum, indgår de tilhørende oplysninger i en funddatabase, og når der er tale om et jordfund, oprettes et

A

B

punkt i Kulturstyrelsens database Fund og Fortidsminder.¹¹ På den måde er registreringen af oldsagerne landsdækkende og giver mulighed for, at fundmaterialet kan anvendes videnskabeligt i en større sammenhæng. For detektorfund generelt forøges den videnskabelige værdi proportionalt med antallet af stedbestede genstande, uanset om genstanden er hel, halv eller kvart. Så længe den kan identificeres og fundstedet kendes, har den fragmenterede oldsag en tilnærmelsesvis ligeså stor værdi som den intakte.

Roskilde Museums arkæologiske ansvarsområde, som dækker Frederikssund Kommune, Lejre Kommune og Roskilde Kommune, er begyndt at opdaget ved hjælp af metaldetektor. Hertil kommer gammelkendte fundsteder, der ved detektorafsøgning ikke blot er tilføjet flere fund, men hvor både den aldersmæssige- og type-mæssige spredning af oldsager er blevet mangedoblet. I det følgende skal præsenteres eksempler på det store potentiale, der er i detektorfund, når opsamling og oplysninger går hånd i hånd.¹²

Landvindinger

Som det allerede er nævnt ovenfor, var fund fra yngre germansk jernalder sjældenheder for 40-50 år siden, og ser man bort fra gravfund, så kunne samme udsagn indtil 1970'erne dække vikingetiden. Ydermere var middelalderens landbebyggelser, indtil dette tidspunkt, på det nærmeste fuldstændigt upågtede i arkæologisk sammenhæng; kun byer, klostre og kirker havde tiltrukket sig faglig opmærksomhed i større omfang. Men det blev ændret.

Fig. 8. Skrinngøglere af bronze fra 10. og 11. årh. B er en almindelig udgave, mens A og C er sjældnere. Foto: A: Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum. B: Jens Ulriksen/Roskilde Museum. C: Cille Krause/Roskilde Museum. Målestok 1:1.

En simpel sammenligning af antallet af registrerede fundsteder, der er afstedkommet af mere eller mindre tilfældige opsamlinger før og efter metaldetektoren kom i anvendelse, viser tydeligt forholdet.¹³ (Fig. 7.) Af de fund, der er opsamlet uden brug af metaldetektor, er kun ganske få af bronze. Det hænger bl.a. sammen med, at bronzegenstande kan være svære at se i en markoverflade, men manglende kendskab til, at der er tale om oldsager, har sandsynligvis betydet, at lægfolk ikke har indleveret fibler og beslag til museerne i nævneværdigt omfang. I stedet er der typisk tale om mønter, armringe eller sølvskatte. Sølvmønter og ringe kan de fleste genkende; de bliver samlet op og når mange gange også frem til museerne.

Konsekvensen af de mange nye lokaliteter – og detektorfund fra gammelkendte pladser – er selvsagt et langt bedre kendskab til de givne perioder. Der kommer ikke blot mange oldsager frem, som i sig selv er oplysende; iblandt dem er hidtil usete varianter af velkendte genstandstyper, og der er ligeledes former, som først bliver identificeret sikkert nu. Blandt de nye genstandsgrupper fra vikingetiden er bronzefibler med indlagt emalje. Form og stil stammer fra Frankerriget og Det Tyske Rige, men rent fremstillingsteknisk kan de for så vidt godt være kopieret og lavet i Danmark. (Fig. 9.) De var kun kendt – eller snarere erkendt – i meget begrænset omfang indtil for ca. 15 år siden.¹⁴ Omkring Roskilde Fjord var der et fund fra Sønderø ved Veddelev, et fra Gershøj og to fra Roskilde. Heraf var de to førstnævnte fundet med metaldetektor, og den stærkt forøgede fundmængde fra de seneste 10-12 år skyldes i langt overvejende grad detektorafsøgninger på landet. At emaljededekorerede fibler lige pludselig er blevet så almindelige flere steder i Danmark kan godt afføde den ærgerlige tanke, at de tidligere ikke er blevet identificeret som oldsager. I størrelse svarer de til andre skiveformede fibler fra yngre germanertid og vikingetid, så de er ikke vanskeligere at finde. Det er muligt, at de, qua deres fremmedartede dekoration, snarere er blevet opfattet som noget mere moderne, og derfor ikke er blevet afleveret til museerne. Tilsvarende kan stigrembeslag af engelske typer og bidseldele af bronze fra slutningen af vikingetiden være blevet overset eller fejlopfattet, indtil de blev korrekt identificeret.¹⁵ At det skete, skyldes dels den nødvendige viden om fundmaterialet i Danmarks nabolande, dels Nationalmuseets oprindelige

Fig. 9. Frankisk-tyske emaljededekorerede fibler. A) Korsformet fibel med celleemalje fra Selsø-Vestby. Foto: Færggården/Roskilde Museum. B) Korsmaljefibel fra Kr. Hyllinge. C) Korsmaljefibel fra Gershøj. B og C Foto: Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum. Målestok 1:1.

Fig. 10. A) Fuglefibel fra Kr. Hyllinge. 7. årh. Foto: Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum. B) Fuglefibel fra Veddelev. 6.-7. årh. Foto: Cille Krause/Roskilde Museum. Målestok 1:1.

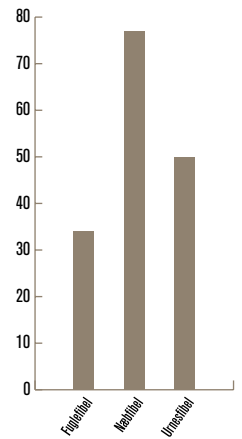
Fig. 11. A) Næbfibel fra Lyndby. Foto: Jens Ulriksen/Roskilde Museum. B) Næbfibel fra Hørslev. Begge fra 6.-7. årh. Foto: Cille Krause/Roskilde Museum. Målestok 1:1.

fortolkning af danefæbegrebet, som betød, at stumper og stykker af disse oldsager efterhånden blev så talrige, at de tiltrak sig opmærksomhed.

Alene antallet af oldsager har stor videnskabelig betydning – kvalitet, bevaringsgrad og sjældenhed ufortalt. Når der gennem en længere årrække er indkommet fund fra tilstrækkeligt mange lokaliteter i et område, kan man begynde at se, hvilke samtidige typer der har været almindelige, og hvilke der har været sjældnere. Fuglefiblen og næbfiblen er to jævnligt forekommende og til en vis grad jævngamle fibeltyper fra første halvdel af yngre germansk jernalder (ca. 530-750 e. Kr.). En opgørelse fra 47 lokaliteter indenfor Roskilde Museums ansvarsområde viser, at næbfiblen er mere end dobbelt så hyppig blandt fundene som fuglefiblen. (Fig. 10 og 11.) Man kan efterhånden også vurdere mængden af fibeltyper på tværs af perioder, og i den forbindelse er det interessant, at den mest almindelige fibel fra den sene vikingetid og tidlige middelalder (11.-12. årh.) er Urnesfiblen, som på samme 47 lokaliteter ligger midt mellem næbfibel og fuglefibel i antal. (Fig. 12.) Ser man på, hvor fiblerne er fundet, er fordelingen jævn og altså ikke knyttet til særlige lokaliteter eller områder. (Fig. 13.) Det tyder på, at Urnesfiblen må betragtes som det almindelige dragtsmykke i denne periode. (Fig. 14.) Det samme kan ikke siges om celleemaljefibler fra slutningen af vikingetiden og begyndelsen af middelalderen. De er af høj teknisk kvalitet, farverige og adskiller sig motivmæssigt klart fra de frankiske/tyske emaljefibler. Hovedparten er inspireret eller importeret fra De Britiske Øer, men stykker inspireret af byzantinsk stil kendes også. (Fig. 15.)

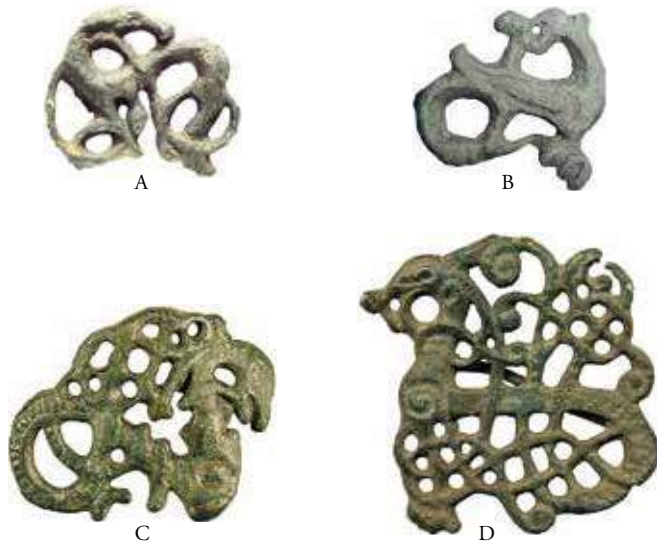
En fundgruppe, der er blevet voldsomt forøget med metaldetektorens komme, er mønterne. Både for romersk jernalder, vikingetid og middelalder er antallet af enkeltfundne mønter steget væsentligt. Særlig markant er mængden af såkaldte borgerkrigsmønter, der blev slået i de

Fig. 12. Forholdsmæssig fordeling af næbfibler, fuglefibler og Urnesfibler.

Fig. 13. Fundsteder for næbfibler (*), fuglefibler (+) og Urnesfibler (▲). Den grønne stiplede linje markerer grænsen for Roskilde Museums ansvarsområde.

Fig. 14. Urnesfibler. A) Øm. Foto: Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum. B) Rye. Foto: Jens Ulriksen/Roskilde Museum. C) Gershøj. Foto: Cille Krause/Roskilde Museum. D) Landerslev. Foto: Færgegården/Roskilde Museum. Omtrent naturlig størrelse.

A

B

Fig. 15. A) Anglo-irsk emaljefibrel fra Rye. Foto: Jens Ulriksen/Roskilde Museum. B) Byzantinsk inspireret korsemaljefibrel fra Vindinge. Foto: Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum. Omtrent naturlig størrelse.

for Danmark meget urolige år fra Erik Klipping (1259-1286) til og med Christoffer II (1319-1332). (Fig. 16.) Tidligere var disse uanselige og efterhånden stærkt kobberholdige mønter mest almindelige i byerne, mens de sjældent blev fundet på landet. (Fig. 17.) Den situation er fuldstændig ændret; borgerkrigsmønter er så almindelige, at det for mange detektorbrugere er det første stykke danefæ, de finder. Borgerkrigsmønter er devaluerede sølvpenninge, hvor kobberindholdet efterhånden blev så højt, at de ikke længere regnedes for lødige. De er blevet udmøntet i meget store tal i en periode over et halvt hundrede år. For eksempel er der ved afsøgning af Asserup og Selsø-Vestby, der begge er nedlagte middelalderlandsbyer, over en årrække fundet hhv. 80 og mere end 300 borgerkrigsmønter i pløjejorden.

Som det er tilfældet med fiblerne, kan de mange lokaliteter med mønter efterhånden danne grundlag for ædruelige vurderinger af deres relative hyppighed og graden af møntbrug i forskellige perioder. Selsø-Vestby og Kr. Hyllinge-Stensgård er to lokaliteter, hvor der er afsøgt intensivt gennem mere end 15 år, og sammenligner man antal mønter og deres kronologiske fordeling er der både overensstemmelser og forskelle.¹⁶ Det fremgår f.eks. tydeligt af de to diagrammer i figur 18, at højmiddelalderens

mønter dominerer klart begge steder. Der er primært tale om borgerkrigs-mønter, hvorimod middelaldermønter fra perioden før Erik Klipping og efter Christoffer II er langt sjældnere. Det fremgår ligeledes, at andelen af højmiddelalderlige mønter udgør 91% i Selsø-Vestby, men kun 69% i Kr. Hyllinge. En umiddelbar forklaring på forskellen kunne være, at fundene fra Selsø-Vestby i høj grad samles op på selve landsbytomten, mens der i Kr. Hyllinge er tale om arealer, som ikke har været bebygget i den pågældende periode. Imidlertid har dette forhold ikke influeret på andelen af mønter fra den sene middelalder (ca. 1400-1536), der næsten er den samme begge steder, hvilket også gælder for tidlig middelalder, dvs. fra kong Niels (1104-1134) til og med Knud VI (1182-1202). For vikingetidens vedkommende er det vigtigt at holde sig for øje, at Selsø-Vestby var en specialiseret anløbsplads, mens Kr. Hyllinge-Stensgård var en agrar gård med håndværksproduktion. Den klare forskel i antallet af mønter hænger sammen med, at der i Kr. Hyllinge formentlig er en mindre møntskat af arabiske dirhemer og klipsølv, der dog er blevet splittet af det moderne landbrugs redskaber.

Selvom Nationalmuseet langsomt har sænket barren for, hvilke mønter man vil erklære for danefæ, er man heldigvis stadig stålsatte nok til at fastholde, at alle mønter ældre end 1536 automatisk er danefæ, uanset om de er hele eller halve. Det betyder, at selvom der løbende er publiceret af-handlinger om emnet,¹⁷ ligger der et meget stort videnskabeligt potentiale i møntfundene, som blot venter på forskningsmidler for at blive forløst.

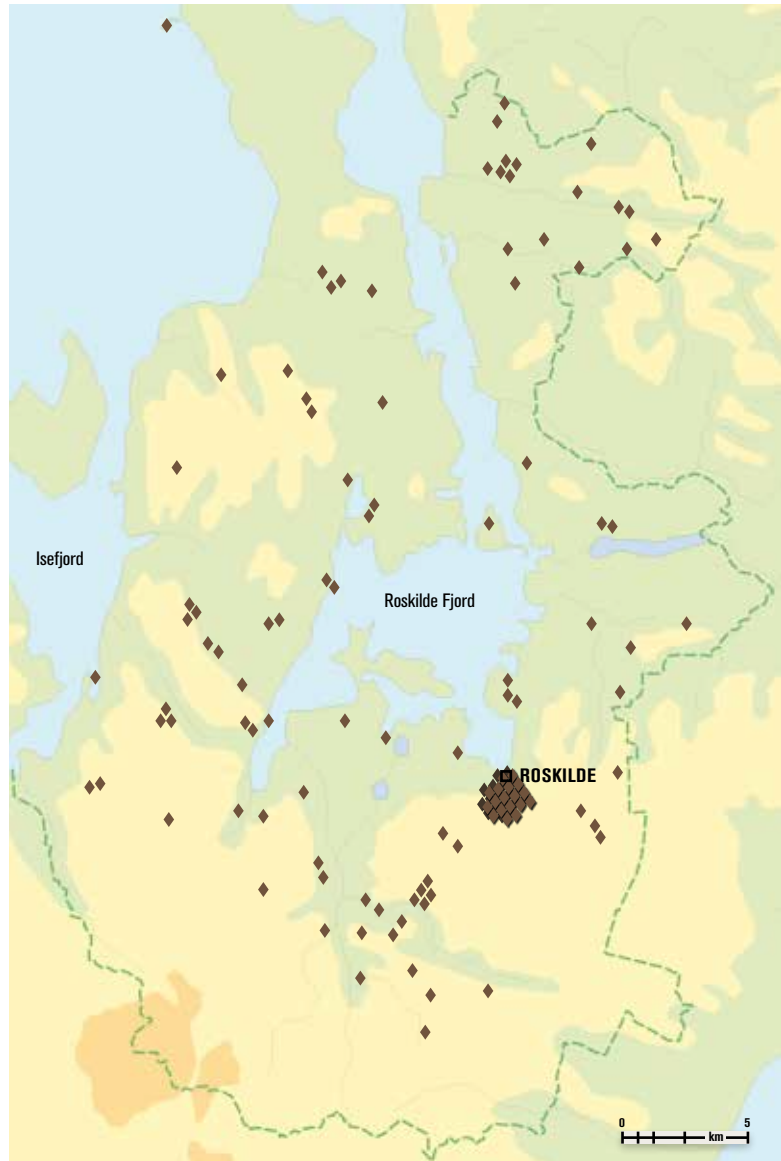
De mange løsfund åbner en mulighed for at følge udviklingen – og i nogle tilfælde afviklingen – af bebyggelser gennem halve og hele årtusinder over større områder. Det har bl.a. vist sig, at der adskillige steder er kontinuitet fra begyndelsen af yngre jernalder til den sene vikingetid. På dette tidspunkt ses ofte en flytning af bebyggelsen, men ikke nødvendigvis ret langt. Hyppigt er der tale om 100-200 meter mellem vikingetidens gårde og vore dages landsbyer, der har deres lokaliseringmæssige rødder i begyndelsen af middelalderen. Det kan ses ud fra detektorfundenes spredning, og det er adskillige steder blevet eftervist ved udgravninger.

Et eksempel er Kr. Hyllinge-Stensgård, hvor de første detektorfund dukkede op i midten af 1990'erne og siden er kommet til i en jævn

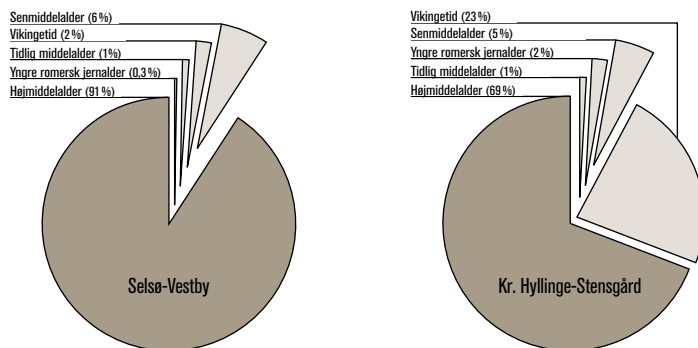

Fig. 16. Borgerkrigsmønter. A) Erik Klipping. B) Erik Menved. C) Christoffer II. Foto: Færgøgården/Roskilde Museum. Omtrent naturlig størrelse.

Fig. 17. Lokalteter, hvor der er fundet borgerkrigsmønter (♦). Den grønne stiplede linje markerer grænsen for Roskilde Museums ansvarsområde.

Fig. 18. Mønter, fundet med metaldetektor, opdelt efter perioder.

strøm. Fundområdet befinder sig 300-400 m fra Kr. Hyllinges landsbykerne og hen ved 700 m fra kirken, som har ligget for sig selv på områdets højeste punkt indtil udstykning af landbrugsjord til parcelhusbyggeri i 1960'erne og 1970'erne. Detektorfundene kom frem i pløjelaget indenfor et område på ca. 500 x 500 m. De indmålte fundsteder – først afsat på kopierede kort ved pejling/afstand, siden ved hjælp af GPS – dannede udgangspunkt for museets prøvegravning i 1998.¹⁸ Prøvegravningen viste, at der lå en enkelt gård højt i terrænet, mens lidt mere end et dusin grubehuse var vidt spredt over et større område på ca. 350 x 370 m, altså et noget mindre areal end detektorfundene angav. (Fig. 21.) Til trods for, at der blandt detektorfundene fra stedet er mange oldsager fra middelalderen, var der ingen spor efter gårde fra denne periode. Alt tyder på, at bebyggelsen er flyttet ved vikingetidens afslutning, og området siden er blevet anvendt som marker. Den umiddelbare tanke var, at man flyttede og byggede kirken, men en eftersøgning af bebyggelse fra 11.-12. årh. omkring kirken viste, at der har ligget en gravplads fra vikingetid på stedet.¹⁹ På nuværende tidspunkt er der grund til at formode, at middelalderens landsby ligger under den gamle landsbykerne omkring gadekæret.

Eksempler på, at vikingetidens gårde findes på stort set samme sted som den eksisterende landsby, kendes også. I Gershøj havde en alminde-

Fig. 19 Sølvmønter fra Kr. Hyllinge. A) Penny slået i London under Æthelred II den Rådville i 1040'erne. Foto: Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum. B) Penning slået i Lund under Svend Estridsen (1047-1074). Foto: Cille Krause/Roskilde Museum. Målestok 1:1.

A

B

C

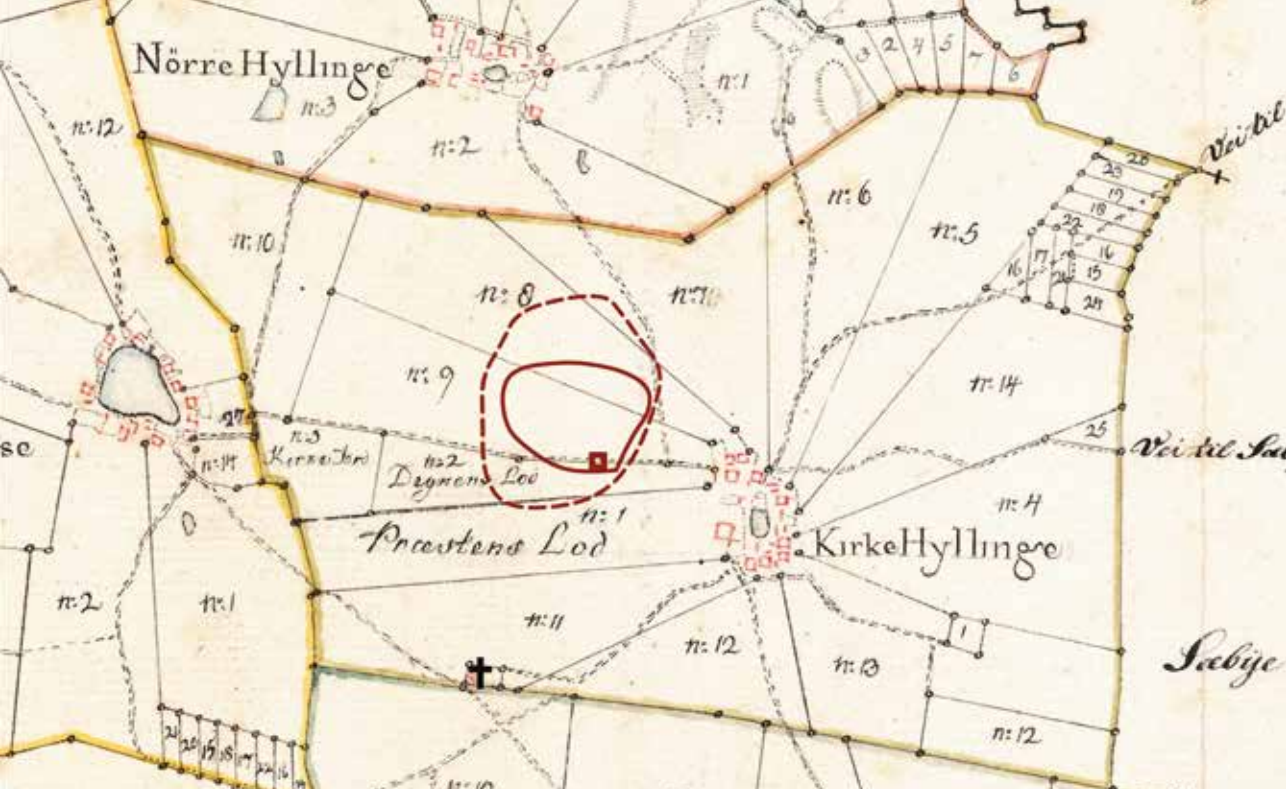
Fig. 20. Hængekors. A) 10.-11. årh. fra Selsø-Vestby. B) 10.-11. årh. Kr. Hyllinge-Stensgård. C) 11.-12. årh. fra Selsø-Vestby. Foto: A og C: Færgøgården/Roskilde Museum. B: Cille Krause/Roskilde Museum. Ikke målfaste.

lig markvandring ikke afsløret spor efter en vikingetidig boplads, men en efterfølgende detektorafsøgning resulterede i et par oldsager fra perioden. Efterfølgende arkæologiske udgravninger har vist, at der er såvel vikingetidige langhuse fra 10. årh. som middelalderbygninger på arealerne, der befinder sig ved siden af den romanske frådstenskirke.²⁰

Mens detektorfundenes fordeling var afgørende for, hvordan den arkæologiske udgravning blev placeret i landskabet ved Kr. Hyllinge-Stensgård, var der ikke et oldsagsmæssigt udgangspunkt for udgravningen af Selsø-Vestby, der var en specialiseret anløbsplads fra 6.-7. årh. til 11. årh. Adskillige af pladsens grubehuse og affaldshuller kunne i sommeren 1992 ses som kraftigere voksende tuer i det modnende korn, og det var baggrunden for søgegrøfternes og udgravningsfeltene placering.²¹ Der blev fundet 37 grubehuse, der koncentrerede sig nærmest stranden, og et mindre langhus og en staklade fra yngre jernalder, som lå lidt tilbage trukket herfra. (Fig. 22.) Ved udgravningen blev jordbunkerne og omgivelser afsøgt med metaldetektor, men fundmængden, der dateredes til tiden mellem begyndelsen af yngre germansk jernalder og 17. årh., var ikke påfaldende stor. Indenfor de senere år er detektorafsøgningen blevet genoptaget, hvilket har resulteret i et meget omfattende fundmateriale, der nu også inkluderer enkelte fund fra yngre romersk jernalder.²² Indmålingen af fundene viser, at de knytter sig til området nær bredden, hvor tomterne af anløbspladsens grubehuse og gårdene fra landsbyen Vestby, der afløste anløbspladsen i begyndelsen af middelalderen, befinder sig. Imidlertid er der en markant fundkoncentration omkring det lille langhus og stakladen fra yngre jernalder, og ikke mindst nord for den nordligste søgegrøft. At der er tale om samme fænomen som i Kr. Hyllinge, hvor detektorfundene spreder sig over et større område end sporene af bebyggelsen, er en mulighed. Det kan dog også vise sig, at fornyede udgravninger vil kunne afsløre flere hustomter i den nordlige ende af fundområdet, både fra anløbspladsen og fra middelalderlandsbyen. Under alle omstændigheder har den fornyede detektorafsøgning af bebyggelsesområdet rejst nye spørgsmål og perspektiver.

Langt hovedparten af de indkomne oldsager, som er fundet med metaldetektor, er resultatet af detektorbrugernes egne valg af marker at søge på.

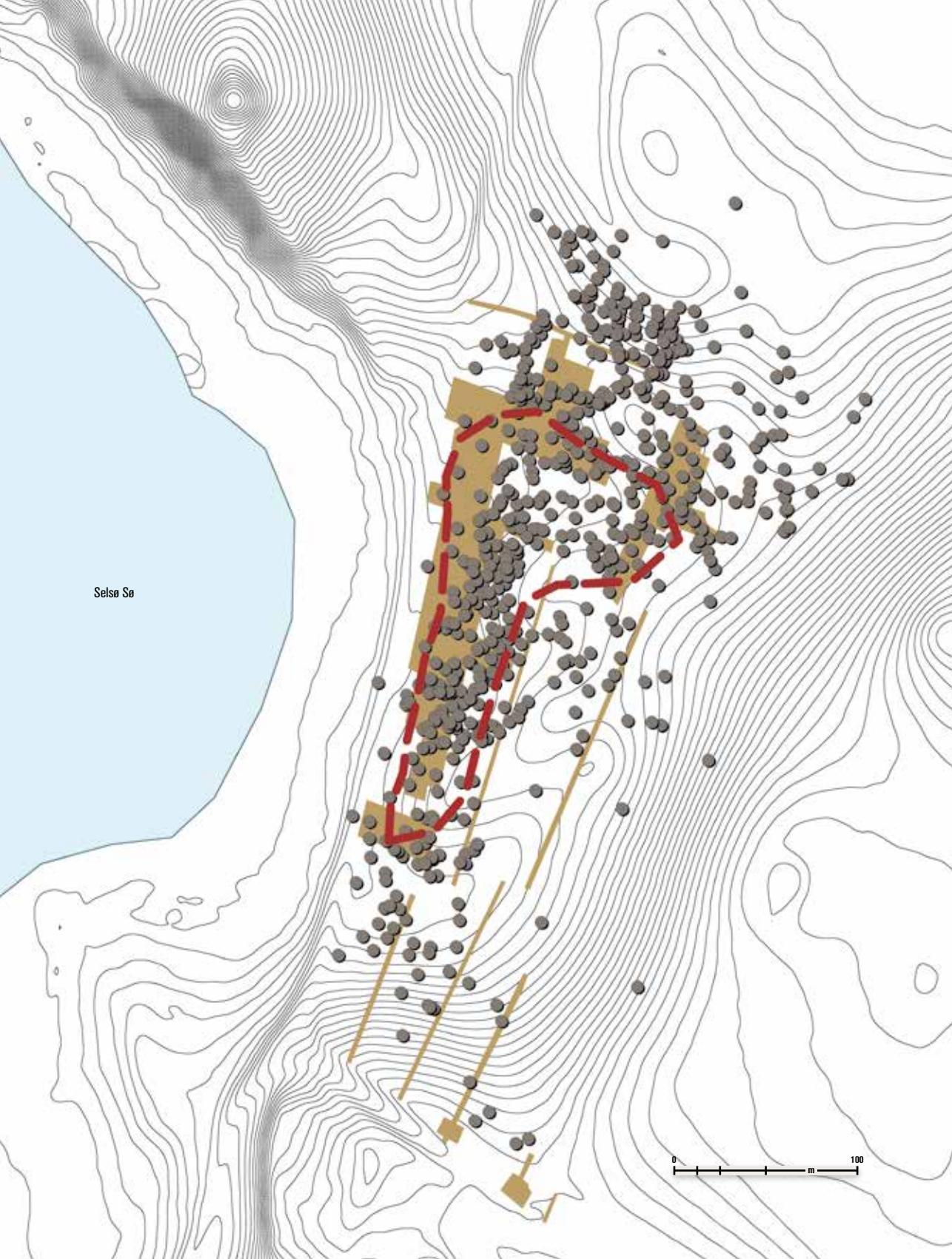
En mindre del beror dog på museets udpegning af arealer, som vurderes at være egnede. Når det sker, er det i forbindelse med en langsigtet forskningsstrategi, der sigter på at samle oplysninger om bebyggelsesudviklingen fra jernalder til middelalder. Her er metaldetektoren uovertruffen som rekognosceringsredskab, og mange gange får man ikke blot stedfæstet bebyggelsen eller gravpladsen, man får samtidig en – i det mindste foreløbig – dateringsramme for dens eksistens. Herefter er det op til en egentlig arkæologisk udgravning at afdække omfang, karakter og eksakt kronologi.

Detektorarkæologiens begrænsninger

Selvom detektorarkæologien bidrager med mange oldsager og oplysninger, er der grænser for, hvor vidt man kan fortolke materialet. Der er tale om pløjelagsfund, så de oprindelige forhold er ødelagt, og selvom genstandene indleveres med påtegninger om, hvordan jordbunden så ud, kan det alligevel være svært at afgøre, hvad fundene repræsenterer.

Ved Kr. Hyllinge-Stensgård strakte fundområdet sig over 25 hektar. Fundene omfattede fibler, vedhæng, slagge fra jernsmedning og smelteklumper af bronze, ligesom der blev opsamlet skår af keramik samt enkelte glasperler.

Fig. 21. Kr. Hyllinge ejerlav omkring år 1800. Rød firkant angiver placeringen af gården fra vikingetid. Grubehusene er fundet indenfor den fuldt optrukne linje, mens den stiplede linje viser området, hvor der er fundet oldsager fra yngre jernalder og vikingetid. Kirken er vist med et kors.

Selsa Sø

0 100
m

Arealet taget i betragtning var det forventeligt, at der var tale om en bebyggelse og ikke en gravplads. Ved prøvegravningen blev dette verificeret, men bebyggelsens karakter var langt mere ekstensiv, end løsfundene lod ane. For at være sikker på bebyggelsens udstrækning blev ca. 33 hektar inddraget i prøvegravningen inklusive marker og græsarealer omkring kirken. Her, på Kirkebakke, var der også opsamlet metalgenstande i muldjorden. De var af samme typer og havde samme aldersspredning som ved Stensgård, hvorfor det forventedes, at der lå en vikingetidsgård på stedet. Som det allerede er afsløret ovenfor, var det ikke tilfældet. I stedet var der en mindre gravplads fra vikingetiden. Det var imidlertid ikke til at se ud fra detektorfundene. En populær tommelfingerregel er, at hvis der findes fibler med bevaret nål, kan det meget vel være fra en opløjet grav. Logikken er, at når nålen er intakt, så er fiblen ikke blevet tabt ved et tilfælde, og fibler i grave er i henhold til samme logik påsat dragten, hvorfor nåleanordningen bør være bevaret. Sådan forholder det sig også nogle gange, men ikke altid. Et grubehus på Kr. Hyllinge-Stensgård rummede f.eks. en trefliget fibel med velbevaret nål,²³ mens der i flere grave på Kr. Hyllinge Kirkebakke var ødelagte fibler.²⁴

Det er således helt afgørende, at der foretages arkæologiske udgravninger, hvis man skal være nogenlunde sikker på, hvad pløjelagsfundene repræsenterer.

Ingen roser uden torne

De mange positive afkast, som detektorarkæologien har givet i årenes løb, er ikke ensbetydende med, at der ikke også kan være problemer i Danmark. Det er ikke alle detektorbrugere, hvis interesse alene er af kulturhistorisk art, og mange museumsfolk har viden om oldsager, som ikke er kommet frem til danefævvurdering på Nationalmuseet. Som det for-

Fig. 22. Selsø-Vestby. Udgravningsfelter og søgegrøfter fra 1994 er vist med brun farve. Hustomter fra yngre jernalder er fundet indenfor den stiplede linje. Prikkerne viser fordelingen af detektorfund fra romersk jernalder, germansk jernalder, vikingetid, middelalder og renæssance. Ækvivalensdistance 0,5 m.

Fig. 23. En mark med navnet "Gammeltoft" har afgivet oldsager fra romersk jernalder (A), yngre germansk jernalder/tidlig vikingetid (B) og vikingetid (C og D). Bebyggelsen er formentlig nedlagt i 11. årh. Foto: A-C: Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum; D: Cille Krause/Roskilde Museum. Omtrent naturlig størrelse.

Fig. 24. A) Del af bøjle fra en stor rygknåpfibel fra 8. årh. Kr. Hyl-linge Kirkebakke. B) Lågoverfald af bronze og jern fra vikingetid. Fundet ved Kr. Hyllinge-Stensgård. Uden konservering vil jernet meget hurtigt ødelægges, og processen vil beskadige bronzehovedet. Foto: Jens Ulriksen/Roskilde Museum. Omtrent naturlig størrelse.

håbentlig er fremgået af det ovenstående, er metalgenstandene – uanset danefæstatus eller ej – af stor betydning, fordi de indgår som brikker i et meget stort puslespil.

Fra et arkæologisk synspunkt er det helt afgørende for det gode forhold mellem detektorbrugere og museerne, at førstnævnte forstår, hvilken sammenhæng man indgår i. På nogle af internettets sociale medier har der været nogle meget kedelige udsagn fra enkeltpersoner, som ligefrem udtaler, at man ikke mener at skyldte staten noget, og at man derfor ikke ville aflevere danefæ – *in casu* en sølvskat.

En sådan udtalelse rummer den helt grundlæggende misforståelse, at et jordfund er finderens ejendom. Hvis oldsagen er danefæ, er det statens ejendom. Dusøren – eller godtgørelsen, som den kaldes i museumsloven – skal opfattes som statens tak for, at man har taget vare på en lille del af landets kulturarv. Danefægodtgørelsen er en findeløn.

Nu bliver der jo ytre mange mærkværdigheder via internettet, men tilkendegivelsen ligger i forlængelse af en tendens, som præger et udsnit af detektorbrugere: det kulturhistoriske perspektiv og relationen til et museum prioriteres lavt eller slet ikke. For nogle er det en veritabel skattejagt, som beklageligvis også kan føre til ”pirateri”. Stadig oftere kommer det museerne for øre, at der er detektorbrugere, som afsøger marker, hvor de ikke har lodsejerens tilladelse til at færdes endsige anvende metaldetektor. I samme boldgade er detektorbrugere, der, når de spørger om tilladelse hos en lodsejer, henviser til, at de foretager afsøgningen i samarbejde med det lokale museum til trods for, at der ikke er givet et sådant tilsagn. Det kan måske henvises til småtingsafdelingen for dårlig stil, men for museerne er det problematisk at blive anvendt som legitimitetsfremmede ”smøremiddel”, for at detektorpirater kan skaffe sig adgang til en mark, el-

ler som ”skjold”, hvis piratafsøgninger skal retfærdiggøres, når de bliver konfronteret. Problemet forstørres ved, at museerne i konkrete tilfælde aldrig har mødt disse mennesker. Hvis de har fundet noget, er det ikke blevet indleveret, og det er uvist, hvor oldsagerne bliver af. Det er ikke forbudt at beholde oldsager, som ikke er danefæ, men det er hverken op til lægfolk eller lokalmuseet at foretage den vurdering; det er alene Nationalmuseets privilegium. Hertil kommer, at de fleste metalgenstande, som ikke konserveres, vil gå til i løbet af en kortere eller længere årrække. Hvis ikke museerne kender til oldsagerne, mister de deres videnskabelige og kulturhistoriske værdi. Og hvis de går til i private hænder, er de fundet forgæves. (Fig. 25.)

Detektorarkæologien er i fremgang i disse år, i hvert fald hvad antal personer, der er involveret, angår. Museerne mærker det bl.a. ved et stigende antal oldsager, som indleveres til danefæbedømmelse, og det er absolut positivt set fra et videnskabeligt synspunkt. Det er ligeledes positivt at få lejlighed til at møde detektorbrugere, som ikke tidligere har haft kontakt til et museum, og hvor det i langt de fleste tilfælde bliver indledningen til langvarige og frugtbare relationer for begge parter.

Det øgede antal detektorbrugere betyder også, at der er et stigende pres på tilgængelige markarealer. Det er stadig vanskeligere at opretholde en eneret til afsøgning af et givet markområde. For museerne er det ikke et ukendt fænomen at blive ringet op af en detektorbruger, der ønsker museets hjælp til at få verftet en anden væk fra et attraktivt areal. Hertil er kun at understrege, at det alene er lodsejeren, som bestemmer, hvem og hvor mange der kan afsøge pågældendes ejendom. Situationen bliver ikke lettere af, at både enkeltpersoner og – ikke mindst – nogle detektorforeninger forsøger at hævde ”eksklusivrettigheder” til endog meget store markområ-

Fig. 25. A) Sværdfæsteknap af jern med indlagte messingtråde fundet ved Øm. Vikingetid. Jernet ses allerede under nedbrydning. Foto: Jens Ulriksen/Roskilde Museum. B) Sværdfæsteknap fra Selsø med indlagte messingtråde i konserveret stand. Foto: Cille Krause. Målestok 1:2

der på flere hundrede hektar. Det er en uhensigtsmæssig fremgangsmåde; der er ingen mulighed for, at markerne bliver afsøgt jævnlige, fordi området langt overstiger kapaciteten. Det er med til at fremme piratafsøgninger med deraf følgende gener for lodsejeren.

I sidste ende kan det medføre, at nye detektorbrugere forhindres i at komme i gang. Fra et arkæologisk synspunkt vil det være meget ærgerligt. Jo flere personer, som har forståelse for det kulturhistoriske perspektiv og bidrager med oplysninger om fortiden, jo bedre. For detektorarkæologiens fortsatte blomstring er det helt afgørende, at det er museernes fagligt funderede dagsorden, der følges.

Fig. 26. Remspænder fra 11.-13. århundrede. Foto: Flemming G. Rasmussen/Roskilde Museum & Jens Ulriksen/Roskilde Museum. Målestok 1:1.

Noter

- 1 Petersen 2000; Moesgaard, Pedersen & Petersen 2010.
  - 2 Petersen 1991, 49.
  - 3 Axboe et al. 2010, 15.
  - 4 Pedersen 2000, 118; Petersen 2000, 110ff.
  - 5 Petersen 2000, 112.
  - 6 Moesgaard, Pedersen & Petersen 2010, 24.
  - 7 Nationalmuseets hjemmeside rummer oplysninger om, hvad der er danefæ, og hvad der ikke er danefæ. (<http://natmus.dk/salg-og-ydelser/museums-faglige-ydelser/danefae/danefaeakatalog/>)
  - 8 Se f.eks. Deckers i tryk.
  - 9 Brøndsted 1960, 298.
  - 10 Petersen 1991, fig. 3.
  - 11 I de gode gamle dage hed denne registrant i daglig tale ”sognebeskrivelsen”. Den er siden 1870’erne blevet ført og opdateret af Nationalmuseet, men som følge af museumsloven af 7. juni 2001 overførtes ansvaret for den nu digitale database til Kulturstyrelsen under Kulturministeriet. (<http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/>)
  - 12 I forbindelse med indsamling af data til denne artikel har jeg modtaget megen hjælp fra Kurt Villumsen, Jacob Andersen og mus.insp. Palle Østergaard Sørensen. Tak for det.
  - 13 I opgørelsen indgår kun lokaliteter, der første gang er stedfæstet ved opsamling af oldsager på overfladen. En første påvisning ved prøvegravning eller jordarbejder er ikke medtaget.
  - 14 Ulriksen 2000 og 2003; Baastrup 2009.
  - 15 Pedersen 1999; Ulriksen 2011b fig. 21.
  - 16 Det skal bemærkes, at sammenstillinger af detektorfund fra forskellige pladser næsten altid rummer nogle fejlkilder. Det kan dreje sig om, hvor mange år der er afsøgt, hvordan og hvor ofte jorden er blevet behandlet (pløjet, harvet, grubbet, braklagt), hvor mange mandtimer der er anvendt, detektorbrugernes dygtighed osv. Fejlkilder af samme karakter knytter sig imidlertid også til professionelle, arkæologiske udgravninger.
  - 17 Grinder-Hansen 2000; Horsnæs 2010; Ingvarðson 2010; Moesgaard 2006 og 2008.
  - 18 Ulriksen 1999.
  - 19 Ulriksen 2011a, 164ff.
  - 20 Ulriksen 1998 og 2008.
  - 21 Sørensen & Ulriksen 1995; Ulriksen 1998.
  - 22 Hvad angår den kronologiske spredning skal det bemærkes, at der er tre oldsager fra yngre romersk jernalder, hvilket udgør under 3 promille af det samlede antal metalgenstande.
  - 23 Ulriksen 1999, fig. 13.
  - 24 Ødelagte fibler og hele fibler, hvor nåleanordningen er fjernet, kendes fra andre vikingetidsgrave (Ulriksen 2011a, 197ff).
-

Litteratur

- Axboe, M., P. Grinder-Hansen, H.W. Horsnæs & P. Pentz 2010: "Finder en mand sølv eller guld, da skal kongen have det". I: M. Andersen & P.O. Nielsen (red.): *Danefæ. Skatte fra den danske muld*. Nationalmuseet/Gyldendal, s. 11-20.
- Brøndsted, J. 1960: *Danmarks Oldtid. Jernalderen*. Gyldendal.
- Baastrup, M.P. 2009: Småfibler af karoliniske og ottonske typer i Danmark. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 209-255. København.
- Deckers, P. i tryk: 'Productive' sites in the polders? 'Griffin brooches' and other early medieval metalwork from the Belgian coastal plain. *Medieval and Modern Matters vol. 3* (2012).
- Grinder-Hansen, K. 2000: *Kongemagtens krise. Det danske møntvæsen 1241-1340*. København.
- Horsnæs, H.W. 2010: *Crossing boundaries: an analysis of Roman coins in Danish contexts*. Studies in Archaeology and History vol. 18. København.
- Ingvardson, G.T. 2010: *Møntbrug. Fra vikingetid til vendertogter*. Århus.
- Moesgaard, J.C. 2006: Single Finds as Evidence for Coin Circulation in the Middle Ages – Status and Perspectives. *Nordisk Numismatisk Årsskrift 2000-2002*, s. 228-275.
- Moesgaard, J.C. 2008: Udbredelsen af reguleret møntøkonomi i geografisk perspektiv ca. 600 - ca. 1150. *Hikuin 35*, s. 133-150.
- Moesgaard, J.C., A. Pedersen & P.V. Petersen 2010: Nuværende danefæpraksis. I: M. Andersen & P.O. Nielsen (red.): *Danefæ. Skatte fra den danske muld*. Nationalmuseet/Gyldendal, s. 21-24.
- Pedersen, A. 1999: Riding gear from the late Viking Age Denmark. *Journal of Danish Archaeology vol. 13 1996-97*. Odense, s. 133-160.
- Pedersen, A. 2000: Danefæbegeret inden for middelalder og renaissance – permanent eller foranderlig størrelse? I: M.B. Henriksen (red.): *Detektorfund – hvad skal vi med dem? Dokumentation og registrering af bopladser med detektorfund fra jernalder og middelalder*. Rapport fra et bebyggelsehistorisk seminar på Hollufgård den 26. oktober 1998. Skrifter fra Odense Bys Museer vol. 5 – 2000. Odense, s. 113-122.
- Petersen, P.V. 1991: Nye fund af metalsager fra yngre germansk jernalder. Detektorfund og danefæ fra perioden 1966-88. I: P. Mortensen & B. Rasmussen (eds.): *Fra Stamme til Stat 2: Hovdingsamfund og Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Højbjerg, s. 49-66.

- Petersen, P.V. 2000: Hvad er Danefæ i dag? I: M.B. Henriksen (red.): *Detektorfund – hvad skal vi med dem? Dokumentation og registrering af bopladser med detektorfund fra jernalder og middelalder*. Rapport fra et bebyggelseshistorisk seminar på Hollufgård den 26. oktober 1998. Skrifter fra Odense Bys Museer vol. 5 – 2000. Odense, s. 109-112.
- Sørensen, S.A. & J. Ulriksen 1995: *Selsø-Vestby. Vikingernes anløbsplads ved Selsø*. Museet Færggården.
- Ulriksen, J. 1998: *Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e. Kr. En studie af søfartens pladser på baggrund af undersøgelser i Roskilde Fjord*. Vikingskibshallen. Roskilde.
- Ulriksen, J. 1999: En ejendommelig sag. *ROMU. Årsskrift for Roskilde Museum 1998*, s. 7-28.
- Ulriksen, J. 2000: Vikingetidige korsmaljefibler fra Roskildeegnen. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 1999*, s. 11-30.
- Ulriksen, J. 2003: Vikingetidige korsmaljefibler fra Uppåkra. I: B. Hårdh (red.): *Fler fynd i centrum. Materialstudier i och kring Uppåkra*. Uppåkrastudier 9. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 45. Lund, s. 203-213.
- Ulriksen, J. 2008: Vissegård. Bygherrerapport. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 2007*, s. 141-147.
- Ulriksen, J. 2011a: Vikingetidens gravskik i Danmark. Spor af begravelsesritualer i jordfæstegrave. *Kuml*, s. 161-245.
- Ulriksen, J. 2011b: Fremmed indflydelse i vikingetid og tidlig middelalder. *Årbog for Historisk Samfund i Roskilde Amt*, s. 79-120.
-

**APOLOGIA
NOBILITATIS DANICÆ**

Contra

FL

Larvatum illum

5-0-24.

Franciscum Irenæum

&

Propudiosum illum Holophantam

Johannem Bunonem,

Historiarum Professore in illustris:
Gymnasio Luneburgensi,

Aliosq; Nobilitatis infensissimos hostes

Autore

OLAO ROSENCRANTIO,

Toparcha & Barone de Egholm, Domino de
Engaard: Eqvite Aurato, & Consiliario Regis
Daniæ intimo.

*****

Anno clō loc LXXXI.

Da adelen fik enden på komedie

Af **Jens Lei Wendel-Hansen**

I 1671 indførtes kong Christian V's nye rangfølge, der etablerede en ny adel i Danmark. Dette træk satte et automatisk skel mellem den gamle danske adel, de ubetitlede herremænd, og den nye, greverne og baronerne. I skuespillet "Grevens og Friherrens Komedie" fra omkring 1680 lod forfatteren tjenestepigen Mette forklare forskellen på de to grupper på følgende måde:

"Giv vel Agt paa: en Greve, en Friherre kan man gjøre af hvad Slags Folk man vil, en Bankerotterers Søn, en Kræmmers Søn, en Kromands Søn, en Kjedelflikkers Søn, en Glarmesters, en Koblers, en Skinders, en Gilders, en Bissekræmmers, ... Mens deraf kan du ikke gjøre en Herremand. Der skal saa mange Forfædres Vaaben paa begge Sider, baade paa fædernes og mødernes maa de have været uden Berygtelse, at man kan ikke sige dem den ringeste Klik paa... Jo lettere man kan komme til at blive høj, des bedre er det jo; for se! om du vilt nu udi en Hast have en rund Kugel, var det ikke bedre at tage Vox end Bly? Vilt du have en af Bly, saa skal der først Bly til, og saa Ild, og saa en Form; men en Voxkugel kan gjøres mellem Hænderne ... Og justement derfor er den højere æstimeret; for ligesom man kan snart komme til den, saa kan man og snart trykke den flad igjen imellem Hænderne. Men en Blykugel skal der en stor Hammer til at gjøre flad."¹

Som komedien i sin helhed udstiller dette citat det latterlige og ufornuftige i den nye rangfølge – hvordan den ædle herremands status, der var nedarvet i generationer, pludselig sattes lavere end den nyadlede lykkeridders. Komedien er udgivet under pseudonym, men bliver i reglen tillagt Mogens Skeel. Kun få år efter udgivelsen overtog han herregårdene Egholm og Krabbesholm – begge beliggende mellem Kirke Hyllinge og Skibby. Til trods for, at han kun ejede disse gårde i en kortere periode, var

Fig. 1. Apologia nobilitatis Danicæ (Forsvar for den danske adel) fra 1681 skrevet af Oluf Rosenkrantz, der på det tidspunkt, som det fremgår af forsiden, ejede Egholm. Skriftet blev opfattet som kritisk over for enevælden og endte med at koste ham sine godser.

han dog ganske bundet til egnen – bl.a. også gennem sin kone, hvis far, Oluf Rosenkrantz, ejede Egholm og Krabbesholm – og Skeel fik snart det ry, at han foruden at være klog og belæst også var en godgørende herremand.

Adelsvældets ophør 1660

Da kong Frederik III i 1660 ved at lukke Københavns porte fik den indespærrede adel til at acceptere sine krav om at blive arvekonge, var det begyndelsen på det, der skulle blive et hårdt slag for den daværende danske adelsstand. Hidtil havde adelen haft eneret på at eje godser, og desuden havde den eksklusive højadel kunnet gøre sin indflydelse gældende i Rigsrådet, hvis ord var lov. Dette havde sikret dem en privilegeret økonomisk og politisk position, som havde gjort den danske adelsstand til en af de mest eksklusive i Europa. Med enevældens indførelse i 1660 blev højadelen frataget denne magtfulde rolle. Nu var kun kongens vilje en afgørende faktor, og adelen kunne ikke længere, som man tidligere havde gjort det med håndfæstningerne, sætte begrænsninger for kongens magtudøvelse. At adelen ikke længere havde eneret på at eje herregårdsjord, gjorde, at gruppen heller ikke i længden kunne opretholde en afgørende politisk rolle i lokalområdet. Samlet set var dette et opgør med adelen som et lukket og snævert magtkollegium.²

Begrundelsen for denne ændring var den almindelige opfattelse, at adelen havde svigtet sin væsentligste pligt. De havde ikke kæmpet mod svenkerne, men havde overladt det til Københavns borgere at forsvare hovedstaden, indtil hollænderne fra søsiden kom byen til undsætning. Adelen var blevet udstillet som en upatriotisk og egoistisk elite – et ry, som det skulle blive svært at ryste af sig. I 1671 etablerede kong Christian V således en ny rangorden, hvor kun adelsmænd udpegede som sådan af kongen var nævnt. Dette var en konsolidering af kongens rolle. Den nye kongeligt udnævnte adel sattes over den gamle, og det blev altså også set som bekræftelsen på begrundelsen for enevælden, altså at den gamle adel havde svigtet sine forpligtelser og nu igen måtte søge kongen for at bekræftes som adel. Dette virkede som en rød klud for næsen af den eksisterende adel. Mogens Skeels svigerfar, Oluf Rosenkrantz, der ejede Egholm og Krabbesholm,

havde siden enevældens indførelse udgivet kritiske småskrifter anonymt, men med udgivelsen *Apologia Notabilitatis Danicæ* (latin: Forsvar for den danske adel) blev det regeringen for meget. I pjecen, der var udgivet under Rosenkrantz' eget navn og underskrevet på Egholm, slog forfatteren fast, at den gamle danske adel hidtil havde handlet fædrelandskærligt og afviste således anklagerne om det modsatte, der i de foregående årtier på skrift bl.a. havde været lanceret af to tyske akademikere, men som også havde været begrundelsen for at fratage adelen dens magt i 1660.³ Dette kunne regeringen ikke sidde overhørig. Man gennemførte således en retssag mod Rosenkrantz, og denne endte med at koste ham Egholm og Krabbesholm, som derefter overgik til Skeel.

Hos disse to, Skeel og Rosenkrantz, ser vi således eksempler på den politiske selvtilid og det temperament, som også senere kom til at præge godsejerne på Roskildeegnen – måske netop pga. den umiddelbare nærhed til København. De mennesker, der også i eftertiden blev egnens godsejere, var i høj grad mennesker, der blandede sig, og ikke sjældent fordi de var imod nymodens påhit – og det bringer os smukt videre til komedien.

”Grevens og Friherrens Komedie”

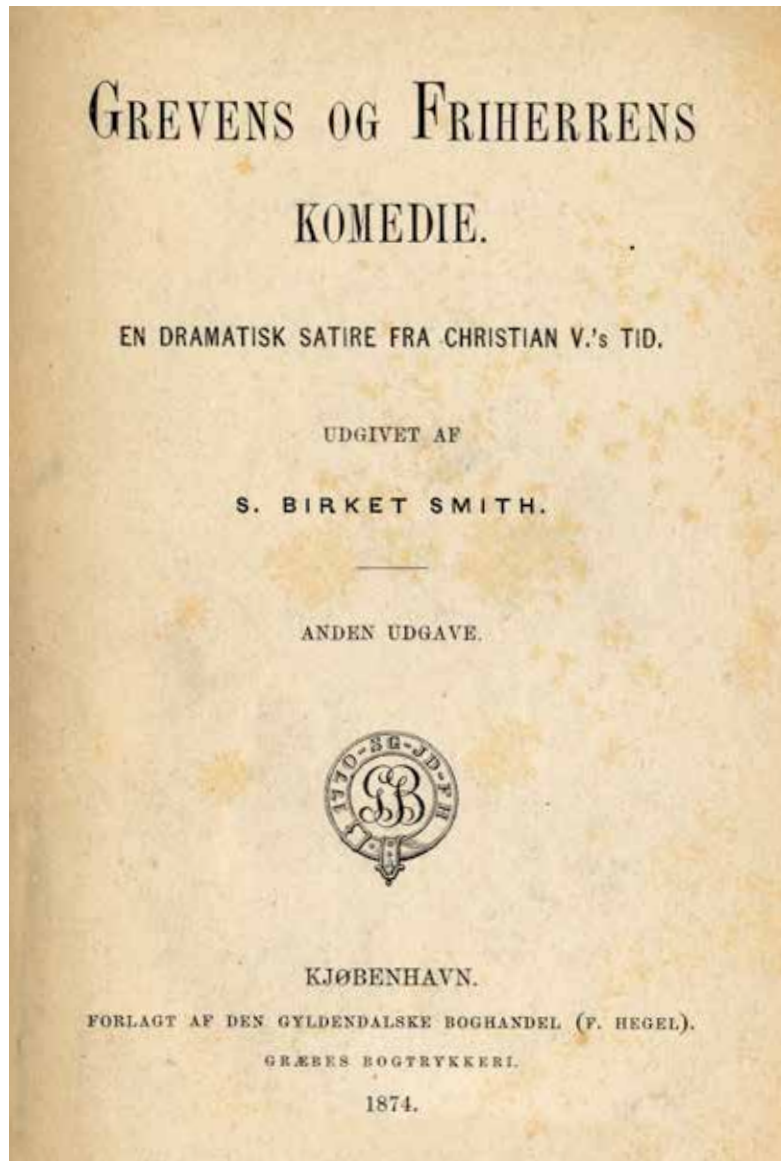
Greven af Skovsgaardsborgs tjener Peder lader sig ikke imponere af, at hans kolleger, efter herskabets adling, nu skal benævnes både sekretær og kammertjener, og det falder ham svært at huske at kalde herremanden for ”højgrevelige excellence”, når det nu engang ligger ham nærmere slet og ret at sige ”junker”. Peders enfoldige fornuft og jordnærhed står klart i følgende betragtning:

”Mig tykkes, han [greven] ser ud ret ligesom til forne: jeg kan ingen Forskjel finde. Han er sig selv saa lig, var ikke de galne Griller, han har faaet udi Hovedet. Intet var han smuk før, slemmere er han nu. Ansigtet er lige det samme, andet end han sætter Næsen lidt mere i Vejret, og de skjæve Ben, han har, løfter han end én Gang saa højt. Dog vil han nu med Djævels Gevalt være en anden.”⁴

Plottet er, at grevens datter er tvunget til at gifte sig med baronen af Klingbeutel, fordi han er af den rette stand, men hun elsker junker Skovsgaard, der ikke er ophøjet i den nye adel. Også Klingbeutel er af

Fig. 2. Forsiden af "Grevens og Friherrens Komedie" i Sophus Birket-Smiths udgivelse fra 1874. Det Kongelige Bibliotek.

nyslået adel, og ikke kun er han en opblæst nar. Han er også umoralsk. Stolt fortæller han, hvordan hans far gennem uærlighed, intriger og tyveri blev en stor handelsmand, som under krigen mod svenskerne solgte hæren fordærvet fisk. Hærens ansvarlige fik skylden og blev afsat, mens faderen efter krigen blev ophøjet til baron. Heri ligger indirekte hos Skeel et synspunkt, der minder om det hos Oluf Rosenkrantz – nemlig den opfattelse, at den nye adel ikke i forhold til den gamle fremstår som særlige patriotiske eller moralske pragteksampler, snarere tværtimod.

Stilen er ganske godt i overensstemmelse med Ludvig Holbergs 40 år senere, og det er hos Skeel, som også ofte i Holbergs stykker, tjenestefolkene, der taler med den sunde fornufts stemme. Tjenestepigen Mette får lokket Klingensbeutel væk fra sit bryllup ved at bilde ham ind, at kongen er i færd med at tage sit len tilbage. Under dække af, at der ikke skal skabes en pinlig situation, foreslår Mette, at bruden kan blive gift med junker Skovsgaard, og brudens moder, hvis grevelige forfængelighed ellers er stor, rationaliserer dog til sidst på følgende måde:

”Det er bedre at lide vel Frue, end at betle Friherinde.”

De to elskende får således hinanden, og baronen går tomhændet og ydmyget hjem.⁵

Komedien som litterært og politisk udtryk

Komedien er både litterært og politisk interessant. Litteraturhistorikeren Sophus Birket-Smith gjorde det ved genudgivelsen i 1870'erne klart, at denne komedie – på trods af dens svagheder – var af stor litterær betydning. Den viser, at den satiriske komedie i den stil, som vi ellers kender fra Ludvig Holberg, havde været forsøgt god tid før 1720'erne og stykker som ”Erasmus Montanus” og ”Den politiske kandestøber”. Og det er ikke kun stilen, der er den samme, men også sympatien, der ligger hos den sunde fornuft og ikke nødvendigvis hos magthaveren. Snarere er forbillederne de mennesker, adel eller tyende, der bevarer jordforbindelsen og med den sunde fornuft som kompas indtager den for ham eller hende bestemte plads i samfundet.

Politisk er komedien udtryk for den udbredte harme, irritation eller desillusion, der herskede hos den gamle adel efter enevældens indførelse.

Denne rettes i komedien mod to grupper. For det første ligger der i komedien en hovedrysten i forhold til den gamle adel, der i forfængelighed lod sig ophøje til grever og baroner. Her er Skovsgaardsborg og konen de fremmeste eksempler i komedien. Som historikeren J.A. Fridericia i sin tid påpegede det, skulle Mogens Skeel ikke gå langt for at finde rollemodeller for disse figurer. Hans rapkæftede svigerfar, jorddrotten til Egholm og Krabbesholm Oluf Rosenkrantz, der så utvetydigt gik i forsvar for den gamle danske adel, var netop selv i 1671 blevet ophøjet til baron og havde tillige fået den nyindstiftede dannebrogorden – og det netop på sin kones initiativ, der ivrigt havde korresponderet med Griffenfeld om de dele. At der er noget om, at Rosenkrantz har været kuert af konen, vidner også det rygte om, at han først et år efter at være blevet dømt for sit skrift fik en af hustruens veninder til at fortælle hende om dommen. Om dette er rigtigt, vides ikke, men utænkeligt har det næppe været, hvis et sådant rygte kunne sættes i omløb.⁶

For det andet rettes skytset mod de nyadlede opkomlinge fra borgerstanden. Og hvor forfængeligheden hos beskueren vel nok fremmaner en hovedrysten over for Skovsgaardsborg, så synes det at være Skeels formål med Klingensbeutels figur at skabe en decideret foragt hos publikum. Også her kan inspirationen let – i hvert fald delvist – være draget fra Lejreengen. Til området knyttede sig i samme periode også navnet Henrik Müller. Han var købmand og havde under krigen mod svenskerne 1643-45 og 1657-60 udnyttet den anspændte situation til at gøre en række gode handel. De monstrøse lån, han gav til kongen, blev indfriet med jord på Sjælland efter svenskekrigenes afslutning, og det gjorde ham til landets største jordbesidder. I denne forbindelse holdt han sig ikke tilbage med at kræve, hvad han havde ret til. I en patriotisk adelsmands opfattelse kunne Henrik Müller let komme til at stå som en, der profiterede på krigen.⁷ Det samme træk findes hos Klingensbeutel.

Den nye adel var således, ifølge Skeel, et sammenrend af åndelige svæklige og umoralske opkomlinge, der ikke borgede for fædrelandets vel. Den adelsstand, man kunne sætte sin lid til, var fortsat den gamle, ubesmittede adel. Det var dem, der havde fornøften og det patriotiske sindelag. Det var dem, der kunne bære adelsnavnet med ære.

"Enten jeg sidder øverst eller nederst, da kjender de mig dog og véd hvem jeg er: der kan sættes over mig hvem der skal, jeg er dog den jeg er. Ære og Vanære kommer af os selv."

Jomfru Skovsgaard, datter af Greven af Skovsgaardsborg og bruden i stykket.

Afrunding

I tidens løb har herregårdene i den nuværende Lejre Kommune fostret eller ernæret medlemmer af enevældens statsråd og senere både regering, Folketing og Landsting. Derfor er Lejreegnens herregårdes historie også i høj grad en samlende dansk historie. Jubelråb og klagesange herfra gav ofte genlyd over hele landet.

Denne artikel har leveret eksempler på kulturelle og politiske udtryk, som kom fra områdets herresæder, og som reflekterede de nationale og internationale tendenser. Disse eksempler viser den frustration, der var at finde hos den gamle adel, da de beskyldtes for upatriotisk opførsel og fra den ene dag til den anden blev frataget deres magt. Denne frustration må nødvendigvis have været stor, men den blev kun større af, at gruppen definerede sig selv igennem deres familier, hvis genfortalte fortællinger om forfædrenes heltegerninger uden tvivl har været mange, og hvis historie gik så langt tilbage, at den fortabte sig i middelalderens tåger. De skulle nu vænne sig til at føle sig stillet lige med familieløse lykkesmede, og de har uden tvivl følt det under deres værdighed.

Det var denne frustration, der ledte Skeel til at skrive sin komedie, skønt også han med tiden fik betydningsfulde embeder i den enevældige administration og blev ridder af Dannebrog. Men for den genadlede Oluf Rosenkrantz var det formodentlig en fattig trøst, da han efter at være blevet frataget ære og ejendom i sin svigersøns komedie kunne læse Skovsgaardsborgs trøstens ord til Klingensbeutel:

”Jeg agter ikke al Verdens Rigdom ved den Stand, jeg er kommen udi... om jeg skulde end svelte [sulte] det hele ganske Aar, da er mig nok, at jeg ikkun én Gang kan sidde øverst.”⁸

Noter

- 1 Birket-Smith 1874, 30-31.
- 2 Frandsen 1988, 172. Jespersen 2001.
- 3 Rosenkrantz 1681. Signatur med navn og sted findes på fortalens sidste side. En udlægning af det latinske skrift findes i Fridericia 1892, 448-452.
- 4 Birket-Smith 1874, 28.
- 5 Ovenstående er i alt væsentligt baseret på de dele af komedien, der er at finde i Birket-Smith 1874, 28, 49-53, 63.
- 6 Fridericia 1892, 459.
- 7 Se bl.a. Jørgensen 1966, 39-72.
- 8 Birket-Smith 1874, 65.

Litteratur

Birket-Smith, S. (udg.) 1874: *Grevens og Friherrens Komedie*. 2. udg.

Frandsen, K-E. 1988: Den ældre enevælde – Perioden 1660 til ca. 1720. I: Bjørn, C. (red.): *Det danske landbrugs historie 1536-1810*, bd. 2, 171-199.

Fridericia, J.A. 1892: En literær Protest mod Enevælden under Christian V. *Tilskueren*, 441-459.

Jespersen, K.J.V. 2001: Fra fødselsadel til rangadel – den danske adel 1600-1800. I: P. Ingesmann & J. V Jensen (red.): *Riget, magten og æren – den danske adel 1350-1660*, 604-633.

Jørgensen, J. 1966: *Rentemester Henrik Müller*.

Rosenkrantz, O. 1681: *Apologia Notabilitatis Danicae*.

'Dønnergaard kom ud af Hullet' ⁶¹

Hans J. Dønnergaard – historien om en mands opstigen og fald

Af Hans Jørgen Lych Larsen

Indledning

Citatet i overskriften er hentet fra en dagbog ført af Jens Frandsen fra gården Skovledholm i Osager. Notitsen blev skrevet den 18. januar 1890.¹ Dønnergaard havde da siddet i fængsel siden september 1889 efter at være blevet anklaget for at have udfærdiget og offentliggjort et falsk regnskab for ”Danmarks Landmænds Smør-Exportforening”. I den forbindelse havde han forfalsket formanden P.A. Albertis underskrift. Det blev begyndelsen til enden på Dønnergaards position som en af de førende personer i den betydningsfulde og magtfulde bevægelse, der i sidste halvdel af 1800-tallet var opstået i Danmark: bøndernes kamp for politisk, økonomisk og kulturel ligeberettigelse med samfundets gamle magtgrupper og for økonomisk selvstændighed i forhold til de samme, gamle magtgrupper, godsejerne og byernes borgerskab.

Begyndelsen på en politisk karriere

Hans Jensen Dønnergaard blev for alvor kendt i en bredere kreds, da han begyndte at skrive længere artikler til Roskilde Tidende i 1876. Kun 22 år gammel kastede han sig f. eks. med stor selvtillid ind i den politiske kamp mod Estrupregeringen med et indlæg under overskriften ”Hvad bliver det til?”, hvor han erklærede, ”at demokratiet skal nok vinde, selvom Estrup (statsministeren, forf. anm.) og hans hofklike har mange midler at tage i anvendelse mod demokratiet”. Han hyldede den danske bonde for at have bragt det vidt både landbrugsfagligt og kulturelt, så det eneste bønderne kunne frygte var deres egen ligegyldighed.²

Samme år havde han et længere indlæg i Roskilde Tidende,³ der blev bragt over to dage under overskriften: ”Et frit og oplyst Folk”. Artiklen afødte en række kommentarer fra andre læsere. Han uddybede derefter sit syn

Fig. 1. Hans Jensen Dønnergaard og hustru, Martine f. Mortensen, formodentligt i 1879, da de blev gift. Foto i privat eje.

på skole, forældreansvar og det daværende samfundssystem i senere artikler. Han langede i en artikel ud efter skolens undervisning og opfordrede til, at man lokalt satte et oplysningsarbejde i gang, der kunne rette op på, hvad den offentlige skole ikke havde formået at give børnene. Han mente endvidere, at der var en tæt forbindelse mellem oplysning og frihed: ”Et i Sandhed oplyst Folk kan ikke være ufrit og trællebundet. Oplysningen vil altid føre Friheden med sig.” Han sluttede sin artikel med at opfordre til at oprette læseforeninger i de enkelte sogne. Senere i debatten udvidede han det til, at der burde oprettes friskoler, og forældrene blev opfordret til selv at tage vare på folkeoplysningen ved bl.a. at undervise deres egne børn selv.

Hans respekt for datidens offentlige skolesystem og dets lærere var ikke stor: ”Nu har få hjem tid og evner til at undervise deres børn, så finder man sig i at sende dem hen hos en lærer, der står deres stand, hjerte og hele livssyn fjernt. Sligt går imidlertid kun så længe frihed og folkeånden ikke er tilstede hos folket, og det er et glædeligt tegn, at folket har begyndt at føle, at det er en skam og fornedrelse for dem, at staten skal sørge for deres børns åndelige opdragelse; og det er et godt tegn, at folket får øjnene op for, at den måde, hvorpå undervisningen sker i de fleste statsskoler (folkeskoler) er aldeles forkastelig.”⁴

Hans indlæg satte gang i en debat, der strakte sig over flere numre af avisen; sådanne lange debatter i avisen var ikke almindelige dengang. Det er bemærkelsesværdigt. Det er også meget bemærkelsesværdigt, at da den lange diskussion i Roskilde Tidende fik et konkret resultat – nemlig nedsættelsen af et udvalg, der skulle virke til afholdelse af foredrags- og diskussionsmøder i Roskilde og i landkredsene, temaet for arbejdet skulle være skolesagen – blev Dønnergaard medlem af udvalget. Udvalget havde syv medlemmer. Det var to lokalt valgte folketingsmedlemmer, der begge på det tidspunkt tilhørte Venstre: Holstein-Ledreborg (valgt i Lejrekredsen) og Hans Sørensen (valgt i Roskildekredsen), to gårdejere (sognefoged R. Hansen, Gundsøllille, og Elias Jensen, Lyndby), en lærer (H. A. Jensen, Kamstrup), en redaktør (Julius Christiansen, Roskilde Tidende), og så var der, ifølge avisen, en ungarl, nemlig Hans Jensen Dønnergaard. Dønnergaard var altså endnu ikke hverken gift eller havde sin egen gård,⁵ de øvrige medlemmer af udvalget var derimod alle personer, der havde en vis status

i samfundet. Udvalgets første foredrag blev afholdt i begyndelsen af december 1876, hvor den kendte friskolemand, og senere ledende Venstre-mand og statsminister (1920-22), Klaus Berntsen talte om friskolens kvaliteter og kritiserede statsskolens (den offentlige skoles) undervisning.

Inden jeg kommer med en nærmere præsentation af Hans Jensen Dønnergaard, hvor jeg bl.a. vil forsøge at belyse baggrunden for hans bemærkelsesværdige karriere, kunne det være på sin plads at gengive det sidste afsnit af det sidste indlæg i den debat, der udspillede sig på forsiden af Roskilde Tidende i 1876 fremprovokeret af Dønnergaards artikel.

Under overskriften ”Et par Ord om Friskoler” skrev Ludvig Mortensen bl.a.: ”Hvor folkelivet, og jeg vil tilføje kristenlivet, ikke er rigtig vakt, der kan det ikke hjælpe, at man vil tænke at sætte friskoler i gang i ordets egentlige forstand, og hvor meget jeg end elsker Roskildeegnen, fordi det er min fødeegn, tror jeg virkelig ikke, at man endnu der er kommen såvidt, at der kan være tale om oprettelsen af friskoler. For at kunne bære disse frem, må der findes mænd og kvinder med faste hjerter. Man må huske på, at en almue, som i tvende menneskealdre er bleven tilvant med at stå under den højeste grad af formynderskab med hensyn til skoleundervisningen og hele den åndelige børneopdragelse, for hvilken staten har påtaget sig hele ansvaret – for en sådan almue skal der muligvis tales i lige så lang tid til, før den rigtig kan indse, at børneundervisningen ikke er nogen stats- eller kommunesag, men forældrenes egen dyrebare sag. Idet jeg derfor vil ønske Hans Jensen held og lykke med hans virksomhed i denne henseende, skal jeg gerne støtte ham med de evner og kræfter, som jeg råder over.”⁶

Ludvig Mortensens betragtninger blev gjort til skamme. Det tog slet ikke 60 år (to menneskealdre), før den sjællandske almue (bondestand) blev selvstændige nok til at oprette friskoler og til i det hele taget at frigøre sig for den gamle herskende klasses formynderskab. Den udvikling var allerede godt i gang bl.a. takket være personer som Hans Jensen Dønnergaard.

Den unge mand

Men hvem var den Dønnergaard, der indledte denne langvarige debat og i en ung alder – kun 22 år gammel – blev taget så alvorligt af ledende kredse i lokalsamfundet, at de inviterede ham med i det nævnte udvalg.

Hans Jensen Dønnergaard var i 1876 endnu ugift, og han hørte ikke til de gamle gårdmandsfamilier i lokalområdet. Hans biologiske forældre havde et lille husmandssted i Ebberup ved Tolstrup, han selv var som treårig i 1857 blevet adopteret af sin morbror og tante på Dønnergården i Osager, Osted Sogn. Hans fødenavn var Hans Jensen; i 1876, da han blev bestyrer på Dønnergården, tog han efternavnet Dønnergaard.⁷

Da han voksede op i Osager, blev han bl.a. gode venner med Hans Gyldenkærne. Gyldenkærnefamilien var en af de markante familier i Osager. Gyldenkærnefamilien var præget af det grundtvigske livssyn og sendte deres børn på højskole. Hans Gyldenkærne havde været på Hindholm Højskole ved Fuglebjerg. I 1870'erne var det den største højskole i landet; den havde 177 mandlige elever i 1870. Højskoleforstanderen på Hindholm Højskole fra 1864 til 1887, Chr. Nielsen, lagde i sin undervisning vægt på elevernes selvopdragelse og på at styrke deres sociale samvittighed. Højskolen blev grundlagt i 1852 af personer med tilknytning til Bondevennernes Selskab, der var en forløber for Venstre, og som arbejdede for at ligestille bønderne med de øvrige samfundsklasser og for at sikre dem politisk indflydelse.⁸

Dønnergaards venskab med Hans Gyldenkærne var nært, fremgår det af deres brevveksling⁹. Dønnergaard kom ikke selv på højskole; formodentlig fordi hans adoptivforældre ikke havde råd til det, men venskabet med de unge fra egnen, der bl.a. tog på Hindholm Højskole, må have givet ham et godt grundlag for som 22-årig at blande sig i tidens debat med stor selvsikkerhed. Hans verdensbillede var – som vi skal se nedenfor – netop i høj grad påvirket af bl.a. den opfattelse, som man havde på Hindholm Højskole af bondens placering i det daværende samfund. Vi så det meget tydeligt i artiklerne i Roskilde Tidende i 1876, hvor han førte sig stærkt frem på trods af, at han endnu ikke havde valget (man skulle være 30 år gammel for at få stemmeret), og at han kun var bestyrer af Dønnergården.

Allerede som teenager deltog han med stor begejstring aktivt i det lokale kulturelle, kirkelige og politiske liv. Hans breve til Hans Gyldenkærne fra foråret 1873 er fyldt med ungdommelig begejstring over alle de nye impulser, som han fik gennem deltagelse i møder, læsning og kontakten med Hans Gyldenkærne. Han erklærede sig som grundtvigianer efter at

have læst Bjørnstjerne Bjørnson og var blevet demokratisk, som han skrev i et brev til vennen, og føjede til, at ”den tid er forbi, da man dømmes efter, hvor meget man har arvet, nu hedder det, hvad har du udrettet (...)”

Andetsteds i brevet skrev han: ”friheds- og lighedslivet jubler højt i sky”. Samme år var han til et pinseskolemøde i Roskilde, hvor han hørte flere Venstrepolitikere tale, deriblandt den unge grev Holstein-Ledreborg. Han var fuld af beundring for den unge politiker, der på det tidspunkt ikke var den berømte Venstrepolitiker, sådan som eftertiden især husker ham, men i perioden 1872-1875 stod uden for de daværende partier og blev regnet for nærmest konservativ¹⁰. Dønnergaard var ikke begejstret for Holstein-Ledreborg, fordi han var adelig, men fordi han havde vist sit værd dels ved at besejre en garvet Venstrepolitiker som D.E. Rugaard ved Folketingsvalget i 1872 og dels ved nu, efter knapt et år i Folketinget, at have haft stor indflydelse på en ny skolelov.

I et senere brev fra 1873 fortalte han Hans Gyldenkærne om sin deltagelse i religiøse vækkelsesmøder, hvor bl.a. Vilhelm Beck havde talt. Han erklærede da over for vennen, at han nu havde lagt en plan, der gik ud på, at han ville ofre al sin fritid og så meget af lønnen, han fik af sin plejefar, som muligt til sin ”(...) åndelige udvikling. Det vil sige til historisk læsning, udvikling af mine tanker på papiret o. s. v.” Han håbede på, at han kunne komme på Hindholm Højskole efter at have været soldat, men det blev som nævnt ikke til noget, og han erklærede ”(...) jeg vil ikke give slip på livet som bonde, men jeg vil ligefuldt vie mine kræfter til oplysningens fremme.”¹¹ Hans plejeforældre var meget forstående for hans ønske om at deltage aktivt i foreningsliv m.m. Plejefaderen accepterede, at plejesønnen var så meget væk til møder. Han forlangte dog, at den arbejdstid, han mistede ved det, skulle indhentes senere, så den unge Dønnergaard måtte ofte om vinteren stå og tærsk med plejl til langt ud på natten.¹²

Brevene til Hans Gyldenkærne viser klart frem til, hvad der gjorde Dønnergaard kendt især på Sjælland i perioden 1880-1892. Han havde i en alder af 19 år fået en klar bevidsthed om, hvad han ville kæmpe for, og han havde tydeligt den opfattelse af sig selv, at han var en af dem, der skulle blande sig i kampen for et nyt og bedre samfund. Han ville være med til at skabe et samfund præget af mere lighed, mere frihed, mere oplysning og

et samfund, hvor det ikke var forbindelser, traditioner eller sædvaner, der bestemte, hvem du var, men det var din egen indsats, der skulle bestemme din position i samfundet. Samtidig ville han fastholde sin forbindelse til den bondestand, han var født ind i. Det nye samfund ville for ham være et samfund, hvor bondestanden/gårdejerne dels var blevet ligestillet politisk, økonomisk og kulturelt med de andre samfundsgrupper – godsejerne og købstædernes borgerskab – og dels havde fået frihed og uddannelse til at skabe deres eget liv.

Dønnergaard gjorde sig også tidligt bemærket i det lokale liv i Osager. Han holdt sin første offentlige tale som 16-årig.¹³ Blandt kammeraterne i Osted var Anders Hansen Rosendal, der senere skrev nogle meget fyldige erindringer, der giver en levende skildring af livet i Osted i sidste halvdel af det 19. århundrede. Det var populært blandt de unge på landet at være medlem af en skytteforening. De første skytteforeninger blev oprettet i 1861, og snart var der skytteforeninger overalt – især nederlaget i 1864 stimulerede interessen for at være medlem af en skytteforening. Både Rosendal og Dønnergaard var engagerede medlemmer af Gl. Roskilde Amts Skytteforenings 23. kreds. Dønnergaard havde været blandt initiativtagerne til etableringen af kredsen i 1871. Ifølge Rosendal blev han selv udpeget af greven på Ledreborg til at være formand, da greven ikke brød sig om Dønnergaard, som han mente var kæphøj. Rosendal omtaler Dønnergaard som fræk, samfundsomvæltende og ambitiøs. Ifølge Rosendals erindringer synes der at have været en temmelig kraftig konkurrence mellem ham og Dønnergaard om hvem, der skulle være den førende i ungdomsgruppen.

Konflikten resulterede engang i 1876 i en fægtekamp med stokke mellem dem på vej hjem fra en skydeøvelse. Dønnergaard tabte. Dagen efter sendte han Rosendal et brev, hvor han dels gav udtryk for, at de fortsat var venner, dels løftede sløret for, hvorfor han førte sig så stærkt frem, og hvad der var årsagen til hans store selvtillid. Han skrev i brevet: ”Jeg er opvokset under ejendommelige forhold, har kendt bitterhed og skuffelser, men jeg har tilkæmpet mig en oplysning, og Gud har givet mig evner og et livssyn, der berettiger mig til at regnes for et menneske, lige så fuldt som ham med kronen på hovedet.”¹⁴ Selvsikkerheden, som var erhvervet ved

hårdt arbejde og megen læsning, og bevidstheden om, at han, trods sin baggrund, betragtede sig som lige så fuldgældigt et menneske som kongen, kommer til udtryk i hans hele færd gennem livet. Sådan møder vi ham både i den lange avisartikel om et oplyst folk fra 1876 (omtalt ovenfor) og i hans selvsikre optræden i andre sammenhænge her i hans ungdomsår.

Han havde også tidligt vist, at han mestrede kunsten at kunne få andre til at følge sig. I juli 1877 havde der været præmieskydning for medlemmerne af Gl. Roskilde Amts Skytteforenings 23. kreds i Oren Skov mellem Allerslev og Særløse. Efter skydningen gik man i samlet trop til Lejre Kro ved stationen i Lejre, hvor der var fællesmiddag. Blandt talerne var Holstein-Ledreborg, MF, og ”ungkarl” Dønnergaard. Ifølge Roskilde Tidendes referat blev Dønnergaard tillagt æren for den store vækst i medlemstallet, som skytteforeningen havde oplevet. En af grundene til denne succes kunne være, at Dønnergaard havde en større vision for sit engagement i skyttesagen end blot det, at der skulle afholdes skydekurrencer.

I 23. kreds havde man om sommeren afholdt skydekurrencer, og om vinteren havde man holdt foredrag, for som Dønnergaard sagde på Lejre Kro i 1877: ”Målet er ikke at vinde præmier eller at overse hinanden. Nej, målet er selvopdragelse til mænd, så vi, når vor frihed trues, som mænd kunne og ville forsvare den!”¹⁵ Ved den store skyttefest for fem skyttekredse (bl.a. 23. kreds) i Viby i september 1877 med efterfølgende spisning og taler på Viby Kro talte Dønnergaard ved middagen; også her var hans tema, at skytteforeningerne skulle gøre mere end blot afholde konkurrencer. Han mente, at de også skulle spille en vigtig rolle i opdragelsen af ungdommen til – som han sagde – dådsliv og dådskraft af den slags, som man havde set blandt de danske soldater i den 1. slesvigske krig i slagene ved Fredericia (1849) og Isted (1850).¹⁶

Allerede i de første år, hvor han træder frem på den større scene end barndommens Osager, ser den selvsikkerhed, vi møder hos Dønnergaard, også ud til at være blandet med en god portion stædighed og en evne til at diskutere, der senere gjorde ham frygtet, når han deltog i politiske debatter. I oktober 1877 blev der afholdt et politisk møde i Viby, hvor der var repræsentanter fra flere politiske partier til stede. På mødet kom det til en diskussion mellem gårdejer H. Nielsen, Dåstrup, og den unge Dønner-

gaard om den politiske situation. Roskilde Tidende skrev i sit referat, at ”Dønnergaard og H. Nielsen imødegik hinanden gentagne gange, til sidst på en temmelig nærgående måde”.¹⁷

Eggen

Osager i Osted Sogn var et usædvanligt sted her i sidste halvdel af 1800-tallet.¹⁸ I 1872 var der blevet oprettet en aftenskole i sognet af tidligere højskoleelever. I 1874 begyndte man så i Osager at tale om at oprette en friskole. Dønnergaard deltog allerede da i debatten både lokalt og, to år senere, på et skolemøde i Roskilde. I januar 1877 afholdt man den stiftende generalforsamling for friskolen, der fik navnet Skovholm Friskole. Undervisningen begyndte samme efterår. I Osager var det især familierne omkring gårdene: Gyldenkærnegården og Skovledholm (Frandsenfamilien), der var drivkraften i den udvikling, der gjorde Ludvig Mortensens opfattelse fra 1876 af Roskildeegnens bonde til skamme. Fra slutningen af 1860'erne havde der også været afholdt de såkaldte gudelige forsamlinger på især Gyldenkærnegården, Flensgård og Skovledholm. 1878 fulgte så foredragsforeningen Fremad, der bl.a. havde foredrag om brugsforenings-sagen og mejeridrift på programmet, og desuden arrangerede foreningen folkefester i Herthadalen. I 1881 kom så fællesmejeriet på Skovledholm, og i 1882 oprettede man Ousager og Omegns Brugsforening. I det første år holdt den til i ostekammeret på Skovledholm, derefter flyttede den ind i en selvstændig bygning i Osager. I midten af 1880'erne dannede man Fremskridtsforeningen og Ungdomsforeningen, begge udprægede politiske foreninger, der støttede Venstre i den politiske kamp mod Højre. Antallet af lokale initiativer voksede fortsat, således byggede man et fællesbageri ved Brugsforeningen i Osager i 1887; samme år blev der opført en vindmølle, og andelsmejeriet Landmandslyst blev opført i Osted. I 1889 byggede man så forsamlingshuset Hejmdal i Osted.

Familien på Gyldenkærnegården, Frandsenfamilien på Skovledholm og Dønnergaard var stærkt involverede i disse initiativer. I løbet af en lille snes år etablerede man andelssamfundet i Osager/Ostedområdet. Alle de nævnte initiativer var med til at skabe en mere selvstændig, selvåren, politisk bevidst bondestand i Ostedområdet. Det er særligt bemærkelsesvær-

digt, at en kvinde – den 35-årige enke efter Per Frandsen, Skovledholm, kaldet Stine Per Frands' – også spillede en stor rolle i mange af disse aktiviteter. Hun var for øvrigt født på Gyldenkærnegården og døbt Mette Kirstine Jensen. Der var et tæt samarbejde mellem hende og Dønnergaard i arbejdet for at få mange af de nye tiltag sat i søen. Rollerne mellem de to var fordelt således, at det var Dønnergaard, der havde ideerne, og Stine, der var god til at omsætte dem i praksis, og som havde pengene og den økonomiske sans.

De to stod bag oprettelsen af friskolen og af Osager Brugsforening, hvor Dønnergaard sad i bestyrelsen, og senere, i 1890, blev han valgt til Brugsforeningens formand (den første selvstændige butikbygning blev – meget sigende – opført på skellet mellem Skovledholm og Dønnergaard). Fællesbageriet blev bygget på Skovledholms jord ved siden af Brugsen. Vindmøllen blev betalt af Stine, og en bror til Dønnergaards kone lejede den. Dønnergaard var den første formand for andelsmejeriet ”Landmandslyst”, men han fratrådte i 1889. Som tidligere omtalt var Dønnergaard også meget aktiv i Skytteforeningen og var endda medvirkende årsag til, at 23. skyttekreds blev splittet i 1884.

Andelssamfundet voksede hurtigt frem i Osted/Osagerområdet i 1870'erne og 1880'erne. Det gjorde det også mange andre steder i landet. Landbruget lagde i den periode sin produktion om fra hovedsagelig at dyrke korn til at lægge vægten på animalske produkter som følge af et økonomisk pres fra afsætningsmarkederne. Det bemærkelsesværdige i denne proces er, at den skete spontant, var frivillig, bredte sig hurtigt til hele landet og ikke var en del af en almeneuropæisk bevægelse blandt bønderne, men var en særlig dansk udvikling.

Hvorfor det kunne ske så hurtigt i Danmark skyldtes bl.a. den forholdsvis gode folkeuddannelse og det lokale samarbejde på det økonomiske, kulturelle og politiske plan i perioden efter 1850. Dertil kom, at bondebevægelsen i Danmark, efter 1866-grundlovens indførelse, nu måtte se i øjnene, at de havde mistet muligheden for at få en politisk indflydelse, der svarede til, hvad de mente, de havde krav på. Den politiske magtkamp fra 1866 til 1901 gjorde det endnu mere klart for bønderne, at de måtte gøre sig uafhængige af de konservative magtcentre i stat og erhvervsliv

– økonomisk og politisk. Den erkendelse var med til at skærpe deres vilje til at bygge en alternativ samfundsmodel op – andelssamfundet.¹⁹

Følger der heraf, at Osted/Osager ville have oplevet den samme udvikling i 1870'erne og 1880'erne uden en Stine Per Frands, en Dønnergaard, en Rosendal eller en af de andre aktive personer i det lille samfund? Det er i sagens natur ikke muligt at svare klart på det spørgsmål, men hastigheden af udviklingen i Osted/Osagerområdet kunne nok ikke have været så høj uden tilstedeværelsen af netop disse personligheder.

Hvad har så disse erfaringer mon betydet for Dønnergaard? Han havde en stærk vilje til at kæmpe for at opnå andres respekt med sig i bagagen fra sin barndom og ungdom. Han læste, deltog i møder, havde kontakt til andre unge, der kom på højskole, blandede sig i samfundsdebatten i en ung alder og må forholdsvis tidligt have fundet ud af, at han var god til at formulere sig både skriftligt og mundtligt (han var en tid medarbejder ved Roskilde Dagblad). I forskellige udtalelser her i midten af 1870'erne gav han også udtryk for en stærk vrede mod uligheden i samfundet, imod den statslige skole og mod den manglende oplysning blandt store grupper på landet; en vrede han rettede mod den politiske ordening i landet. De erfaringer, han havde fra det aktive liv i 1870'ernes Osager, kan ikke andet end have givet ham et godt grundlag for det, der skulle blive hans – efter min mening – vigtigste indsats: kampen for på landsplan at bygge en stærk, alternativ økonomisk model op til gavn for den danske bondestand.

Privatlivet

Hans Jensen Dønnergaard var i 1879 i en alder af 25 år gået fra at være ungkarl til at blive ægtemand – han giftede sig da med Martine Elise Mortensen. I ægteskabet var der seks døtre, fire født i Danmark og to i USA. Samme år havde han overtaget Dønnergården efter sine plejeforældre. Nu var han netop blevet gammel nok til at blive valgt til Folketinget. Han havde dog ikke valget endnu, da han ikke var fyldt 30, som var valgretsalderen efter 1866-grundloven. Han blev opstillet i Holbæk Amts 2. valgkreds, Svinningekredsen, ved et suppleringsvalg i 1880. Han repræsenterede kredsen i Folketinget i de følgende 10 år. Det var også

den periode, hvor han blev en af de førende mænd i brugsforenings- og andelsmejeribevægelsen på Sjælland. Det kom ikke til at gå stille for sig, som vi senere skal se, men inden da bliver jeg nødt til at give et rids af den politiske virkelighed, Dønnergaard kom til at virke i. (Fig. 1.)

Den landspolitiske magtkamp 1866-1901

Fra 1846, da Bondevennernes Selskab – en forløber til Venstre – blev dannet, havde det været målsætningen for de grupperinger, der siden havde kæmpet for bøndernes sag i Rigsdagen, at få ligestillet bønderne, dvs. især det mellemstore landbrug, med resten af samfundet, dvs. borgerskabet i byerne og godsejerne. Dertil kom ønsket om at ændre vilkårene for bondestandens forhold til det politiske system. Grundloven af 1849 gav et forholdsvist stort udsnit af befolkningen medindflydelse på landets styre, især på lovgivningen. Rigsdagen gav lovene og var delt op i et Landsting og i et Folketing. Valgreglerne til de to ting var forskellige. Landstinget var mindre demokratisk sammensat end Folketinget. Landstinget var tænkt som en garanti for, at tingene ikke blev forandret for hurtigt i landet som en følge af indførelsen af et folkestyre. I Grundloven stod der – og står fortsat – at kongen udpeger regeringen. Det blev tidligere forstået ganske bogstaveligt, så en regering godt kunne fortsætte med at regere, selvom Folketinget havde udtalt sin mistillid til den. Det vigtige var, om kongen fortsat havde tillid til sin regering.

I 1866 fik Danmark en ny grundlov. Dens bestemmelser om Folketinget svarede til 1849-grundlovens, hvorimod dens bestemmelser om sammensætningen af Landstinget – groft sagt – var beregnet på at sikre, at godsejerne ville være sikret et flertal her. I forhandlingerne om en ny grundlov i 1865 havde repræsentanter for bønderne ført intense forhandlinger med repræsentanter for godsejerne om at skabe et samarbejde mellem de to klasser. De to grupper havde jo en del fælles økonomiske interesser. Der var ikke enighed om den politik blandt bøndernes ledere, og selv om kredse blandt bønderne forsøgte at skabe et organisatorisk samarbejde mellem store og små bønder (godsejere og gårdejere), endte det med konflikt, da uviljen mod at acceptere Højres grundlov var for stor i Venstrekredse. Højre på sin side var ikke reelt interesseret i at give

bønderne indflydelse på regeringens førelse. I stedet samarbejdede man med byernes borgerskab om den nye grundlov. Med den nye grundlov havde man næsten skabt grundlaget for, at der ville opstå konflikter mellem Folketinget og Landstinget, da der ikke i Grundloven var anvist regler for, hvordan konflikter mellem de to ting skulle løses. Hvad der var mere væsentligt var, at de to ting var behersket af to forskellige klasser: overklassen sad på flertallet i Landstinget, og den brede befolkning sad på flertallet i Folketinget. Konflikten blev for alvor intens efter 1870 og blev til den politiske magtkamp, som varede frem til 1901, hvor den første Venstre-regering blev dannet. I årene omkring 1866 kunne man i ledende kredse overhovedet ikke forestille sig en regering sammensat af bønder. En af de ledende Højreskikkelser i slutningen af 1860'erne, lensgreve Frijs, blev senere spurgt af sin søn, om det ikke havde været kloget at bevare forbindelsen med bønderne i 1870'erne og 1880'erne. Han svarede: ”Politisk kan du have ret, *men man kunne ikke byde kongen og Europa et ministerium af bønder*”, hvad der ville have været konsekvensen af at lade Folketinget bestemme, hvem der skulle danne regering.²⁰ Eller som Venstremanden Frede Bojsen fortæller fra et vælgermøde i 1873 på Møn, hvor han havde et sammenstød med den 76-årige Højremand, godsejer og hofjærgermester Tutein: ”Tutein mødte ved et valgmode i Æbelnæs skole, men blev under den skarpe diskussion så heftig, at han slog i bordet og råbte: ”Vi vil ikke tåle noget bonderegimente”, og dermed segnede han besvimet om og måtte køres hjem.”²¹

Frem til 1901 sad Højre på regeringsmagten, selvom deres vælgergrundlag i Folketinget skrumpede kraftigt. I 1901 havde Højre kun otte ud af Folketingets dengang 102 medlemmer; derimod havde de flertallet i Landstinget. Venstre havde til gengæld i hele perioden store problemer med at enes om, hvilken politik man skulle føre over for Højreregeringerne, selvom man tilsyneladende havde flertallet bag sig i Folketinget.

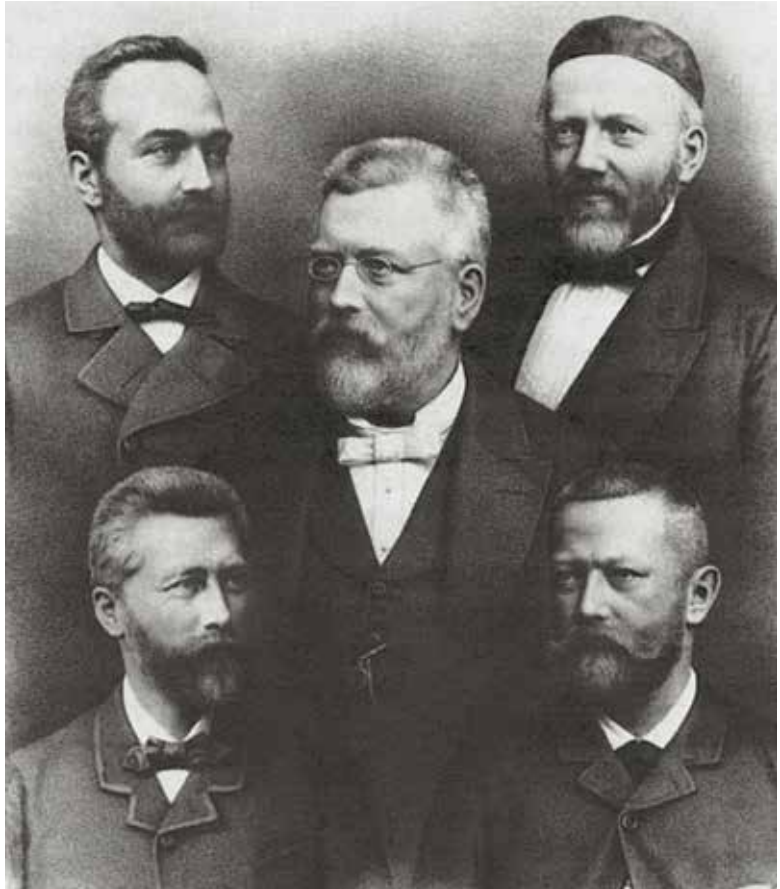
Venstre forsøgte flere gange at skabe en samlet front over for Højreregeringerne – første gang i 1870. Der blev lavet et samlet program for gruppen i 1872, hvor nogle af de vigtigste punkter var: en genindførelse af 1849-grundloven, at udvikle samfundet i denne grundlovs ånd og at arbejde for, at enhver borger burde være ligestillet politisk uden hensyn

til stand og formue. Alligevel kunne man ikke enes om strategien over for Højreregeringerne. Venstres førende politiker fra 1872 til 1886 var Christen Berg. (Fig. 2.) Han var lærer og repræsenterede Koldingkredsen 1866-1891. Hans mål var at få gennemtrumfet, at det blev Folketinget, der skulle være det førende kammer i Rigsdagen, og at den regering, som kongen udpegede, skulle have Folketingets tillid i så høj grad, at et samarbejde blev muligt mellem Folketinget og regeringen. Berg var grundtvigianer. Grundtvigianerne i Folketinget var stærkt imod et samarbejde mellem de store og små bønder og dermed også imod kompromiser med Højreregeringerne; Dønnergaard hørte til denne fløj. Andre Venstrefolk havde ikke samme syn på dette forhold og var mere indstillet på at indgå forlig med Højreregeringerne.

Kampen varede i 31 år. Den blev meget bitter og hårdnakket i 1880'erne. Venstres hovedmodstander fra 1875 til 1894 var godsejer, konseilspræsident (statsminister) J.B.S. Estrup. Han var dem en overlegen modstander, og han var en indædt modstander af demokratiet. I sine erindringer erklærede han, at den almindelige valgrets ene- eller overherredømme måtte føre til Danmarks undergang og samfundets opløsning. Landstinget i 1866-grundlovens udgave var det bedste værn mod en sådan udvikling. Hvis det værn svigtede, ville Danmark glide ned ad et skrånplan, som uundgåeligt ville føre til en sammenstyrtning af alt, hvad vi havde lært at agte og sætte pris på, påstod han. Hans rekordlange regeringstid havde en række kvaliteter. Det var stabilt – uanset valgresultatet blev han siddende, da han havde kongens og Landstingets fulde støtte. Han havde overbevist kong Christian 9. om, at han, Estrup, var det sidste bolværk mod Venstre og revolutionen. Hans regering formåede endvidere at regere ret effektivt, og den blev ikke korrupt trods sin lange regeringstid.

Over for denne stærke modstander stod et Venstre, der – som tidligere nævnt – var indbyrdes uenigt om, hvilken strategi man skulle anvende for at vælte Estrup og for at få kongen til at udpege en Venstreregering. I 1870'erne havde man forsøgt at sætte regeringen skakmat ved at nægte at godkende finansloven. Hvis Folketinget ikke havde sagt god for finansloven, kunne staten ikke inddrive skatter eller afholde udgifter. Regeringen svarede igen ved at udskrive Folketingsvalg eller ved at udstede provisori-

Fig. 2. Litografi af Venstres ledere, da Chr. Berg stod på sit højdepunkt i begyndelsen af 1880'erne. Chr. Berg er placeret i midten, øverst til venstre er Frede Bojsen, til højre for ham ses Sofus Høgsbro, nederst til højre er J. L. Holstein-Ledreborg og nederst til venstre Viggo Hørup. Efter Fink 1986a, s. 279.

ske (midlertidige) finanslove. Venstregrupper opgav derefter den form for protestpolitik, bl.a. fordi vælgerne ikke tydeligt nok støttede den politik ved valgene. I 1881 iværksatte Berg så visnepolitikken, dvs. en slags lovgivningsstrejke. Den bragte heller ikke regeringen ud af fatningen. Der kom flere provisoriske finanslove, og samtidig gjorde regeringen forsvarssagen til en vigtig sag. Det gav en voksende folkelig opbakning til Estrup, og

regeringen valgte bevidst at bevilge penge til forsvaret uden godkendelse i Folketinget, hvad der var helt imod grundlovens bestemmelser. Konflikten eskalerede i 1885 med flere provisoriske love, der bl.a. betød oprettelsen af et væbnet gendarmerikorps og med tiltag, der begrænsede presse- og ytringsfriheden. Fra 1885 til 1894 var alle finanslovene provisoriske, dvs. udstedt uden godkendelse fra Folketinget. Regeringen brugte også politiet og domstolene mod oppositionen. Der skulle meget lidt til, før der blev rejst tiltale mod Venstres ledere; kendte Venstreledere som Chresten Berg og Viggo Hørup kom i fængsel på den konto i 1886.

I Venstre rasede man mod grundlovsbruddene. Man demonstrerede, men man frarådede brugen af væbnet magt. Skytteforeningerne fik besked på, at man fra Venstres side ikke ville acceptere voldsanvendelse. Folk i Venstre foreslog, at man skulle nægte at betale skat, da staten ikke havde ret til at opkræve skatter, når finansloven ikke var blevet vedtaget af Folketinget, men kun vedtaget af Landstinget og udstedt af regeringen. Venstres ledere frarådede dette, men flere kendte Venstrefolk gjorde det alligevel, deriblandt de ledende kredse i Osager: Dønnergaard, Stine Per Frands', Gyldenkærnefamilien og Rosendal.²²

I 1886 opgav Venstres flertal protestpolitikken og forsøgte at få et forlig med Højre og regeringen. Andre kredse i Venstre var imod dette, deriblandt Dønnergaard. Det var meget vanskeligt at komme igennem med forslaget om et forlig hos Højre, bl.a. fordi Estrup modsatte sig det. I 1894 lykkedes det så, da der efterhånden også var kredse i Højre, der nu var blevet trætte af den politiske magtkamp. Estrup gik af, og Folketinget fik igen sin grundlovsmæssige plads med finansudvalget som det centrale udvalg, og endelig kom så i 1901 systemskiftet, hvor en Venstre-regering blev dannet.²³

Dønnergaard og den politiske magtkamp 1880-1891

I 1888 skrev Dønnergaard en længere artikel om den politiske situation i Politiken, hvis redaktør var Venstrefolketingsmedlemmet Viggo Hørup, der tidligere havde arbejdet politisk tæt sammen med C. Berg. Dønnergaard og Hørup stod i slutningen af 1880'erne hinanden nær politisk. 1888 var året, hvor humøret i Venstre stod meget lavt. Nu havde man opbrugt alle parlamentariske midler mod Estrup, selv forsøgene på at lave

et forlig med Estrup var mislykkede. MF for Lejrekredsen Holstein-Ledreborg, Venstre, valgte to år senere at trække sig fra Folketinget i skuffelse over, at regeringen fortsat kunne regere uden at tage det mindste hensyn til folketingsflertallet.²⁴

Artiklen i Politiken den 28. april 1888 var i den for Venstre så mørke tid forbavsende optimistisk på Venstres vegne. Dønnergaard skrev bl.a.: ”I alle institutioner går Venstre nu med sikker ro sin sejrsvante gang. Ledelsen vristes fra Højre, og Venstre myldrer frem og besætter felt efter felt. Højremændene ser sig om med ængstelige blikke, således havde de ikke tænkt sig krigens gang. Hvad hjælper den parlamentariske sejr, når den sociale stilling ikke kan holdes med autoritet og magt på Højres hænder.” Videre skrev han om bøndernes reaktion på den økonomiske krise, landbruget da var ude i: ”De forandrede deres driftsmåde, de sluttede sig sammen i foreninger, brugsforeninger, andelsmejerier, svineslagterier, kvægavlsforeninger osv. Et glimrende vidnesbyrd om sammenhold og dygtighed.”²⁵ Henvendt til Venstres ledere i Folketingsgruppens bestyrelse skrev han: ”Man tager fejl, hvis man tror, at udviklingen i et folk kan afsluttes ved et rigsdagsforlig, men endnu større fejl, hvis man tænker sig udviklingen endt, derved at oppositionens mænd blev ministre(...) Hvis de menige (folketingsmedlemmer) ønskede en førende bestyrelse (af Venstres folketingsgruppe), så måtte de simpelthen sætte de tre teologiske kandidater ud og tre bønder ind; der ville snart komme gang i tingene.”²⁶

Den selvsikkerhed, der lyser ud af artiklen på egne og standens vegne, var ikke ny for Dønnergaard. I 1876 skrev han en artikel med næsten samme budskab i Roskilde Tidende (se ovenfor). Dengang konkluderede han, at det eneste, bønderne kunne frygte, var deres egen ligegyldighed. Nu i 1888 ser det ud til, at han mente, at ligegyldigheden var overvundet, og at den danske bondestand var godt på vej til nedefra at overtage magten i den økonomiske konflikt med godsejerne og byerne, og derfor ville den politiske magt også ende i bøndernes hænder. Så for ham var sejren tæt på at være hjemme. Han antydede også, at det, der foregik i Rigsdagen, ikke var så vigtigt for magtkampen med Højre som det, der foregik ude på landet, hvor hele den økonomiske og sociale orden var under kraftig forandring til bøndernes fordel. Det ville derfor helt sikkert ende med, at

bønderne også ville sejre politisk, og derfor skulle man ikke indgå forlig eller søge ministerposter for enhver pris.

Dønnergaards opfattelse af den politiske situation under 1866-grundloven, hvor Folketinget – og dermed det store flertal af befolkningen – var blevet sat uden for indflydelse på lovgivningen, kom også til udtryk i en diskussion, han så tidligt som i 1877 havde ved et politisk møde i Viby med maler Fog fra Ørsted. Fog udtrykte sorg over den nuværende, politiske situation (1877) og håbede, at man snart kunne komme af med ministeriet. Dønnergaard erklærede sig uenig med Fog; han sagde, at han var glad for den aktuelle politiske situation. "(...) han var glad over, at folket var vågnet igen, vil vi kun være vågne, skal ingen let frarøve os vor ret." Den diskussion endte på en temmelig nærgående måde, skrev avisen til sidst i artiklen.²⁷

Dønnergaards opfattelse af den politiske situation forklarer også, hvorfor han faktisk ikke gjorde så meget ud af sit folketingsarbejde i de 10 år, han var folketingsmedlem. Han lagde i stedet sine kræfter i organisationsarbejdet uden for Rigsdagen. Som årene gik, talte han sjældnere og sjældnere i Folketinget. Han blev trods det alligevel genvalgt i Svinningekredsen, endda med voksende stemmetal, indtil valget i 1890, hvor han trak sit kandidatur, da han ved det valg ikke var blevet kåret til folketingsmedlem ved valghandlingen.²⁸ I sit politiske arbejde hørte han naturligt nok til i C. Bergs gruppe, men i 1886-1887 kom det til et brud mellem ham og Berg. Forholdet mellem dem blev i oktober 1887 så dårligt, at Berg gik så vidt, at han opfordrede vælgerne i Svinninge til ikke at genvælge Dønnergaard. Han deltog endog samme år i et lukket møde på Svinningekanten med henblik på at få en anden Venstrekandidat end Dønnergaard opstillet ved det næste valg; det kom i januar 1890. Ganske rigtigt blev der da opstillet to Venstremænd udover Dønnergaard, som altså tabte. Baggrunden for bruddet lå dels i deres forskellige opfattelser af, om Brugsforeningsbevægelsen skulle bruges i den politiske magtkamp eller ej, og dels i, at Berg og Hørup på det tidspunkt var kommet på kant med hinanden; Dønnergaard hørte til Hørups fløj i Venstre.²⁹

I forbindelse med valget i Svinningekredsen i 1884 – det var året, hvor konflikten mellem Venstre og Højreministeriet var meget intens – indtraf

der en episode, som illustrerer, hvor voldsom den politiske konflikt var blevet. Valghandlingen foregik på en mark ved kirken i Svinninge. I første omgang blev de forsamlede vælgere bedt om ved håndsoprækning at vise, hvem de stemte på. Hvis det var tydeligt, at en af kandidaterne havde flertallet af vælgere bag sig, var han kåret som kredsens folketingsmand. Hvis derimod en af kandidaterne forlangte, at der skulle afholdes en skriftlig afstemning, skulle man følge ønsket. Ved valget i 1884 i Svinninge var dr. Lemvig fra Algstrup Gods formand for valgbestyrelsen. Han var en erklæret Højremand. Da han havde meddelt forsamlingen resultatet af den skriftlige afstemning – Dønnergaard havde fået 1139 stemmer af 1562 afgivne – blev han ramt i hovedet af en sten, der blev kastet mod ham fra forsamlingen af vælgere.³⁰

Brugsforeningsbevægelsen og Dønnergaard 1882-1889

Den vigtigste indsats i kampen for bøndernes sag var altså – ifølge Dønnergaard – arbejdet for at bygge en økonomisk struktur op, der gav bønderne fuld kontrol med deres egen økonomi og produktion. Ad den vej ville man kunne nå frem til en sejr for bondestanden i dens kamp for økonomisk, politisk og kulturel ligestilling med godsejerne og købstadens borgerskab. Man kan tale om, at Dønnergaard ville føre økonomisk krig mod Højres tilhængere. Det opfordrede han direkte til i forbindelse med sit arbejde inden for brugsforeningerne (se nedenfor). I 1884 opfordrede han de folkelige organisationer til at undlade at annoncere i Højreblade eller at få lavet trykkeriarbejde hos dem som et led i kampen mod Højre.³¹

Fra sit virke i Osagers forenings- og organisationsliv havde Dønnergaard fået erfaringer med arbejdet med detailhandel. Han var den første indkøber i Osager Brugsforening i 1882.³² Han blev derefter en markant person i brugsforeningsbevægelsen og blandede sig også her hurtigt i debatten. I 1883 havde han et indlæg i Holbæk Amts Avis, hvor han påstod, at grundene til, at man åbnede brugsforeninger på landet, dels var, at det gav store fordele økonomisk set og dels, at det også var en reaktion på den bitre hån, som blev vist mod landboerne af købstædernes købmænd. Men han afviste dengang, at der lå en egentlig politisk grund bag etableringen af brugsforeninger på landet. Senere i 1886 blev Dønnergaards syn på, hvad

brugsforeningerne skulle bruges til, radikaliseret. Han udtalte da: ”Vi har igennem brugsforeningerne midlet til at ødelægge den handelsstand, der ikke er i forbindelse med tiden. Ingen fred før kampen er vundet.”³³

I 1884 blev Fællesforeningen for Sjællands Brugsforeninger dannet med Dønnergaard som formand. Han havde også siddet i det udvalg, der skulle lave et forslag til love for den nye indkøbsforening med kontor i København. Året efter ville han forsøge at få etableret en landsdækkende indkøbsforening med eget engroslager. Kapital skulle skaffes ved, at der blev udstedt aktier, som medlemsforeningerne kunne købe, og der skulle ansættes personale i den nye landsdækkende fællesforening. Fællesforeningen skulle ikke bare købe sine varer i København, man skulle også købe ind fra udlandet, hvis priserne var for høje i København. Planen var udtryk for en mere moderne opfattelse af, hvordan man kunne effektivisere brugsforeningsbevægelsen, men planen mødte af flere grunde modstand i brugsforeningskredse, især i den jyske fællesforening, repræsenteret ved Severin Jørgensen. Han havde forbindelse til C. Berg, hvis hånd også anes i modstanden mod Dønnergaards plan. Det endte med Dønnergaards nederlag i kampen om, hvem der skulle stå for etableringen af en landsdækkende indkøbsforening. Dønnergaard trak sig senere som formand for den sjællandske fællesforening i 1889.³⁴

Dønnergaard og Alberti 1887-1891

Den sjællandske Bondestands Sparekasse, oprettet i 1856 af C.C. Alberti, var en vigtig økonomisk drivkraft for bondebevægelsen på Sjælland.³⁵ Dønnergaard fik også forbindelse til den – han var fra 1885 frem til 1889 Sparekassens kontorbestyrer i Roskilde. I 1887 blev formanden C.C. Alberti alvorligt syg, og der skulle vælges en suppleant for formanden, som jo automatisk ville overtage formandsposten, så snart C.C. Alberti, der i 1887 var 73 år, måtte holde op som formand. Bestyrelsen foreslog C.C. Albertis søn, P.A. Alberti, som kandidat til næstformandsposten – det var faderens ønske. Det faldt ikke i god jord blandt mange af Sparekassens medlemmer, da P.A. Alberti almindeligvis blev anset for at være Højremand i det skjulte. Modstanderne af P.A. Alberti foreslog så, at man valgte en anden af Venstres kommende mænd, Dønnergaard, som suppleant for

formanden. Dønnergaard tabte dog til P.A. Alberti, og i 1888 blev P.A. Alberti så valgt til formand for Sparekassen, da den gamle Alberti ønskede at trække sig. (Fig. 3.)

Nogle få uger senere stødte de to sammen igen i en debat om Sparekassens låntagere og disses medlemskab af en sjællandsk brandkasse (brandforsikringsforening). Dønnergaard havde da offentliggjort et længere indlæg i Politiken, hvori han skarpt kritiserede den sjællandske brandkasse for ikke at give de fattigste forsikringstagere nogen indflydelse på brandkassens drift. Han opfordrede derfor de sjællandske bønder til at melde sig ind i en jysk brandkasse. Der udspandt sig en længere debat herom. I løbet af debatten blev der for første gang sat spørgsmålstegn ved P.A. Albertis hæderlighed i en anonym avisartikel. Dønnergaard blev mistænkt for at stå bag artiklen, men det afviste han. I begyndelsen af diskussionen havde Sparekassen accepteret, at deres låntagere flyttede deres brandforsikring over i den jyske brandkasse. Sparekassen vendte imidlertid på en tallerken i løbet af debatten, fordi redaktøren af den avis, der havde bragt den anonyme artikel om P.A. Alberti, også var leder af den jyske brandkasse. Alberti fik efterfølgende gennemført et forslag til en ny sjællandsk brandkasse, der stak en kæp i hjulet på den plan, Dønnergaard havde fremlagt. Dønnergaard blev endda til slut nødt til offentligt at tale varmt for, at man meldte sig ind i Albertis forslag til en brandkasse. Det var Dønnergaards andet sammenstød med P.A. Alberti. Også i den konflikt led Dønnergaard nederlag.

Det tredje sammenstød blev også det sidste og var årsagen til, at Dønnergaard kom i "hullet". Da man i Osted i 1887 planlagde at oprette et andelsmejeri, henvendte man sig til Den sjællandske Bondestands Sparekasses kontor i Roskilde, som Dønnergaard bestyrede, for at anmode om et lån. Dønnergaard var ikke på det tidspunkt involveret i mejeribevægelsen, men han hjalp sine kunder fra Osted med det fornødne og blev valgt til formand for mejeriets første bestyrelse. Desuden fik han af bestyrelsen overdraget ansvaret for afsætningen af smørret fra mejeriet.

Dønnergaards evner til at organisere og se nye muligheder i de sammenhænge, han blev involveret i, viste sig også her. Han udsendte den 11. januar 1888, kort tid efter at han var gået aktivt ind i mejeridriften, en

Fig. 3. P. A. Alberti i hans velmagtsdage som justitsminister (1901-1908). Efter Mørch 1982, s. 208.

opfordring til landets andelsmejerier om at lave en sammenslutning, der skulle stå for eksporten af mejeriernes smør i stedet for at lade denne forretning og fortjenesten fra den gå til de private smørgrosserer. De dønnergaardske grundtanker kommer her til udtryk i en ny sammenhæng! Gennem sit kendskab til mejeridriften fra Osted og Skovledholm kunne han se, at smørgrossisterne tjente godt på formidlingen af smørekspporten til England til skade for producenterne, de danske bønder.³⁶

Det er bemærkelsesværdigt at se, hvor hurtigt andelsmejerierne reagerede på den opfordring fra Dønnergaard, hvad der siger en hel del om Dønnergaards status blandt de sjællandske bønder. 17 dage efter, den 28. januar 1888, mødtes 200 mennesker i Roskilde i den anledning. De besluttede da at danne en fællesforening, der skulle stå for medlemsmejeriernes smørekspport. Efterfølgende meldte 35 mejerier sig hurtigt ind i foreningen. Så vidt så godt! Men den 26. maj 1888 foreslog Den sjællandske Bondestands Sparekasses formand, P.A. Alberti også, at man skulle danne en smørekspportforening. I december samme år begyndte Danmarks Landmænds Smør-Exportforening så sin virksomhed, og Dønnergaards fællesforening opgivet.

Albertis model overtrumfede Dønnergaards. Som formand for Sparekassen havde Alberti større gennemslagskraft end Dønnergaard. På generalforsamlingen i Smør-Exportforeningen i november blev Dønnergaard foreslået som næstformand, men Alberti fik en fuldmægtig fra Sparekassen valgt i stedet. Som et plaster på såret, formodentlig, blev Dønnergaard valgt som bestyrelsesmedlem og fik jobbet som smørsmager til en løn på 2000 kroner. Dønnergaards indflydelse viste sig dog at være større end et normalt bestyrelsesmedlems. Bestyrelsen vedtog nemlig på sit første bestyrelsesmøde, at formandens dispositioner skulle godkendes af Dønnergaard på foreningens vegne!³⁷

To opstigende kometer inden for bondebevægelsen var åbenbart i stærk konkurrence med hinanden. Albertis indflydelse skyldtes hans formandskab i sparekassen og hans efternavn. Hans problem var, at han blev regnet for en Højremand i Venstrekredse.

Dønnergaards styrke lå i hans indsats på det organisatoriske plan inden for bondebevægelsen og hans markante synspunkter, men han tabte til Al-

berti, formodentlig også fordi ledende indflydelsesrige Venstremænd, som C. Berg, havde vendt ham ryggen.³⁸ Hans radikale holdning i den politiske magtkamp må også have medvirket til at isolere ham, efterhånden som konfliktløsningen på den politiske kamp ikke bragte resultater, og eftersom hans udtalelser om, at man skal føre en økonomisk krig mod Højrefolk og Højrevirksomheder havde vakt modvilje i Venstres ledelse. (Fig. 4.)

Dønnergaard knyttede sig, som tidligere nævnt, i begyndelsen af sin folketingskarriere til C. Berg på den politiske scene, senere kom han til at stå en anden førende Venstrepolitiker nær, Viggo Hørup.³⁹ Bergs og Hørups veje skiltes i slutningen af 1880'erne, og de blev i en periode bitre modstandere.⁴⁰ Alberti og Hørup var ligeledes modstandere, og deres modsætningsforhold kulminerede, da P.A. Alberti slog V. Hørup ved valget i 1892 i Køge-kredsen; en begivenhed, der egentlig falder uden for den periode, jeg behandler her, men som tydeligt viser det stærke modsætningsforhold, der var mellem Alberti og personer som Hørup/Dønnergaard. Køgevalget demonstrerede også Albertis stålsatte vilje til at bekæmpe sine modstandere med alle midler. Valgkampen mellem de to Venstremænd, Alberti og Hørup, var meget beskiddt. Alberti benyttede sig med held af meget grove midler for at forhindre genvalget af den gamle Venstreleder.⁴¹

Her i 1888 ser Dønnergaard dog ud til at have nået et nyt højdepunkt i sin karriere, selvom han havde lidt nederlag både inden for Brugsfor-

Fig. 4. Det satiriske blad Punch, der udkom 1873-1895, støttede de konservative kræfter i Danmark og var meget kritisk over for Venstre. I 1887 blev Hans Jensen Dønnergaard for første gang taget under behandling i bladet i denne vise, der bl.a. berører Dønnergaards strid med Chr. Berg, hans indsats i Brugsforeringsbevægelsen og hans ønske om at bekæmpe byens købmænd. Efter Punch 1887 s. 339. Det kgl. Bibliotek.

eningsbevægelsen og i forbindelse med Smør-Exportforeningssagen og endvidere havde fået C. Berg som sin modstander. Men striden med Alberti havde dog vist, at der fortsat var en bred kreds, der støttede ham og hans grundtanker. Som historikeren Preben Dollerup konkluderede i sin beskrivelse af Dønnergaards situation i 1888: ”Dønnergaard var utvivlsomt på vej til en central plads i dansk politik og samfundsliv.”⁴²

Den falske smørbalance 1889-1890

Smør-Exportforeningens første statusregnskab skulle fremlægges i sommeren 1889. Formanden for foreningen, P.A. Alberti, fik udarbejdet statusregnskabet og fik det revideret, medens Dønnergaard var bortrejst. Interessen for foreningens første statusregnskab var stor især blandt smørgrossererne i København, da man havde en mistanke om, at foreningen måtte give underskud, når man så, hvilken pris foreningen gav medlemsmejerierne for smørret. Den var efter grosserernes mening for høj til, at det kunne svare sig. Grossererne havde imidlertid det problem, at statusregnskabet ikke var offentligt tilgængeligt, men kun blev udsendt til medlemsmejerierne i et eksemplar.

Imidlertid viste statusregnskabet et beskedent overskud på 2.629 kroner, hvad senere viste sig ikke at være i overensstemmelse med sandheden. Der var snarere tale om et underskud på ca. 30.000 kroner. Albertis regnskab kan dog ikke karakteriseres som falskt, men snarere som ufuldstændigt. Da Dønnergaard kom tilbage fra sin rejse, fik han fat i det udsendte regnskab i kraft af sit formandskab i mejeriet ”Landmandslyst” i Osted. Mejeriet var medlem af Smør-Exportforeningen. Nu gjorde Dønnergaard noget dumt, som fik alvorlige konsekvenser for ham, og som førte til hans dybe fald i dansk politik. Han udarbejdede hjemme et falskt statusregnskab, der viste et underskud på 31.303,18 kroner. (Fig. 5.)

Han lavede det falske statusregnskab på grundlag af sin viden fra bestyrelsesarbejdet i Smør-Exportforeningen. Han og hans avlskarl forfalskede formandens og revisorernes underskrift og lod det gå videre til en smørgrosserer, der havde prøvet at få fat i et regnskab fra Dønnergaard. Den falske smørbalance kom nu ud i dagspressen og skabte en større avisdebat. Dønnergaard foregav over for Alberti, at han var forarget over, hvad der

var sket og opfordrede Alberti til at offentliggøre den rigtige smørbalance. Alberti valgte en anden udvej; han meldte sagen til politiet, og det varede ikke længe, før man fandt ud af sagens rette sammenhæng. Efter at være blevet underkastet et indgående forhør indrømmede Dønnergaard alt. Alberti anklagede desuden også Dønnergaard for at have foretaget en række handler for mejeriet "Landmandslyst", som havde givet ham et økonomisk udbytte, og som ikke var efter reglerne.

Dønnergaard blev arresteret og sad i fængsel fra 13. september 1889 til 18. januar 1890, hvor han blev løsladt mod en kaution, der var blevet stillet for ham af en Venstrepolitiker, J.K. Lauridsen, der hørte til den radikale fløj i Venstre. Da han kom med toget til Lejre Station efter at være blevet løsladt, blev han modtaget af en stor menneskemængde og blev kørt hjem til Osager med musik i spidsen og efterfulgt af 32 hestevogne, fyldt med lokale tilhængere. To dage efter skulle der være valg til Folketinget. Dønnergaard ville prøve at sikre sig genvalg. Dagen efter at han var kommet ud af fængslet, tog han til et vælgermøde i Svinningekredsen. Her ventede 500 mennesker på ham.

Dønnergaard holdt en lang tale, hvor han gav sin version af smørsagen, og erklærede: "Jeg er ikke rigsdagssyg, men jeg har ønsket at vælgerne skulde give mig oprejsning for de 4 måneders varetægtsfængsel og de øvrige forfølgelser, jeg har været genstand for."⁴³ Som tidligere omtalt forsøgte C. Berg at forhindre Dønnergaards genvalg ved at arbejde for, at der blev opstillet andre lokale Venstrekandidater ved valget i 1890. Ganske rigtigt. Dønnergaard skulle kappes med to andre Venstrekandidater. De tre lavede så den aftale, at den, der ved kåringsrunden fik flest stemmer, skulle være Venstres kandidat ved den skriftlige afstemning, og de to andre skulle trække sig. På valgdagen blev Dønnergaard anbefalet vælgerne bl.a. med ordene: "Dønnergaard var blevet forurettet stærkt ved sit lange 4 ½ måneders fængselsophold og fortjente oprejsning ved valget i Svinninge." Anbefaleren sluttede med at læse et telegram fra en kendt nordjysk Venstremand, redaktør Vilh. Lassen, Ålborg: "At Svinningekredsen ved Dønnergaards valg virkningsfuldt protesterer mod vor rådne retspleje, forventes af mange demokrater!" Det endte med, at Dønnergaard ikke blev genvalgt, da en af de andre Venstrekandidater fik flest stemmer ved

kåringen og derefter besejrede Højrekandidaten. Dønnergaard var efterfølgende dybt skuffet over ikke at blive valgt.⁴⁴

Dønnergaard blev fældet af sine egne og af sit eget kluntede forsøg på at få afsløret Alberti. Sagen om den falske smørbalance kan ikke have gavnet ham i de lokale vælgeres øjne, selvom Venstrefolk som Vilh. Lassen og andre så sagen som en politisk sag og ikke som en kriminalsag. Dertil kom så, at han nu havde to stærke modstandere, Alberti og Berg, der hver gjorde deres for at vælte ham af pinden som en af Venstres førende personligheder.

Hvorfor udsatte Dønnergaard sig mon så for den meget risikable handling at udarbejde et forfalsket regnskab? Da han i foråret 1891 skulle forsvare sig i retten i sagen, angav han to formål med sin handling:

1. Han ville mystificere de københavnske smørgrosserer og deres blad "Smørtidende", som ville offentliggøre regnskabet og få skam af det blandt andelsmejerierne, som jo kendte det rigtige regnskab fra Alberti, og det viste jo et overskud. Bladet ville derefter miste mejeriernes tillid.

Fig. 5. Den falske og den ægte smørbalance for Danmarks Landmænds Smør-Exportforening fra 1889. Fra Aftryk af Forhørene i den Dønnergaardske Sag, s. 6-7, udg. af P. A. Alberti 1890.

Den falske Balance.

Bilag til Prot. Nr. 201 1891 for Smørgrossererforeningen.

	Kr.	Skr.		Kr.	Skr.
Denne falske Balances Sum afregnet til 1889	1.000,00		Denne falske Balances Sum afregnet til 1889	1.715,00	00
Retningsregning:			af Skatte	238,25	00
Indtægt 2.014,00			Kontingentalag	720	00
Udgifter 1.014,00			Selskabsudgifter	34,00	00
Bælgelag:					
Til Jernarbejde . . . 1.000 — 00					
Til Skatte . . . . . 1.000 — 00					
Til andre Udgifter . . . 1.000 — 00					
Til . . . . . 1.000 — 00					
Sum Udgifter:					
Bælgelag . . . . . 4.000 — 00					
Til . . . . . 6.000 — 77					
Selskabsudgifter	17,25				
	1.794	00			
	2.014,00	00		1.715,00	00

Bil. Nr. 1891 1891.

Den vorefterrettede Udregning er foretaget i Overensstemmelse med de i Prot. Bilag. Nr. 1891 af 1891, indsendte Bilag.

i L. Landmænds, 1891 Nr. 201 1891.

K. Jensen, J. Jensen,
Præsident

2. Med det falske regnskab ville han fremtvinge en offentliggørelse af Albertis regnskab, da han mente Albertis regnskab indeholdt mangler. Målet skulle være at åbne for en offentlig diskussion om Smør-Exportforeningens status og stilling.⁴⁵

Dønnergaard ville kun erklære sig skyldig i, hvad han kaldte ”hensigtsløst falsk”. Det anså han ikke for at være en strafbar handling, og han benægtede, at han havde foretaget falskneriet med det formål at undergrave Albertis smøreksportholding for at kunne danne en ny, stor smøreksportholding på den gamles ruiner.⁴⁶ Knud Thestrup er i sin bog om Alberti af den opfattelse, at den anden grund, Dønnergaard angav, som begrundelse for sin handling, nok var den rigtige.⁴⁷ Jeg vil dertil føje, at Dønnergaard i 1889 var presset fra flere sider. Folketingspolitisk var han presset af C. Berg, der prøvede at forhindre, at han blev genvalgt til Folketinget ved det kommende valg. Organisatorisk var han presset af både Berg og Alberti. Berg havde medvirket til, at hans projekt om en fællesforening for alle danske brugsforeninger ikke blev til noget. Alberti havde forhindret ham

Den rigtige Balance.

Balansen pr. den 31de Juli for Dønnergaard's Smør-Exportforening.

	Dr.	Kr.		Dr.	Kr.
Dr. Udvalgte Udgifter til Administrationen	2.862,20		Kr. Udvalgte Udgifter til Administrationen		1.783,68
Efterfølgende:			til Døds		422,14
Løn	2.472,34	48	Smedestof		93
Løn	4.898	40	Smedestof		23
Løn	1.332	44			
Kr. Udgifter:					
Smedestof					
Løn	6.708	41			
Løn	364	97			
Løn	1.456	22			
Sum	2.862,20	00	Sum	2.862,20	00

W. A. Libæk.

Denne Balance er udarbejdet af underskrevet på den 31de Juli 1889. Den er udarbejdet i henhold til den af den 1ste Juli 1889.

W. A. Libæk.

i at blive formand for Den sjællandske Bondestands Sparekasse, havde stjålet ideen om en smøreksporforening fra ham og forhindre ham i at blive næstformand i Albertis smøreksporforening.

Dønnergaard må have været ret så bitter over denne behandling og må have ønsket at tage revanche over for Alberti. Lejligheden bød sig med Albertis ikke helt fyldestgørende regnskab. Dønnergaard udnyttede denne åbning i Albertis flanke. Alberti havde jo indirekte forhindre ham i at debattere det i bestyrelsen, da Dønnergaard havde været bortrejst, da regnskabet var blevet udarbejdet og udsendt til medlemmerne. Dønnergaard havde formodentlig ikke regnet med, at Alberti ville reagere med en politianmeldelse frem for en diskussion/debat, en debat, som ville have undergraved Albertis position blandt bønderne. I det følgende år forsøgte Dønnergaard at gøre et comeback, og som det bliver beskrevet i det følgende, viste han i den sammenhæng ingen særlig anger over, hvad han havde gjort. Han førte sig stærkt frem mod sine modstandere inden for Venstre i Lejrekredsen. Han betragtede sig åbenlyst ikke som kriminel, men så vel sin handling som et – om ikke videre pænt – kneb i den interne magtkamp i bondebevægelsen. Dønnergaard fejlbedømte ganske situationen og sin modstander og måtte lide de uundgåelige konsekvenser – retssag, fængsel, tab af vælgertillid m.m.

Forsøget på comeback 1890-91

Konflikten med Alberti og valgnederlaget betød, at han mistede alle sine tillidsposter og lønnede hvern, og i sommeren 1890 brændte hans gård ned, så hans økonomi lå bogstaveligt talt i ruiner.⁴⁸ Han havde dog i 1889 gjort forsøg på at få en mere sikker folketingskreds end Svinningekredsen. Lejrekredsen ville blive ledig ved valget i 1890, da kredsens mangeårige folketingsmedlem, Holstein-Ledreborg, Venstre, ikke ønskede at genopstille i frustration over det politiske dødvande. Dønnergaard søgte da, i samarbejde med sin ungdomskammerat, A.H. Rosendal, at blive opstillet i kredsens. Rosendal og Dønnergaard havde i ungdomsårene ikke altid stået på bedste fod med hinanden, men ifølge Rosendals erindringer tog han parti for Dønnergaard i forbindelse med sagen om den falske smørbalance og kaldte sagen for politisk. Ifølge de samme erindringer fortæller han, at

man lokalt havde opfordret Rosendal til at opstille ved valget i 1890, men han havde afvist at tage imod opfordringen af hensyn til Dønnergaard, selvom Rosendal ved et prøvevalg i Lejre havde fået flere stemmer end Dønnergaard.⁴⁹ Lokalt var der den opfattelse af årsagen til, at Dønnergaard ikke blev opstillet i Lejrekredsen, at han selv ”havde sparket det fra sig”, som formanden for Lejrekredsens Demokratiske Forening (Venstres vælgerforening), L.P. Jensen, Nr. Hyllinge, udtrykte det i Roskilde Dagblad. L.P. Jensen havde ”ikke kunnet være med til at stille Dønnergaard op til vor største tillidspost, førend han først var vasket ren for den plet, som der fra anden side sattes på ham.”⁵⁰ Sagen med den falske smørbalance trak altså sine tydelige spor ind i Dønnergaards eget bagland. Det blev gårdejer Ole Hansen, Bringstrup ved Ringsted, der i 1890 blev valgt i Lejrekredsen, samme år som Dønnergaard led sit ydmygende nederlag i Svinningekredsen.

I løbet af 1891 kan man se, hvordan Dønnergaard tilsyneladende forsøgte at demonstrere, at der i Venstrekredse i Lejrekredsen, og især i Osted, stadig var opbakning til ham som en politisk leder. Gårdejer Ole Hansen, nyvalgt MF for Lejrekredsen, var Venstremand, men rubriceret som medlem af den gruppe af Venstrefolk, der gik ind for forhandlinger med Højre for at få afsluttet den politiske magtkamp. I maj 1891 tog han på en rundtur i Lejrekredsen for at mødes med kredsens demokratiske forningsafdelinger i de enkelte sognekommuner. Roskilde Dagblad, der var en Venstreavis, som var positivt stemt over for forhandlingspolitikken og dermed for Ole Hansen, skrev i sin dækning af møderne, at de seks møder, som Ole Hansen indtil nu havde holdt i Lejrekredsen, viste, at disse områder af kredsen næsten enstemmigt støttede forhandlingspolitikken. Avisen imødeså med spænding, hvordan møderunden ville spænde af, når Ole Hansen skulle ind i selve løvens hule: forsamlingshuset ”Hejmdal” i Osted. Her skulle hovedslaget stå i hjertet af den egn, hvor protestpolitikken – modviljen mod forhandlinger med Højre – havde sit hovedsæde. Det var også her Rosendal og Dønnergaard havde deres hjem. Selvom både Rosendal og Dønnergaard på mødet kæmpede for deres sag og nærmest beskyldte Ole Hansen for at være Højremand, endte den afsluttende afstemning om den politiske linje med et stort flertal for forhand-

Det ta'er man into Føjl i,
 At Stemingen var aløj,
 Da Dønnergaard fandt Lejligh-
 hed til at ta'e sit Tøj.
 Man raabte into Hurra
 For Nordamerika.
 Skjænt det var justemt derhen,
 Säg Dønnergaard begn'.

Atlantehavet ejer
 Saa farefuldt et Skjød,
 Hvori en Hoben Hajer
 Har deres Levebrød.
 Tænk, om vor glade Gut
 Gav Neptun hans Tribut
 Og tabte her »Balancen«!
 — Den blev, agu, gal til Slut.

Men, skent med lange Fingre
 Han gjorde kurt Bestik,
 Og Skuden saas at slingre
 Li'esom Bentheims Politik,
 Saa naaede han endda
 Til Nordamerika,
 Thi det var netop dertil,
 At han var stukken a'.

Til Trøst for hver bedrøvet
 Forbrugsforeningslem
 Han sendte uforisvæt
 Det glade Budskab hjem,
 At bleven var nu han
 Sin egen Bedningamand,
 Og n'r. hvad han havde reddet,
 Var lykkelig bragt i Land.

Nu er det en øvig Sjæleavie
 At være Eyropæer,
 For, naar han her opdaget bli'er,
 Dødhen han Kursen skær'
 Og synger højt: Hurra
 For Nordamerika!
 Naar »Spægen« for »grovkornet« blev,
 Men han slap vel derfra.

Fig. 6. Satirisk vise i det højreorienterede blad Punch fra 1892. Den Bentheim, der nævnes i visen, er Viggo Hørup, der var redaktør af Politiken i 1892. Efter Punch 1892 s. 5. Det kgl. Bibliotek.

lingspolitikken, som Ole Hansen stod for. Dønnergaards fløj tog nogen tid efter revanche og indkaldte til et nyt politisk møde i forsamlingshuset Hejmdal. Ved dette møde var Dønnergaards politiske allierede V. Hørup hovedtaleren, og så gik den radikale linje af med sejren ved afstemningen, der afsluttede mødet.⁵¹ Ole Hansens triumftog, og vanskeligheden for Dønnergaard at få fremvist en markant front mod en af forhandlingspolitikken ledende mænd, viste, at der ikke engang i et af kerneområderne for den stærke modstand af forhandlingspolitikken længere var den store lyst til at fortsætte med protestpolitikken.

Politisk status for Dønnergaard 1891

Striden mellem de to fløje i Venstre var hård – også på det lokale plan. Dønnergaard formåede ikke at vinde Lejrekredsens Venstrevælgere for sig og sin mere yderligtgående politik i den politiske magtkamp. Stemningen var åbenbart – her som andre steder i landet – mere for, at det var på tide at bryde det politiske dødvande og gå ind i forhandlinger med Højre om en løsning på den bundfrosne konflikt. Dønnergaard var ikke indstillet på at gå den vej, men holdt fast på sin holdning. Man kan sige, at her i 1891 lå Dønnergaards storhedstid bag ham. Han indså ikke, at den analyse, han i Politiken i 1888 (se ovenfor) foretog af situationen i provisorietidens mørkeste år, var korrekt, men at den havde fået andre konsekvenser, end han

havde regnet med. Højre var ganske vist her i 1891 endnu ikke blevet sat fra regeringsmagten, og Dønnergaard måtte, ud fra hvad man hørte ham sige i Hejmdal i 1891, mene, at kampen skulle fortsætte, uden at man indlod sig i forhandlinger med Højre om et forlig. Dønnergaard havde i den forbindelse overset det forhold, at samtidig med at bønderne havde opbygget et kapitalkrævende produktionsapparat som andelsmejerierne – fra 1882 til 1890 var der blevet bygget 711 af dem rundt om i sognene⁵² – så havde man nu fået et arbejderproblem. Modsætningen mellem godsejer og bonde var endvidere ved at forsvinde som en kulturel og social modsætning. Begge dele havde bidraget til, at bønderne og godsejerne havde fået mere til fælles. Bondestanden var her omkring 1890 ikke længere den almue eller underklasse, som den havde været 20 år før. Bondestanden var blevet middelklasse, og det havde vel grundlæggende været det egentlige mål for Dønnergaards politiske projekt. Ole Hansen havde set dette, Dønnergaard havde ikke. Ole Hansen blev i 1901 den første ”bonde i kongens råd”. Han blev landbrugsminister i den første Venstreregering. Dønnergaard gled ud af sagaen, ikke blot på grund af sagen om den falske smørbalance, men også fordi han hørte til på den tabende side i den politiske kamp. Hans politiske allierede, V. Hørup, tabte betegnende nok ved valget i 1892 sin ellers så sikre Køgekreds til den meget højredrejede P.A. Alberti. Den Alberti, der også havde været med til at bringe Dønnergaard til fald.

Flugten 1892

I slutningen af 1891 blev situationen mere og mere kritisk for Dønnergaard. I juni var han blevet dømt til 20 dages fængsel i sagen om den falske smørbalance. Han blev dog frikendt for at have begået bedrageri mod andelsmejerierne Landmandslyst og Store Merløse.⁵³ Han ankede efterfølgende dommen til Højesteret. Som nævnt ovenfor betragtede Venstremænd som Vilh. Lassen og Rosendal, der begge støttede Dønnergaard, retssagen som politisk. Vilh. Lassen rettede sin anklage mod et retssystem, der var styret af Højre.⁵⁴ Andre kunne dog fortælle, at retssagen mod Dønnergaard ikke nødvendigvis var Højremænds forsøg på at knække en Venstremand, men at det var Alberti, der udnyttede sine gamle forbindelser til at trække Dønnergaard helt ned i sølet. Peder Thomsen, der

var født i Allerslev i 1857 og havde arbejdet sammen med Dønnergaard i brugsforeningsbevægelsen, fortæller i sine erindringer, at det formodentlig var Alberti, der prøvede at få Dønnergaard til i retten at fremstå som en bedragerisk og upålidelig person. Den forhørsdommer, der afhørte Dønnergaard, var Albertis gamle studiekammerat, og han søgte at få vidnerne til at sige, at Dønnergaard altid havde været ude på at snyde folk. Peder Thomsen blev selv afhørt i sagen og blev overrasket over at høre referatet af hans eget vidneudsagn. Ifølge referatet skulle Peder Thomsen have betragtet Dønnergaard som en uvederhæftig og slet person, hvad han absolut ikke gjorde. Han protesterede mod referatet, da han altid kun havde kendt Dønnergaard som en mand, man kunne stole på.⁵⁵

Dønnergaards økonomi lå nu i ruiner. Han havde også lånt af 1891 taget penge fra kassen i Osager Brugsforening, hvor han var formand, til eget forbrug. Lokalt havde man bemærket, at der var foregået ulovlige faktureringer, og man havde derfor bedt om en ekstraordinær revision af regnskaberne. Revisionen skulle finde sted den 13. januar 1892. To dage før rejste Dønnergaard alene til USA medbringende Brugsforeningens kassebeholdning. Dønnergaard havde bedraget Brugsforeningen for ca. 9.000 kr., men en del af pengene kom tilbage efter tvangsauktionen over Dønnergaarden.⁵⁶ (Fig. 6.) Han havde også lånt penge af enkeltpersoner i Osager, som han ikke havde betalt tilbage før flugten. Sagen vakte stor opsigt i dagspressen. Kone og fire børn blev efterladt i Osager, hvor de flyttede ind hos Frandsenfamilien på Skovledholm i den gamle friskolebygning; familien blev genforenet et års tid senere i USA. Familien slog sig ned først i Dakota, siden i staten Washington i nærheden af Seattle, og Dønnergaard blev efter mange års hårdt arbejde en holden mand. Han sørgede også for, at hans gæld i Danmark blev tilbagebetalt. Fra USA sendte han læserbreve hjem til aviserne i Danmark og holdt forbindelsen ved lige med sine gamle venner. I USA fik familien yderligere to børn og et plejebarn.

I 1901 blev den første Venstregering dannet efter den politiske magtkamp, som havde fyldt så meget i Dønnergaards liv. Da Dønnergaard modtog nyheden om magtskiftet i Danmark og hørte, at hans gamle kampfælle, V. Hørup, var blevet trafikminister i den nye Venstregering,

følte han et øjeblik ”et tabt livs frygtelige smerte. Men det var bare et øjeblik, så var det hele forbi.”⁵⁷ I 1908 døde Dønnergaards hustru. Samme år meldte P.A. Alberti, nu justitsminister, sig selv for bedrageri i stort format – det drejede sig om mere end 15 millioner kr.⁵⁸ Dønnergaard fik i 1910 eftergivet sin straf. Politiken kunne også i 1908 vise, at Dønnergaards falske smørbalance fra 1891 ikke var så langt fra den reelle beskrivelse af Smør-Exportforeningens økonomiske status i 1889. Dønnergaard kom ikke siden tilbage til Danmark. Han døde i Seattle i 1935.⁵⁹ (Fig. 7.)

Dønnergaards eftermæle

Af litteraturlisten vil det fremgå, at Dønnergaard og hans virke i de forskellige sammenhænge, han optrådte i, har sat sig mange spor i den historiske litteratur. I dag huskes han endnu af de familier i Osager, han var vokset op sammen med, og som for fleres vedkommende bevarede forbindelsen til ham til det sidste. Men ellers hører Dønnergaard til taberne i den historiske udvikling. Han tabte til de kredse, der vandt den politiske magtkamp, og til Alberti. Nederlaget blev naturligvis forstørret af hans flugt.

Dønnergaard fremstår for mig som en person, der har haft en stor vision om et mere lige samfund end det, han kendte fra sin barndom og ungdom. Han mente, at det især var bondestanden, der skulle løftes op til lighed med samfundets øvrige klasser. Dette mål skulle nås ved oplysning og atter oplysning, ved uddannelse og ved politisk og økonomisk selvstændiggørelse. Bondestanden skulle få del i den politiske magt – ikke alene gennem de politiske organer, men især ved at skabe et alternativt økonomisk system på grundlag af bøndernes landbrugsbedrifter. De skulle sikre sig kontrollen med de sider af samfundsøkonomien, der berørte dem, og de skulle søge indflydelse alle steder i de respektive lokalsamfund, hvor det var muligt. På den måde skulle de gamle magthavere skubbes til side. I den kamp var han temmelig uforsonlig – nok for uforsonlig for mange af hans standsfæller.

Dertil skal føjes, at hans indsats i brugsforeningssagen var præget af mere moderne tanker for driften af en indkøbsforening end den, hans modstandere lagde frem. Men han faldt på grund af modstand fra egne

rækker. Hans forslag til en smøreksportsalgsforening var også et dristigt og fremsynet forslag, der hurtigt vandt gehør blandt bønderne på Sjælland, men ideen blev overtaget af andre kredse, der ikke brød sig om den indflydelse, Dønnergaard havde opnået blandt de sjællandske bønder.

Hans fald blev meget dramatisk som følge af hans egen dumhed, men man må nok konkludere, at han allerede o. 1890 var ved at miste indflydelse i Venstre på grund af hans uforsonlige modstand mod tanken om et politisk forlig med Højre og Estrup. Man kan sige med en fri omskrivning af Schiller: ”Dønnergaard har gjort sin pligt (medvirket til at skabe en ny bevidsthed hos de sjællandske bønder), Dønnergaard må gå (hans holdning til den politiske situation kunne ikke bruges mere).”

Fig. 7. Hans Jensen Dønnergaard med sin familie i USA. Martine og Hans Jensen Dønnergaard havde seks døtre. De to yngste blev født i USA. Foto i privat eje.

Noter

- 1 Dagbog i familiens eje.
- 2 Roskilde Tidende 4.7. 1876.
- 3 Roskilde Tidende 7. 10, 8. 10., 17. 10. og 22.10. 1876.
- 4 Roskilde Tidende 22.10. 1876.
- 5 Roskilde Tidende 23.11. 1876.
- 6 Roskilde Tidende 31.10. 1876.
- 7 Jeg vil for klarhedens skyld i artiklen bruge navnet Dønnergaard om ham, også for tiden før 1876.
- 8 Frandsen 2011, s. 89f.; Arnfred 1944, s. 74.
- 9 Bredsdorff 1967, s. 14ff.
- 10 Elberling 1949, s. 223.
- 11 Bredsdorff 1967, s. 16ff.
- 12 Jensen 1932, s. 153.
- 13 Frandsen 2011, s. 90.
- 14 Rosendal s. 82, 104ff, 108.
- 15 Roskilde Tidende 8.7. 1877.
- 16 Roskilde Tidende 19.9. 1877.
- 17 Roskilde Tidende 10.10. 1877.
- 18 Afsnittet er skrevet på grundlag af Kjærsgård og Slægtsbogen om Skovledholm.
- 19 Hvidt 1990, s. 300ff.
- 20 Friisberg 1975, s. 43ff og 83ff.
- 21 Den politiske magtkamp s. 76.
- 22 Kjærsgaard 1984, s. 30f.
- 23 Hvor intet andet er nævnt, er afsnittet om den politiske magtkamp skrevet ud fra de relevante sider i: Den politiske magtkamp og Lund.
- 24 Den politiske magtkamp s. 91.
- 25 Politiken 28.4. 1888
- 26 Fink 1986b, s. 103f.
- 27 Roskilde Tidende 10.10. 1877.
- 28 Jensen 1932, s. 216ff.
- 29 Dollerup 1966, s. 226; Lund s. 98.
- 30 Jensen 1932, s. 219.
- 31 Thomsen 1972, s. 180.
- 32 Osager-Osted brugsforening 1882-1982.
- 33 Dollerup 1966, s. 166 og 205.
- 34 Dollerup 1966, s. 243ff.
- 35 Hvidt s. 95.
- 36 Dollerup 1966, s. 219ff; Frandsen 2011, s. 94.
- 37 Dollerup 1966, s. 224.
- 38 Dollerup 1966, s. 219ff.
- 39 Jensen 1932, s. 216.
- 40 Lund & Pedersen 1970, s. 115.
- 41 Lund & Pedersen 1970, s. 123; Thestrup 1979, s. 46ff.
- 42 Dollerup 1966, s. 225
- 43 Jensen 1932, s. 223
- 44 Thestrup 1979, s. 29ff ; Jensen 1932, s. 223ff.
- 45 Roskilde Dagblad: 16.4. 1891.
- 46 Skrubbeltrang 1959, s. 102.
- 47 Thestrup 1979, s. 31.
- 48 Frandsen 2011, s. 95.
- 49 Rosendal, s. 255f.
- 50 Roskilde Dagblad 15.1. 1891.
- 51 Roskilde Dagblad 26.5. og 15.9. 1891.
- 52 Det danske landbrugs historie bd. 3, s. 371.
- 53 Han havde været anklaget for at have købt smør af mejerierne, der vejede mere pr. Drittel, end han havde betalt for dem. Roskilde Dagblad 16.4. 1891.
- 54 Retssystemet var under provisorietiden flere gange blevet brugt mod ledende Venstrepolitikere som C. Berg og V. Hørup, så det var ikke urimeligt at tænke, at noget lignende kunne have været tilfældet her.
- 55 Hauch-Fausbøll 1939, s. 157.
- 56 Beløbet svarer til mellem 600.000 kr. og en million kr. i 2010-kroner (Danmarks Statistiks prisberegner går tilbage til 1900. Ifølge beregneren svarer 9.000 kr. i 1900 til 578.880 kr. i 2010-kroner).
- 57 Brev til vennerne på Lejregnen i Bredsdorff 1967, s. 19.

- 58 Beløbet svarer til mere end 90 millioner kr. i 2010 kroner ifølge Danmarks Statistiks prisberegner.
- 59 Afsnittet om Flugten er skrevet på grundlag af Frandsen 2011, s. 95ff, Kjærsgård 1984, s. 39ff, hvor intet andet er nævnt.
- Tak til ansatte og frivillige ved Lejre Lokalhistoriske Arkiv, til Karl Frandsen, Osager, og Uffe Gyldenkærne, Osted, for hjælp til at finde materiale til artiklen og for inspiration til arbejdet.

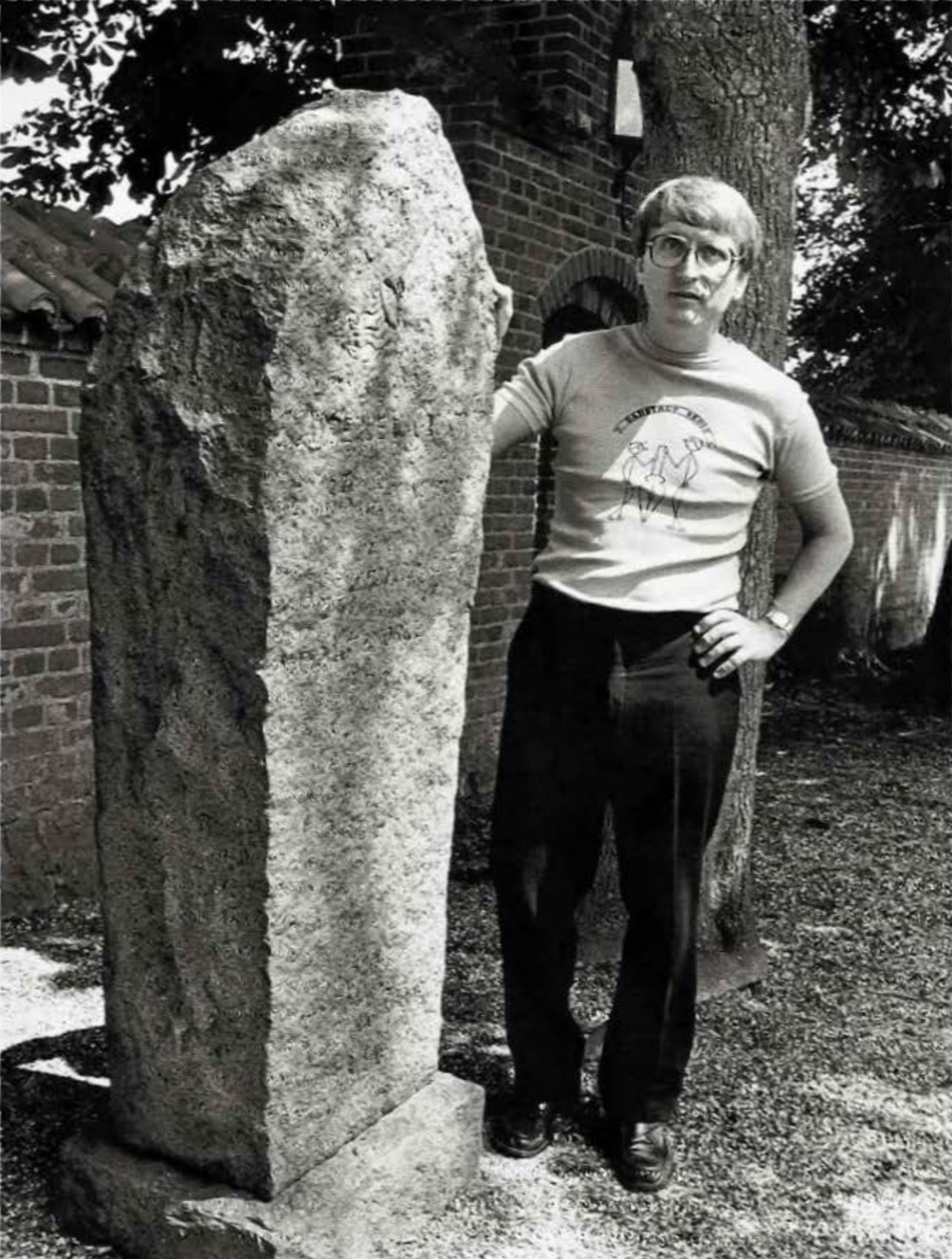

Litteratur

- Arnfred, J.T. 1944: *Danmarks Folkehøjskole 1844-1944*. København.
- Bredsdorff, M. 1967: *Hans Gyldenkærne*. Roskilde.
Den politiske magtkamp 1866-1901, 1968. København.
Det danske landbrugs historie bind 3, 1988. Odense.
- Dollerup, P. 1966: *Brugsforeningerne 1866-1896*. Albertslund.
- Elberling, V. 1949: *Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar*. Bind 1. København.
- Fink, T. 1986a: *Estruptidens politiske historie 1875-1894*. Bind 1. Odense.
- Fink, T. 1986b: *Estruptidens politiske historie 1875-1894*. Bind 2. Odense.
- Frandsen, K. 2011: Hans Jensen Dønnergård. I: R. & M. Dumong (red.): *Lejrebogen 2011*. Lejre, s. 89-98.
- Friisberg, C. 1975: *På vej mod et demokrati*. København.
- Hvidt, K. 1990: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* bind. 11. København.
- Jensen, J. P. 1932: *Holbæk Amts Valgkreds og deres valgte Mænd* 1. del. Holbæk.
- Hauch-Fausbøll, T. 1939: *Julius Jensen og Hustrus Slegt*. København.
- Kjærsgård, A. M. 1984: *Folkelige bevægelser på Ostedegnen*. Osted.
- Lund, H. & A. F. Pedersen 1970: *Venstre i 100 år* bind 1. København.
- Mørch, S. 1982: *Den ny danmarkshistorie 1880-1960*. København.
Osager - Osted brugsforening 1882-1982. 1982. Osted.
- Rosendal, A.H. (uden år): *Anders Hansen Rosendals erindringer*. Lejre.
Roskilde Dagblad 1891. Roskilde.
Roskilde Tidende 1876, 1877. Roskilde.
- Skrubbeltrang, F. 1959: *Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856-1958*. *Slegtsbog om Skovledholm* Osager.
- Thestrup, K. 1979: *Alberti*. København.
- Thomsen, N. 1972: *Dagbladskonkurrencen 1870-1970* bind 1. København.

Upublicerede kilder

Dagbog fra gården Skovledholm for perioden 1875-1892.

'Han skal ikke blive glemt' – men det blev han ... Jens Andersen-Gadstrup

99

Af Poul Lindor Nielsen

*"For at Livet kan følge sin inderste Lov:
At vi alle skal yde til alles Behov" ...*

Der synges igennem. Jo, vi har lært den. Sangen, som Jens Andersen-Gadstrup skrev i 1908. Jeg føler mig lidt stolt. Dette er resultatet af flere måneders efterforskning i arbejderbevægelsens ungdomshistorie, og nu står vi her, den 1. maj 1984, og har lært én af de gamle arbejdersange, og hvad bedre er; vi ved nu også en del om denne Andersen-Gadstrup. (Fig. 2.) Om en tid der var, og som vi har så svært at forstå her i velfærdsåret 1984.

Vi er på Gadstrup Kirkegård, klokken er 18, og ca. 150 partifæller og sympatisører er mødt op for at fejre restaureringen af mindestenen for ham.

*"Lad kun Harmen i Hjerterne gløde
- Alt for længe vi savned dens ild -" ...*

Jovist er ordene svulmende, man kan trække lidt på smilebåndet af det i dag, men husk, hvilken tid de blev skrevet i. Det var en tid, hvor tusindvis af arbejdere døde af tuberkulose hvert år, den sociale nød var stor, både på landet og i de nyopførte arbejderkvarterer i København, kvinderne var stadig uden valgret og valgloven direkte udemokratisk.

Jeg har taget min sorte blazer på, hvid skjorte og slips. Jo, man tog pænt tøj på dengang i 1984, især når man som forholdsvis ung skulle holde tale ved en sådan begivenhed, hvor også menighedsrådet ved Gadstrup Kirke deltog. De havde anvist en plads på kirkegården i det nordøstlige hjørne med god plads til mindestenen, og hvor alle havde mulighed for at se den. Flot placeret mod sydvest skuende den lysende dag. Et flot svar på Jens

Fig. 1. Sommer 1983. En stolt Poul Lindor Nielsen fremviser den genfundne mindesten inden restaureringen påbegyndes. Foto: Jytte Jørgensen, Roskilde Tidende.

Fig. 2. Jens Andersen-Gadstrup (1883-1912). Foto: Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Andersen-Gadstrups sang: ”Du, som aldrig har skuet den lysende dag”. Det er denne sang, som gjorde artiklen mulig, men også en sang, der stadig synges ved socialdemokratiske arrangementer.

Min tale den dag på kirkegården bliver lidt lang. Jeg vil jo så gerne fortælle historien. Hele historien. Solen går lidt over i det skyede og lidt regn. Det er ikke godt. Vi skal nemlig videre til fest i Snoldelev Sognegård, og jeg gemmer noget af historien til senere.

Januar 1983

Det er lørdag eftermiddag i det lille hjem i Snoldelev. Klokken er vel 17, der er Tipslørdag. Engelske fodboldkampe på TV, DR1, som var den eneste landsdækkende kanal dengang. I dag kan du se fodbold *live* hele ugen, i 1983 så man med glæde frem til de kampe, der nu en gang kom.

Telefonen ringer. Jeg lader den ringe, det må Jette tage sig af. Det er ikke til mig. Det ved jeg. Som fritidspolitiker i Ramsø Byråd og fuld arbejdstid i København som typograf er fritiden vigtig, og alle vennerne ved, at de ikke skal ringe til mig, når der er fodbold lørdag eftermiddag.

Jette tager telefonen i stueetagen, så kommer beskeden nedefra: ”Det er til dig!”

Lidet anende, hvor meget denne telefonsamtale ville ændre min nærmeste dagligdag, får jeg fremtvunget et: ”Hallo”, medens øjnene stadig hviler på TV-skærmen. Det er en mand fra Køge. Han har noget bekendtskab i Gadstrup og går ofte en tur på Gadstrup Kirkegård.

”Ved du, Poul, at der er en mindesten på Gadstrup Kirkegård om en afdød partifælle?”

Det må jeg tilstå, at jeg ikke ved.

”Det er en sten, der står ved muren mod nord, og den har nok stået der i adskillige år. Den ser sådan ud”, fortsætter Køge-manden. Nu bliver det interessant. Efter nogle flere oplysninger hentes cyklen frem dagen efter. Hvem er denne Andersen-Gadstrup?

Jo, jeg havde da observeret sangen i Arbejdersangbogen, men havde slet ikke forbundet navnet med Gadstrup, og jo, jeg havde da også sunget sangen, selv om det ikke er så let med den dér melodi. ”Ungdomsmarsch”, som den oprindeligt hed, ”Romanen”, som vi andre kalder den med smil

på læben. Og for andre igen er det ”Gadstrup-galoppen”. Kun to vers, men hvilke! Kært barn har mange navne ...

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv

”At vide hvor man får besked, er mere værd end det, man ved”. Disse ord hjalp mig videre. Jeg ringede til ABA, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, der i 1983 havde til huse i Folkets Hus på Enghavevej, det nuværende spillested VEGA.

”Ham dér Andersen-Gadstrup, har han noget med Gadstrup at gøre?” var mit klare spørgsmål.

Det havde han.

”Født på Gl. Skolevej, begravet fra Gadstrup Kirke, men kom selv ind og se, hvad vi har om ham, og måske kan du finde mere”, var svaret fra ABA.

Som sagt, så gjort. Fredage eftermiddage efter fyraften fra Bogtrykkeriet på Nørrebrogade blev det linie 3, der tog mig til Enghavevej på Vesterbro. Og det blev en spændende tid.

Jens Andersen-Gadstrup

Jens Andersen-Gadstrup blev født den 2. marts 1883 på Gl. Skolevej i Gadstrup syd for Roskilde. Byen var koncentreret om Gl. Skolevej, Pilehaven og Hovedgaden, og indbyggertallet i sognet var i 1870 blot 570. Jernbanen åbnede først i 1901, så det var en beskedent landsby, som Jens Andersen-Gadstrup voksede op i.

Som barn var han svagelig, og efter en ulykke med flere års sygeleje var han bevægelseshæmmet samtidig med, at sukkersyge også havde angrebet ham. Men åndsevnerne fejlede ikke noget, selvom der ikke blev mulighed for at læse videre fra kommuneskolen, som lå på Gl. Skolevej 2.

Jens Andersen-Gadstrup begyndte med at læse socialistisk litteratur allerede i 14-15-årsalderen. Han kom i typograflære på Roskilde Tidende, og selvom evnerne var til at læse videre, så var pengene der ikke. Han blev udlært i 1901, og efter forskellige ansættelser rundt om i landet, tog han i 1905 til København. Her koblede han sit stednavn (Gadstrup) på sit efternavn, hvilket ikke var ualmindeligt på denne tid.

Fig. 3. Carl Høyer født 1885. Høyer var med til at stifte Socialdemokratisk Ungdoms-Forbund. Han forlod arbejdet i 1907 for at virke som journalist og redaktør på det socialdemokratiske dagblad NY DAG på Lolland. Dette forlod han i 1910, og hans skæbne herefter er usikker. Foto: Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

I København fik han ansættelse hos Bøhms Bogtrykkeri, hvor han arbejdede til sin død. Trykkeriet lå i Rømersgade, samme gade som Folkets Hus, det nuværende Arbejdermuseum. Det blev dog ikke som typograf, han satte sig sine spor, men derimod som politiker, samfundsdebattør og skribent.

Det politiske virke

I 1905 var der grøde i det socialistiske ungdomsarbejde i Danmark. Socialistisk Ungdomsforbund erklærede sig som modstander af den parlamentariske virksomhed og ønskede den erstattet af ”socialistisk, revolutionær oplysning”.

Ungdommen har altid placeret sig på fløjene i dansk politik, men den ønskede også resultater. At vende sig mod parlamentarismen var for stærk en kost for nogle medlemmer, og de begyndte derfor at sive andre steder hen. Samtidig drev forbundet en gold og meget kraftig kritik af Socialdemokratiet i almindelighed og dens ledere i særdeleshed. Situationen var fastlåst. Hvis partiet med sin ungdomsbevægelse skulle videre, skulle der komme en udefra.

I efteråret 1905 kom manden, der ville og kunne. Det var cigarsorterer *Carl Høyer* fra Holstebro. (Fig. 3.) Han havde i august 1905 været med til at stifte en socialistisk ungdomsforening i Holstebro, han blev valgt til formand for den – og så var der ikke mere arbejde for ham at få i den lille by. Så han tog til København.

Den 14. december 1905 samlede han i sit hjem nogle ligesindede, fem i alt, og blandt disse var der enighed om, at man ikke ville være med i den revolutionære, socialistiske ungdomsbevægelse, men derimod ville man danne en ny ungdomsbevægelse, der skulle være tilknyttet Socialdemokratiet.

Socialdemokratisk Ungdoms-Forbund i København

Begyndelsen var til at overse. Bestyrelsen skulle bestå af syv medlemmer, medlemstallet var fem. En af de første mænd, der sluttede sig til den nye forening, var typograf Jens Andersen-Gadstrup. Og i ham fik bevægelsen den kraft, der skulle sætte system i arbejdet og bære foreningen over de første, trange år.

Fig. 4. Fremad, december 1908. Medlemsbladet i Ramsø fulgte trop i 1984 med det samme layout. Foto: Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

JULE-NUMER.

FREMAD.

ORGAN FOR SOCIALDEMOKRATISK UNGDOMSFORBUND I FAIRMARK.

Redaktør: J. Andersen-Guldring.

No. 9.	Udgivelses- tidspunkt	December 1908	Udvalgte Numre af 1908	9. Jahrgang

Jul.

Spødslet har vel været det iagttageligeste, at det skal i det nye år. Medlemsbladet her i Ramsø og alle de andre, som har været med til at gøre det muligt.

Medlemsbladet er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele. Medlemsbladet er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele.

Medlemsbladet er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele. Medlemsbladet er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele.

Ungdomsmarsch.

Af J. Andersen-Guldring.

Den nye Marsch er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele. Den nye Marsch er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele.

Medlemsbladet er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele. Medlemsbladet er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele.

Medlemsbladet er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele. Medlemsbladet er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele.

Medlemsbladet er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele. Medlemsbladet er meget tid til at være godt med de mange, som de skal hjælpe med at gøre det muligt, men de skal have det hele.

Andersen-Gadstrup, der nu var blevet 23 år, havde i flere år bidraget til den løbende debat i *Socialisten*, men altid på et demokratisk vilkår. Derfor kunne han ikke støtte de ungsocialister med al deres ”halløj-mageri” om at sætte sig ud over parlamentarismen.

I København havde de unge revolutionære socialister stadig godt fat trods tilbagegang, men i provinsen var det anderledes. Området var ikke rigtig blevet dyrket, og derfor vedtog den socialdemokratiske ungdomsforening, med støtte fra en række fagforeninger, at sende formanden Carl Høyer ud på en oplysningsturné.

I 11 byer blev der dannet socialdemokratiske ungdomsforeninger, og i andre byer blev der indgået aftale om at støtte den nye forening. I Roskilde lykkedes det dog først at etablere en forening i 1910.

16. september 1906 afholdtes den første kongres i Vejle. 14 foreninger deltog, 24 delegerede og foreningen havde nu 727 medlemmer. Det var ikke nogen dårlig begyndelse. Fra første færd gjorde man sig klart, at det var et socialdemokratisk ungdomsforbund, som selvfølgelig skulle stå frit, men på socialdemokratisk politik.

”Fremad”

Enhver forening med respekt for sig selv skal have et medlemsblad. Sådan var det også i 1907. Efter kongressen i Vejle året før, var Andersen-Gadstrup blevet udpeget som redaktør, og hans første melding var, at bladet skulle hedde *Lighed*. Det blev nedstemt. Demokratiet fungerede altså i den nye forening, *Fremad* blev navnet. Snørklede, tegnede bogstaver af den italienske kunstner Petoletti kom herefter til at pryde forsiden. (Fig. 4.)

I de efterfølgende år voksede medlemstallet fra 727 til 3910 i 1912, hvilket viste betydningen af sådan et blad.

Efter et år på posten forlod formanden Carl Høyer i november 1907 hovedstaden for at virke som journalist ved dagbladet NY DAG i Nakskov, og Andersen-Gadstrup var nu både formand, kasserer, agitator og redaktør for den nye forening, hverv, han varetog frem til 1909.

Det blev en travl tid. Arbejdet som typograf skulle passes, derefter måtte alt det andet tage over. Provinsen skulle også besøges, medlemstallet skulle holdes ved lige, helst forbedres. Det blev det.

Det var denne, store arbejdsindsats på alle felter, der, så længe helbredet kunne bære det, gav Andersen-Gadstrup den placering i den socialdemokratiske arbejderbevægelse, hvor det følte helt naturligt at minde ham med en Mindesten i 1913.

Gadstrup var føreren

Harald Jensen (fig. 5) beskriver situationen i Ungdomsforbundet således i en artikel i 1912:

”Men Gadstrup var føreren, - ham skyldes rammen for vor organisation og formen for vort program, og ham skyldes Fremad’s start, hvis første redaktør han blev.”

Bladets første nummer udkom 1. maj 1907, og her trak han linjerne op for den taktik, som siden er blevet fulgt. Der vil aldrig, skrev han, i vort blad være plads for den revolutionære socialist-anarkistiske agitation, som kun er til skade for arbejdernes befrielseskamp og til glæde for vore modstandere. Vi vil kun øve kritik, når vi finder den berettiget og forsvarlig, men aldrig for kritikken egen skyld.

Da Høyer i efteråret 1907 på grund af bortrejse nedlagde sit hverv som forbundsformand og kasserer, overtog Gadstrup også disse to poster tillige med sin redaktørvirksomhed. Han var så godt som ene om at skrive bladet og var forbundets eneste agitator. Og arbejdet i ungdomsbevægelsen var på den tid endnu mere brydsomt og besværligt end nu. Ofte kunne vanskelighederne synes umulige at komme igennem. Under sådanne forhold er det, at mænd prøves, om de duer.

En bedre mand end Gadstrup til at tage disse første, brydsomme tag, kunne ungdomsbevægelsen ikke have fået. Ved sin flid og utrættelige energi, ved sin veltalende og vindende personlighed blev han i stand til at yde den indsats, som da var nødvendig.

At arbejdsindsatsen var enorm, ser vi i en lille notits fra et bestyrelsesmøde i 1908:

”8. juli 1908 ønskede Jens Andersen-Gadstrup at fratræde som redaktør. Efter indtrængende anmodninger beholdt J. Andersen-Gadstrup redaktørposten”. Så lakonisk kan det skrives. Ser vi her de første sygdomstegn?

Fig. 5. Harald Jensen (1889-1929), typograf, formand for SUF, stifter af AOF i 1924, medlem af Folketinget 1924. En mindehøj for Harald Jensen, som blev opført ved indvielsen af Roskilde Højskole i 1931, er i dag placeret ved indkørslen til Comwell i Roskilde. Foto: Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Det er i øvrigt værd at tænke over, at hvis ønsket var blevet efterkommet, ville vi næppe have haft sangen ”Du, som aldrig har skuet den lysende dag” i den socialdemokratiske sangbog i dag. Og hvorfor det? Fordi det var først i december-nummeret af ”Fremad”, at sangen blev offentliggjort.

Ny formand

Jens Knudsen blev valgt som ny formand i 1909. I en artikel fra maj 1909 gjorde han status:

”Allerede i 15-16 års alderen tog Gadstrup del i den politiske bevægelse, hvor han efterhånden fik et indgående kendskab til de socialistiske teorier, og kunne, trods sin ungdom, optage diskussionen med de ældre om et hvilket som helst social-økonomisk eller litterært spørgsmål. Vi kender alle, hvorledes han senere blev den bærende kraft indenfor vor bevægelse, hvorledes hans åndelige vingefang stadig blev større og større, hvorledes han gik frem i organisatorisk modenhed. Altid parat til kamp for vor sag, aldrig gående af vejen selv for de drøjeste hug, altid villig til at øse ud af sin viden og altid en ivrig kæmper for den rene socialisme.

Nu er han gået ud af kampen for en tid, for at unde sig nogen hvile, men hans tanker og hans interesser er hos os, vi fortsætter hans arbejde, og når den socialdemokratiske ungdomsbevægelses historie en gang skal skrives, da vil Andersen-Gadstrups navn lyse frem fra hele vor bevægelses første tid. Som det førende og grundlæggende. Vi siger ham tak for hans arbejde hidindtil og håber med tiden igen at se ham i første række i vor kamp”.

Et farvel

Også Andersen-Gadstrup siger tak for tilliden og farvel i det samme nummer. Han skriver bl.a.:

”Da Carl Høyer og jeg i sin tid forenede kræfterne og rejste denne sag, var ingen af os blinde for de vanskeligheder, der måtte tårne sig op. Men vi ville samle arbejderungdommen til enig kamp mod den nedrakningslyst, der besjælede enkelte indenfor ungdommens kreds. Det er i alt væsentligt lykkedes. Høyer har i længere tid stået uden for den mere aktive kamp, nu gør jeg ham følgeskab, idet jeg betragter mit hverv som endt.”

Ny tid

På kongressen i Odense 1909 trak Andersen-Gadstrup sig tilbage som leder af ungdomsbevægelsen. Han var træt og syg og ville hvile lidt, men ellers i øvrigt kaste sig over at studere sprog. Da forsamlingen tog afsked med ham på kongressens sidste dag, var det med en følelse af, at vi vist ikke længe fik lov til at beholde ham i vore rækker, husker Harald Jensen det. Og tiden fik jo desværre alt for hurtigt ret.

De sidste år var også arbejdsår for Gadstrup. Han arbejdede ved sit fag om dagen, sled i det om natten med engelsk, tysk og fransk og havde dog altid en hjælpende hånd til ungdomsbevægelsen, til deres generalforsamlinger o.lign., hvortil han altid kom.

Gadstrups livsgerning blev så kort. Satiren var hans bedste og skarpeste våben. Men mens han åndeligt udvikledes, stjal tuberkulosen hans fysiske kraft. Han ænsede det næppe; han ville fremad – i dette ords bedste betydning.

I foråret 1912 indhentedes han af sygdommen. ”En dag jeg besøgte ham”, beretter Harald Jensen, ”talte han med glæde om, at han nu var færdig med sprogene. Nu ville han til at skrive lidt – til skrivebordsskufferne – føjede han til med et smil”. Men han kom aldrig til at skrive, ikke engang til skrivebordsskufferne.

På sygelejet ebbede hans åndsevner langsomt ud. Man bad ham om at skrive en ny sang til ungdomssangbogen. Han lovede det ikke, men ville se ad. Og så skulle han sende det ...

Sidste offentlige fremtræden

Socialdemokratisk Ungdoms-Forbund afholdt kongres i påsken 1912. Aftenen før ønskede forbundet at hylde Jens Andersen-Gadstrup ved at arrangere en sangaften med hans sange. Ligeledes blev han foreslået og valgt som dirigent for selve kongressen. Man ville så gerne hædre ungdomsforbundets stifter. Generøst og meget betænksomt.

Man traf bare et forkert valg. Andersen-Gadstrup var nu så svækket af sygdom, at hans stemme, som kunne være skarp og gennemtrængende, var så svag, næsten uhørlig, og hans handlekraft veg.

Til gengæld var flere af hans sange optrykt i bevægelsens sangbog.

Fig. 6. H.P. Sørensen, (1886-1962), arbejdsmand, redaktør af Socialdemokraten, medlem af Borgerrepræsentationen i København fra 1923, borgmester 1943, overborgmester 1946-56, folketingsmedlem fra 1936. Foto: Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

14 dage efter kongressen i 1912 måtte Andersen-Gadstrup lade sig indlægge på Øresundshospitalet, lidende af sukkersyge og tuberkulose. Sommeren gik, og da efteråret kom, så man, hvor det bar hen.

Opråb til ungdommen

Digtet til højre er skrevet i august 1907. Også Andersen-Gadstrup er opmærksom på, at vi skal have ungdommen til at tage del i vort danske og besværlige demokrati. At livet ikke er uendeligt, at nye må tage over, hvis samfundet skal hænge sammen.

6. november 1912

”Andersen-Gadstrup er død. En tidlig morgen stille og rolig, på et af Storkøbenhavns mange hospitaler, dræbt af vor tids sociale sygdom, tuberkulosen, underklassens snigende sot.

Døden er en naturlig ting, når den kommer som en afslutning i livets alderdom. Som skovens grønne blade visner ved efterårstide for at give plads for forårets spirende knopper, som det gamle ude i naturen må forgå for at alt det ny kan udfolde sig, således må også det enkelte menneske dø for derigennem at fortsætte slægtens og slægternes evige liv. Men unaturlig og uretfærdig er døden, når den som her rammer et menneske i sin friske ungdom”, skrev *H. P. Sørensen* bl.a. i sit mindeord. (Fig. 6.)

Også Dansk Typograf-Forbund bringer meddelelsen om dødsfaldet. En kort notits om at i Københavns afdeling er medlem nr. 1468 Jens Andersen-Gadstrup (Bøhm) afgået ved døden. Desuden bringes en nekrolog.

Begravelsen – 13. november 1912

Arbejderungdommens trofaste forkæmper hviler nu på kirkegården i Gadstrup. Derhen fulgte en talrig skare af alle dem, som han gennem årene var kommet i berøring med: Repræsentanter for Socialdemokratiet, vælgerforeningerne, Karl Marx-klubben, ungdomsforbundene, typograf-forbundet m.fl.

Alle havde sendt krans, Thorvald Staunings underskrift findes på udgiftsbilaget fra partiet.

Til Samling

Der savnes saa ofte i Livets Strid
de unge, fornyende Kræfter;
de gamle kan vel strække til for en Tid,
men Ungdommen maa følge efter.
For det gamle, som svandt,
kom det nye, vi vandt,
men endnu har vi mere at vinde.
For alle, der venter
og haaber og tror,
vi en Gang erobrer
vor egen Jord,
for dem er det, Tiden er inde.

Hvorfor altid vente til Haaret er graat,
og Armen er kraftløs af Ælde?
Er Kraften til Stede, saa brug den blot,
om du da for Ungdom vil gælde,
thi det gavner ej stort,
at man gemmer sig bort,
naar i Stedet man frem burde møde.
Sløvhed til Side
og fremad i Takt!
Bliver vi samlede, er vi en Magt,
der kan opvække selve de Døde!

Karl Marx-klubben

I juli 1903 træffer vi for første gang den nu 20-årige Andersen-Gadstrup i den politiske verden. På dette tidspunkt er han ekspeditør af "Socialisten" – et medlemsblad for Karl Marx-klubben. Denne revolutionære, socialistiske ungdomsforening var han medlem af frem til 1906, hvor han danner Socialdemokratisk Ungdoms-Forbund sammen med Carl Høyer.

At Andersen-Gadstrup både var skribent og debattør, vidner et indlæg fra Frederik Vedsø, skoleordfører i Borgerrepræsentationen, om i Karl Marx-klubbens medlemsblad.

"En undtagelse (andre indlæg kunne være mindre spændende, forf.) danner dog Andersen-Gadstrup. Ladet med energi, som han var, er det vel sandsynligt, at en betydelig arbejdsmark havde ligget ham åben, hvis ikke døden havde hentet ham i ungdommens vår.

– Han gik og lærte sprog lørdag aften; men kl. 10½ gik døren op, og ind trådte Andersen-Gadstrup; Skønt jeg ikke har hørt foredraget, vil jeg gerne gøre nogle bemærkninger, plejede han at begynde, og så fremkom ofte aftenens interessanteste indlæg".

Efter den sædvanlige kirkelige højtidelighed blev kisten båret til graven af ungdomsforbundets medlemmer. Ved graven sendte Harald Jensen et sidste og dybtfølt farvel med en stor tak for arbejdet i bevægelsens rækker.

Mindet

Fire dage efter begravelsen afholdtes i de københavnske afdelinger en mindeaften for Andersen-Gadstrup. *Jobs. Madsen* bidrog med følgende:

*Vor dygtigste Mand – ja stort er det Ord,
men mindre ej lader sig nøje.
Var livet end kort, var hans Gerning dog stor,
han var et eksempel på Evne, der bor
som oftest bag Fattigmands trøje...*

"Fremad" 1. december 1912

På kongressen i Aarhus i 1913 er der brydninger i den socialdemokratiske ungdomsbevægelse. Medlemstallet er ellers støt stigende, nu mere end 4000 medlemmer. Men igen er det spørgsmålet om militæret, der skiller vandene. Men én ting samles hele kongressen om. Enstemmigt blev det vedtaget: *Der skulle rejses et mindesmærke for Jens Andersen-Gadstrup.*

29. juni 1913

Under stor deltagelse fra de københavnske og enkelte sjællandske afdelinger foregik mindesmærke-afsløringen på Gadstrup Kirkegård. Harald Jensen holdt mindetalen og sagde blandt andet:

”For et halvt år siden en regnfuld efterårsdag, bar vi Andersen-Gadstrup til hans grav. Mange af storbyens arbejdere var den gang rejst til Gadstrup Kirkegård og mange, mange flere ville have fulgt, hvis ikke arbejde havde forhindret dem.

Og i dag, hvor sommerens lyse skygger veksler i farvespil over hans grav, er unge arbejdere atter rejst til Gadstrup Kirkegård, for at samles til afsløring af en mindesten for vor afdøde kammerat. Det viser, at Andersen-Gadstrup ikke er glemt og heller ikke vil blive glemt.

I erkendelse af hans værd som Ungdomsbevægelsens første og mest trofaste forkæmper, har unge socialdemokrater fra hele landet rejst ham denne mindesten, og jeg beder ungdommen, som den værdigste tak og påskønnelse til ham fortsætte arbejdet for den sag, som var ham kærest, for den socialistiske ide, som var hans religion, og hvis virkeliggørelse skal lyse op i de tusinder af hjem hvor livets solskin nu aldrig når”.

Efter disse varmfølte, tankevækkende ord faldt dækket for stenen, som Ernst Christiansen på ungdomsforbundets vegne overgav til forældrene. Faderen Jacob Andersen rettede på familiens vegne, med få, inderlige ord en varm tak til alle bidragyderne for det smukke minde. (Fig. 7.)

Mindestenen

Mindestenen er en ca. to meter høj bornholmsk granitblok, rått tilhugget, som foroven bærer en fakkelt, og i guldbogstaver har indgraveret følgende få, men talende ord:

Fig. 7. Fremad berettede i juni om den store deltagelse ved afsløringen af mindesmærket for Jens Andersen-Gadstrup. Foto: Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

J. Andersen-Gadstrup.
2. Marts 1883 – 6. November 1912.
Arbejderungdommens trofaste
Forkæmper.
Danmarks socialdemokratiske Ungdom
rejste ham dette Minde.

Familien

Sønnens død må have taget hårdt på den lille familie på Gl. Skolevej i Gadstrup. Det var nemlig ikke første gang, den fulgte et barn til graven. Jens Andersen-Gadstrups et år yngre søster var som 16-årig afgået ved døden i 1901. Dødsårsagen var sukkersyge.

Faderen **Jacob Christian Andersen** blev født i Herslev i 1850 og døde den 21. april 1934. Han arbejdede som dag-lejer ved landbruget og flyttede i 1882 til Gadstrup fra Kr. Såby. Han havde mødt den to år ældre Kirsten Jensdatter, født i Kamstrup den 4. juni 1848, som han blev gift med i Gadstrup Kirke den 28. januar 1882.

Kirsten Andersen, var født 4. juni 1848 og døde 27. marts 1927. Som mand og børn blev hun begravet på Gadstrup Kirkegård.

Datteren, **Karen Andersen**, født 3. november 1884 og død 7. januar 1901. Sønnen, Jens Andersen-Gadstrup, født

2. marts 1883 og død 6. november 1912. Her er det faderens dødsår 1934, der er interessant. Hvis man forestiller sig, at gravene blev sløffet 20 år efter det sidste dødsfald, er mindestenen for Andersen-Gadstrup fjernet fra graven i 1954, stillet op mod den nordlige mur på kirkegården og derefter stået der i knapt 30 år indtil telefonopkaldet i 1983. Men hvem har givet besked om at gemme dette mindesmærke? Familien var jo uddød for længst og Jens Andersen-Gadstrup næsten gået i glemmebogen i den socialdemokratiske historiebog.

Familien boede på matrikel 13 i Gadstrup. Adressen er i dag Gl. Skolevej 12. Jens Andersen-Gadstrup boede hele sit voksenliv på forskellige adresser i København. Søsteren var sendt ud og tjene, og titlen på hendes dødsattest fra 1901 var tjenestetyende (så ved man ligesom, hvor man kommer fra, forf.). Andersen-Gadstrup var ugift, fortæller hans dødsattest.

Hvad stenen med indgravering og transport har kostet, ved vi ikke. Men vi kan konstatere, at der på et tidspunkt var samlet 226,90 kr. ind fra hele landet. Også fra Roskilde var der indkommet et beløb; 5,00 kr. Det kan man smile af i dag, men det var faktisk et pænt beløb i 1913.

Eftermålet

Året er 1984. Mindestenen er fundet og restaureret. Den lokale presse skriver to hele sider om historien med Andersen-Gadstrup og mindestenen. Der lægges op til stor fest på Gadstrup Kirkegård. Jeg efterlyser familie til ham i den lokale presse. Indtil da havde alle spor endt blindt.

En ældre beboer fra Duebrødre Kloster melder sig. Hun kan berette, at hendes mormor muligvis var den plejedatter, der kom i den lille familie. Og hvad bedre er, hun kunne også fortælle en god historie.

Efter datidens forhold var der langt fra Gadstrup til Øresundshospitalet på Østerbro. Andersen-Gadstrup var nu så svækket, at indtagelse af normal føde vanskeligt lod sig gøre.

Her kommer den gode fortælling ind: Beboeren fra Duebrødre Kloster kunne berette, at Andersen-Gadstrups mor jævnligt kom på hospitalet med det eneste ønske, hendes søn havde: Pandekager! Det kan jeg nemlig synke uden for stærke smerter, fortalte han sin mor.

Restaureringerne

Mindestenen er restaureret to gange, første gang i 1984. Granitblokken var præget af vejr og vind, 70 år sætter sit præg, selv på en bornholmsk granitblok. Grønne alger skulle skrubbes af stenen, men også den guldblagte inskription var blevet utydelig. Her var jeg og andre ved at begå en eklatant fejl. Selvfølgelig skulle inskriptionen skrives med røde bogstaver – indtil vi fik læst Fremad fra 1913 igen. Her står guldbogstaver. Vi nåede at rette det i sidste øjeblik.

I 2004 så vi skriften på væggen. Betænkningen om en ny kommende kommunestruktur blev offentliggjort den 9. januar i Vingstedcentret ved Vejle. Ramsø Kommune skulle fusionere og blive en større enhed. I et forsøg på at fastholde vor egen lille, lokale historie valgte Socialdemokraterne i Ramsø at restaurere stenen endnu en gang. Vi skrev også ganske

Fig. 8. Mindestenen restaureret igen i 2004. Æresmedlem af Socialdemokratiet Kurt Mølgaard afslører mindesmærket. Privatfoto.

kort historien om Jens Andersen-Gadstrup og lagde den under stenen til vore efterkommere. Denne gang må Andersen-Gadstrup ikke blive glemt.

Fagre ny verden

Året er 2012. En række lokale DSU'ere ville vide noget om denne Andersen-Gadstrup, og vi aftaler at mødes ved kirkegården mandag den 27. august kl. 18.

Jeg fortæller med stor glæde om tiden, hvor jeg ”forskede” i den gamle DSU-formand, om hans liv og hans gerning. Jeg står samtidig og ærgrer mig over, at jeg ikke har taget sanghæfter med, så vi kan synge ”Du, som aldrig har skuet den lysende dag”.

De 15 glade DSU'ere mener dog ikke, det er noget problem. Straks hentes mobiltelefoner i lommer og tasker, klik-klik-klik, sangen hentet og med stor fylde lyder vor sang ud over den smukke kirkegård og mindestenen for Andersen-Gadstrup.

Har vi nu skuet den lysende dag?

SKANDINAVIA

Da socialismen kom til Roskilde

117

Af Keld Holm

I kølvandet på socialismens gennembrud i 1871 blev der rundt om i Danmark stiftet borgerligt sindede arbejderforeninger. Det var den tidligere postmedarbejder, Louis Pio, der i foråret 1871 anonymt udgav to pjecer, *Socialistiske Blade*, der forsvarede Pariserkommunen og opfordrede danske arbejdere til at organisere sig i fagforeninger. Det var startskuddet til dannelsen af Den Internationale Arbejderforening i Danmark med Pio som formand, fætterten Harald Brix som redaktør af ugebladet Socialisten og læreren og skribenten Paul Geleff som omrejsende agitator. (Fig. 2.) De blev mødt med kraftig modstand fra borgerskabet, der anså socialisterne for at være samfundsomstyrtere. Borgerskabet så sine positioner truet, men erkendte også behovet for at forbedre arbejdernes vilkår, ikke ved at tilstå bedre lønninger og arbejdstider, men gennem åndelig oprustning og hjælp til selvhjælp. Inspireret af politikeren C.V. Rimestads københavnske *Arbejderforeningen af 1860* oprettedes i en række provinsbyer arbejderforeninger med det formål at undgå et proletariats oprør som Pariserkommunen i foråret 1871. Det var som nævnt Paul Geleff, der rejste rundt i landet og agiterede for socialismen. Den 14. december 1871 kom han til Roskilde.

Et dramatisk møde på Skandinavien

Her bragtes samme dag i Roskilde Avis en notits om et arbejdermøde samme aften kl. 8 på Hotel Kronprinsen på Hestetorvet. Det var den Internationale Arbejderforening i København, der indbød arbejderne i Roskilde og omegn til et møde, og det fremgik af indbydelsen, at enhver i øvrigt havde adgang.

Men Arbejderforeningen havde gjort regning uden vært, for i avisens næste notits anførtes det, at ”det til i aften af Den Internationale Arbej-

Fig. 1. Skandinavien i Kirkestræde (nu Domkirkestræde). Her afholdtes socialismødet den 15. december 1871. Bygningerne blev nedrevet i 1917. Foto: Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Fig. 2. Paul Geleff (1842-1928) lærer, skribent og socialistisk agitator. Han blev sammen med Louis Pio og Harald Brix arresteret i 1872 natten inden "Slaget på Fælleden" og tilbragte næsten tre år i fængsel. I 1877 udvandrede Geleff sammen med Louis Pio til USA. I 1920 blev Geleff syg og nedbrudt hentet hjem til Danmark af Socialdemokratiet. Han døde på Capri i 1928. Foto: Arbejdermuseet

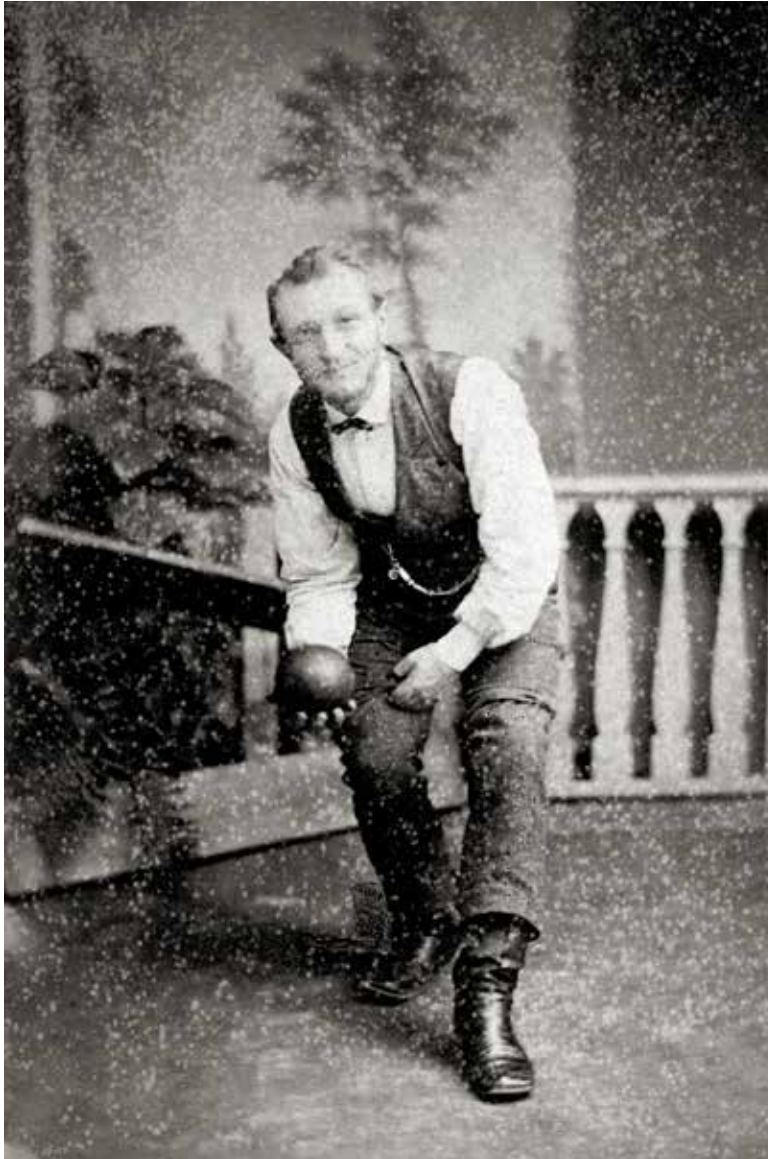
derforening i København berammede møde ikke bliver afholdt hos mig. C. Larsen, gjæstgiver i Kronprinsen".

Dagen efter bragtes en ny notits i avisen: "Da værten i Kronprinsen uden at tage nogen som helst hensyn, aflyste det til i aftes indvarslede møde, vil der i aften kl. 8 blive holdt et møde på Hotel Skandinavien, hvortil særlig arbejdere indbydes".

Den 16. og 17. december kunne man i avisen læse om "socialistmødet". Repræsentanten for Den Internationale Arbejderforening, Paul Geleff, omtalte misforholdet mellem arbejds løn og livsforholdene, arbejdernes dårlige stilling i sygdomstilfælde og den lange arbejdstid. Han beskrev arbejderne, ikke som frie mænd, men som fortidens slaver, der kunne vælge mellem en langsom død i fattiggården eller en hurtig død af sult. Hans program omfattede ophævelse af søndagsarbejde og indirekte skatter og told, forbud mod børnearbejde og indskrænkning i kvinders arbejde i fabrikker. Programmet omfattede også en opløsning af hæren og flåden. Paul Geleff hyldede socialismen, "der sigter på at frigøre arbejdet og skaffe arbejderen den løn, han fortjener".

Avisen fortæller, at Paul Geleff mødte massiv modstand på mødet; han blev afbrudt mange gange, og til sidst måtte han forlade den plads, hvorfra han havde talt. Efter Geleff talte grosserer Daniel M. Jacobsen, kaptajn Alexander Wilde og kunstgartner Frantz Wendt. Særlig opmærksomhed vakte Wildes tale, der blev imødekommet med stormende og vedvarende bifald. Han imødegik skarpt Geleff, som han ikke anså som manden til at løse problemerne, navnlig ikke ved at rejse omkring og prædike oprør. Han priste arbejdernes velgører, C.V. Rimestad, der ufortrødent og uegennyttigt havde virket for arbejdernes åndelige udvikling. Forsamlingen kvitterede ved at råbe et mangfoldigt hurra for Rimestad og Wilde. Paul Geleff forsøgte flere gange at tage til genmæle, men det fik han ikke lov til. Kaptajn Wilde afsluttede mødet ved at takke forsamlingen for sin smukke holdning, og han ophævede mødet, da han fandt, at Geleff havde tabt sin ret hertil.

Ifølge Roskilde Avis omtalte Geleff otte dage senere på et møde i Internationale begivenhederne i Roskilde den 15. december. Stemningen var på forhånd blevet bearbejdet imod ham, og modstanden var fuldstændig organiseret. Værterne var påvirkede til ikke at leje ham lokale, og der var

Fig. 3. Thorvald Fritsche (1832-1903) overlærer på Katedralskolen, og den drivende kraft og formand for Arbejderforeningen gennem dens første 10 år. I 1883 flyttede Thorvald Fritsche fra Roskilde til en stilling som rektor for Ribe Katedralskole. Her virkede han indtil sin død i 1903. Foto: Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

hyret slagtersvende til at prygle ham. Kun under megen støj og talrige afbrydelser havde han kunnet holde sin tale, der meget dårligt blev imødegået af en kaptajn Wilde, der vist næppe selv forstod sine egne ord. Støjen tog efterhånden til i en sådan grad, at han følte sig beføjet til at forlade mødet, hvilket kun med møje lykkedes for ham. En tog fat i hans bukser, en anden i hans frakke, men ved hjælp af nogle af ham hengivne arbejdere lykkedes det at slippe ud af mødesalen og undgå prygl.

At tilvejebringe en forbedring

Allerede den 4. januar 1872 bragtes i Roskilde Avis en indkaldelse til møde på Hotel Prindsen samme aften. I indkaldelsen hed det, ”at tilvejebringelsen af en forbedring i arbejderklassens kår er en sag, som i den senere tid i den grad er trængt frem i forgrunden, at den alle vegne har fremkaldt røre i sindene og mange steder fået mægtige både gode og onde kræfter i bevægelse. Også til vort lille samfund er bevægelsen nået, og vi håber derfor at vinde almindelig tilslutning, når vi opfordrer mænd af alle livsstillinger i Roskilde og Sct. Jørgensbjerg, men særlig af arbejderklassen, til et møde for at overveje hensigtsmæssigheden af at stifte en arbejderforening for Roskilde og Sct. Jørgensbjerg”.

Indkaldelsen var underskrevet af 14 borgere, heriblandt nogle af byens tunge erhvervsdrivende som jernstøber Carl Petersen, skræddermester Pætges, murermester Schumacher og tømrermester Weber samt notabiliteter som overlærer ved Katedralskolen, Thorvald Fritsche, kæmner Gutzon Hansen og kaptajn Wilde.

På mødet deltog ca. 400 mennesker, og det var overlærer på Katedralskolen, adjunkt Thorvald Fritsche, der bød velkommen og motiverede hensigten med mødet, at søge oprettet en forening, der skulle omfatte mænd i alle livsstillinger i Roskilde og Sct. Jørgensbjerg, og hvis formål skulle være at tilvejebringe en forbedring i arbejderklassens kår. (Fig. 3.) Fritsche kom også ind på foreningens opgaver. Der skulle oprettes en kapital til midlertidig understøttelse og en lånekasse, og der skulle tilvejebringes midler til alderdomsunderstøttelse. Desuden skulle foreningen virke for arbejdernes åndelige vel ved møder, foredrag og ved oprettelse af et folkebibliotek. Fritsche understregede, at det ikke var hensigten at frem-

1872
 Møde d. 9. Marts. Alle Medlemmer vare tilstede samt af Hæderndalget
 Hr. Prop. Hansen. Der valgtes til Formand Hr. Fritsche, til Sekretær
 Typograf Christensen, til Kasserer Kæmner Gutzon Hansen. Reglerne for Udlån
 drøftedes, og der nedsatte et Udvalg af 3 Medlemmer nemlig Hr. Hansen,
 Hr. Jacob Nielsen og Schumacher til at undersøge et Skæft.

Fritsche Thorvald, Kæmner Gutzon Hansen, P. C. Hansen
 Typograf Christensen, Schumacher, Chr. Hansen, Frantz Wendt

bringe reformer i skatte- og skolevæsen, for det var spørgsmål, der ikke kunne afgøres i en fart. Midlerne til foreningen skulle tilvejebringes ved, at mere velstående medlemmer ydede et ekstraordinært stort bidrag til foreningen. Efter flere indlæg og spørgsmål besluttede forsamlingen enstemmigt at oprette en arbejderforening med det af Fritsche angivne formål og indhold, og den 14. februar 1872 afholdtes stiftende generalforsamling med deltagelse af ca. 300 mennesker, ifølge Roskilde Avis flest arbejdere.

Planerne realiseres

Det var fastlagt i vedtægterne, at bestyrelsen skulle omfatte ni medlemmer, heraf mindst fem arbejdere, og den 4. marts 1872 valgtes bestyrelsen på et møde på Rådhuset. Den kom til at bestå af

<i>Adjunkt Thorvald Fritsche</i>	68 stemmer
<i>Gartner Frantz Wendt</i>	56 stemmer
<i>Træskomager Jørgen Nielsen</i>	55 stemmer
<i>Tømrersvend P.C. Hansen</i>	54 stemmer
<i>Kæmner Gutzon Hansen</i>	51 stemmer
<i>Murermester Louis Schumacher</i>	50 stemmer
<i>Træskomager Jacob Nielsen</i>	43 stemmer
<i>Typograf Georg Christensen</i>	41 stemmer
<i>Smedesvend Møller</i>	16 stemmer

Formelt et arbejderflertal med to træskomagere, en tømrersvend, en smedesvend og en typograf. Typografen Georg Christensen, senere redaktør for Roskilde Avis i en lang årrække, var dog klart konservativt sindet, så

Fig. 4. Det første møde anført i protokollen den 9. marts 1872. Adjunkt Fritsche valgtes til formand, til sekretær typograf Christensen og til kasserer Gutzon Hansen. Reglerne for udlån drøftedes, og der nedsattes et udvalg med tre medlemmer: Chr. Hansen, Jacob Nielsen og Schumacher. Roskilde Lokalhistroiske Arkiv.

der var fra begyndelsen borgerligt flertal i bestyrelsen. Bestyrelsen konstituerede sig med Fritsche som formand, og han var gennem foreningens første 10 år aktiv og dynamisk i arbejdet med foreningens opbygning og aktiviteter. (Fig. 4.)

Parallelt med bestyrelsens konstituering opfordrede man byens borgere til at støtte foreningen økonomisk, og fra den 27. februar og 14 dage frem kunne man i Roskilde Avis se, hvem der støttede foreningen og med hvilket beløb. De største bidragsydere var Roskilde Sparekasse med 500 rigsdalere samt godsejer Alfred Hage og distriktslæge Ryge med hver 100 rigsdalere. Roskilde Avis oplyste også om medlemstilgangen, og tre uger efter foreningens stiftelse var der 140 medlemmer i foreningen.

Hermed var arbejderforeningen etableret og klar til at opfylde sit formål, at virke for en forbedring af arbejdernes kår i Roskilde og Sct. Jørgensbjerg. Ved udgangen af 1872 var medlemstallet 156, grundfonden udgjorde 1.152 rigsdaler svarende til 2.304 kr., og der var ydet lån til medlemmerne for i alt 903 rigsdaler.

Arbejderboliger

Der var mangel på gode og billige boliger i Roskilde, og inspireret af diskussionerne om arbejdernes kår tog muremester Schumacher, tømrermester Weber og Sparekassen for Roskilde og Omegn i 1872 initiativ til at opføre arbejderboliger i Roskilde. I sparekassens direktion sad kancelliråd Glückstadt, og han var sammen med Schumacher og Weber involveret i Arbejderforeningen, hvor Schumacher var bestyrelsesmedlem, Weber medlem af foreningens kasseudvalg og Glückstadt revisor.

Boligerne opførtes af Schumacher og Weber, og sparekassen finansierede byggeriet med et lån på 10.500 rigsdaler til en favorabel rente på 2,5%. Resultatet blev en 40 m lang karré med fire opgange og 16 små toværelses lejligheder med køkken og med lokum i gården. Den blev opført på et vænge syd for Allehelgensstræde. Schumacher og Weber ansøgte Roskilde Kommune om at anlægge en vej, og dette blev bevilget. De to håndværksmestre skulle betale 1/3 af udgifterne, ca. 900 rigsdaler, og gården skulle være 17 alen (10,5 m) bred. I 1874 fik den nye gade navnet Allehelmsgade. (Fig. 5.)

Fig. 5. Arbejderboligerne i Alhellegsgade, opført i 1872 af murermester Schumacher og tømrermester Weber i samarbejde med Sparekassen for Roskilde og Omegn. Foto: Keld Holm.

Schumacher og Weber havde fra starten til hensigt at overdrage boligerne til Arbejderforeningen, når denne var vel konsolideret. Overdragelsen fandt sted i 1886 med velvillig bistand fra sparekassen, der videreførte lånet til uændret rente. Det var som nævnt hensigten, at huslejen skulle være lav, og den blev fastsat til 36 rigsdalere (kr. 72) om året. Det blev også bestemt, at de 16 lejligheder skulle udlejes til otte håndværkssvende og de øvrige otte til arbejdsmænd. Ved foreningens 50 års jubilæum i 1922 var huslejen fortsat kun på 72 kroner, 300 til 400 kroner under markedsprisen for en tilsvarende lejlighed andre steder.

I 1880 boede der i alt 69 mennesker i de 16 lejligheder. I seks af lejlighederne angives husfaderens stilling som arbejdsmand, i fire bor murer-svende, i to tømrersvende og i en lejlighed en snedkersvend. I de tre resterende lejligheder angives husfaderens stilling som maltgører (ølbrygning), ritbinder (rørfletning) og lysestøber. Ved at kigge indenfor hos ritbinde-rens familie i en af stuelejlighederne får man et indtryk af, at man dengang var mere nøjsom med hensyn til pladsforhold. I en lejlighed på ca. 40 m²

Fig. 6. Ved arbejderboligerne foran Allehelgensgade 31. Foto: Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

boede ritbinder Peder Christensen og Karen Sophie Jørgensdatter med seks børn i alderen nul til ni år.

Den konservative koncern

I 1882 blev foreningens 10 års jubilæum fejret med en stor fest med deltagelse af ca. 500 mennesker. Man havde nået meget på de 10 år. Allerede fra begyndelsen i 1872 ydede foreningen medlemmerne økonomisk hjælp i form af lån og i særlige tilfælde understøttelse uden tilbagebetaling. Gennem opsparing kunne medlemmerne lægge til side til alderdommen, eventuelt ved at konvertere opsparingen til en livrente. I 1873 etablerede foreningen syge- og begravelseskasse med selvstændige vedtægter og kunne dermed hjælpe medlemmerne ved sygdom i form af tilskud til lægehjælp, medicin og sygepleje, og ved død i form af begravelseshjælp.

Ud over den økonomiske hjælpevirksomhed skulle foreningen virke for arbejdernes åndelige udvikling. Det skete dels i form af ugentlige medlemsmøder, dels gennem udflugter og andre arrangementer. De ugentlige medlemsmøder afholdtes mandag aften fra kl. 7 til 9, og man lejede for-

eningslokaler hos byens restauratører. I de første år var det hos fru Rosenberg i Allehelgensstræde, derefter i Ny Skandinavien i Grønnegade, i en del år hos værtshusholder Jens Hansens Enke på Nytorv og efterfølgende på Central Cafeen i Skomagergade. På mandagsmøderne var der socialt samvær og oplysende virksomhed.

Det lykkedes også at få organiseret et bibliotek. Det skete med hjælp fra skræddermester Cappel i Ringstedgade, der overlod sit bibliotek til Arbejderforeningen mod betaling af årlige bidrag. I 1896 gav Cappel afkald på yderligere bidrag, og foreningen havde nu sit eget bibliotek. Ved Folkebibliotekets oprettelse i 1904 overdrog Arbejderforeningen sit bibliotek hertil på betingelse af, at Arbejderforeningens medlemmer vederlagsfrit kunne låne bøger.

Det lå allerede fra stiftelsen klart, at Arbejderforeningen var konservativt sindet. Dels var de tanker og idéer, der formede foreningen konservative og samfundsbevarende, dels var de ledende skikkelser i foreningen konservative. Det blev yderligere understreget, da Højre-Vælgerforeningen blev stiftet i 1883 og Den Konservative Klub i 1885. Således var Thorvald Fritsche, gartner Wendt, lærer Richard Poulsen og sagfører Jacob B. Nielsen – alle drivende kræfter i Arbejderforeningen – i løbet af 1880'erne og 1890'erne formænd for Højre-Vælgerforeningen. Den Konservative Klub havde som formænd bl.a. købmand J. Willumsen og lærer C. Abrahamsen – begge også aktive i Arbejderforeningen.

Man kan anskue de tre foreninger som en konservativ koncern, hvor Højre-Vælgerforeningen tog sig af de politiske spørgsmål, mens Arbejderforeningen tog sig af arbejdernes ve og vel. Den Konservative Klub tog sig af ungdommen med det sigte at vinde de unge for Højres idéer og politik. Det var ofte Den Konservative Klub, der arrangerede fester og udflugter, som regel med indbydelse til Højre-Vælgerforeningens og Arbejderforeningens medlemmer. Billetter til disse arrangementer kunne man købe hos købmand J. Willumsen i Skomagergade mod forevisning af medlemstegn.

Tilbagegang

Arbejderforeningen nåede sit medlemsmæssige højdepunkt i 1887 med 645 medlemmer svarende til ca. 10% af Roskildes befolkning. Men siden

Fig. 7. Arbejderforeningens fane. Den nævnes første gang i 1882 i forbindelse med Arbejderforeningens fejring af 10 års jubilæet. Ved denne lejlighed blev fanen forsynet med en sølvplade med indskriften ”Minde om festen for overlærer Fritsche og foreningens 10-årige beståen”. Her sidder den endnu 130 år senere. Foto: Keld Holm.

gik det støt tilbage, i 1895 var der 503 medlemmer, i 1905 353 medlemmer og ved 50 års jubilæet i 1922 235 medlemmer. Tilbagegangen i medlemstal skyldtes først og fremmest, at arbejderne i sidste fjerdedel af århundredet organiserede sig i fagforeninger. De første fagforeninger i Roskilde blev dannet af skomager- og skræddersvendene i 1874 og 1875, og de efterfulgtes snart af fagforeninger for alle arbejderfag. Frem til 1899 var det en turbulent periode for fagforeningerne med mange strejker og lockouter, men ved Septemberforliget i 1899, indgået mellem De Samvirkende Fagforbund og Dansk Arbejdsgiverforening, fastlagdes efter en landsomfattende fire måneders lockout spillereglerne for strejker og lockouter. Med forliget anerkendte arbejdsgiverne arbejderne ret til at organisere sig og forhandle om løn og arbejdsforhold.

Til fagforeningerne var knyttet arbejdsløshedskasser. De var begyndt som private hjælpe-kasser, men i 1907 vedtoges en lov, der indførte en statsanerkendelse af kasserne. Staten overtog som en væsentlig nydannelse den finansielle risiko i situationer, hvor kassernes formue i kriseperioder kunne blive brugt op. Det bidrog naturligvis til at styrke fagbevægelsen og øge medlemstilslutningen dér.

Den Danske Arbejderforening for Roskilde og Sct. Jørgensbjerg havde sikkert ophørt sit virke som de øvrige konservativt sindede arbejderforeninger, hvis det ikke havde været for arbejderboligerne i Allehelgensgade. Her er det fortsat Arbejderforeningen, der administrerer og vedligeholder bygningen og står for udlejningen af de 16 lejligheder, godt 140 år efter foreningens stiftelse fortsat med det formål at virke for en forbedring af arbejderne vilkår. Foreningens nuværende formand, Lillian Andersen, oplyser, at foreningen har ca. 200 medlemmer. Et medlemskab koster 150 kr. i indskud samt et opsparingsbeløb pr. år på 50 kr. Det er en forening, der i dag lever i det stille, men med en glørværdig fortid i sidste fjerdedel af 1800-tallet.

Socialisterne, der satte det hele i gang, Louis Pio, Harald Brix og Paul Geleff, gik det ilde. I forlængelse af Slaget på Fælled den 5. maj 1872 blev de tre ledere idømt hårde fængselsstraffe. Pio og Geleff blev senere deporteret til USA, medens Harald Brix døde efter et ophold i Horsens Tugthus. Men det er en helt anden historie.

Litteratur

Arbejderforeningens protokoller 1872-1960 Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Engberg, Jens 1979: *Til arbejdet! Liv eller død!: Louis Pio og arbejderbevægelsen*. Udg. af Gyldendal.

Engberg, Jens 1985: *Den Internationale Arbejderforening for Danmark. Aktsykker til behyning af statsmagtens kamp mod den tidlige arbejderbevægelse i Danmark fra august 1871 til slaget på Fælleden i maj 1872*. Udg. af Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie i samarbejde med Arbejderbevægelsens Bibliotek.

Fang, Lotte 1982: *Roskildes ældre gader og stræder*. Udg. af Forlaget SIGLEV Roskilde.

Folketælling 1880 Statens Arkiver.

Jensen, Poul H. & Holm, Keld 2010: *Konservative i Roskilde 1885-2010*. Udg. af Roskilde Konservative Vælgerforening.

Karlsson, Per & Vogelius, Jørgen & Tønnesen, Eva 1998: *Roskilde Bys Historie 1850-1970*. Udg. af Historisk samfund for Roskilde Amt & Roskilde Museums Forlag.

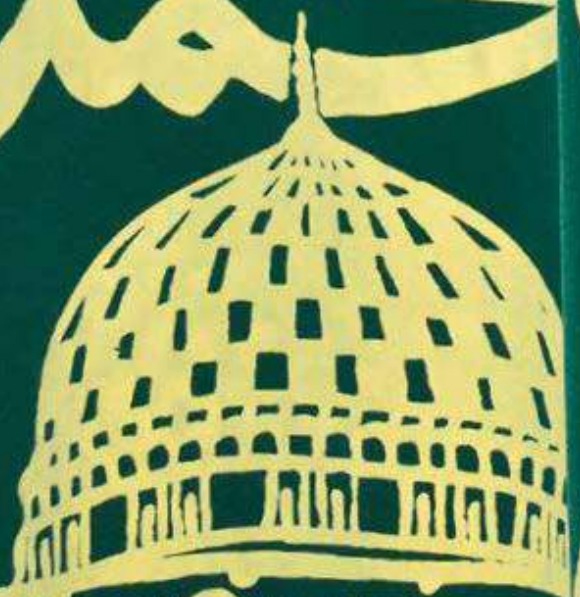
Roskilde Avis 1871-1922. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ
مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

اللَّهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ
وَعَلَىٰ آلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ
وَجْعَلْهُمُ الْخَيْرَ الْأَكْثَرَ
وَجْعَلْ لِي فِيهِمْ حَسَنًا مِّنْ حَسَنَاتِهِمْ
وَجْعَلْ لِي فِيهِمْ حَسَنَةً مِّنْ حَسَنَاتِهِمْ
وَجْعَلْ لِي فِيهِمْ حَسَنَةً مِّنْ حَسَنَاتِهِمْ

Ayasofya Moskéen i Roskilde – en moské med rødder i Tyrkiet

129

Af Vibeke Kaiser-Hansen

I forbindelse med Roskilde Kulturforenings og Dansk Tyrkisk Stiftelses planer om at bygge en ny moské i Roskilde, har Roskilde Museum fundet det relevant at benytte lejligheden til at få dokumenteret historien om den nuværende Ayasofya Moské, som ligger på adressen Allehelgensgade 11 B i Roskilde. Museet tog derfor i oktober 2010 kontakt til Roskilde Kulturforening for at høre, om foreningen var interesseret i at deltage i projektet. Foreningen viste sig meget positiv, og projektet blev igangsat i 2011. I første omgang er moskéen blevet fotodokumenteret, og der er blevet foretaget tre interviews til belysning af moskéens historie, dens nuværende aktiviteter samt planerne for et nyt mosképrojekt. Den 26. januar 2011 blev lokalplan 567 "Kulturcenter, Moské og boliger, Allehelgensgade, Roskilde" godkendt, og det nye mosképrojekt blev dermed muliggjort – tilbage står dog at få finansieringen på plads. Det er intentionen, at museet fremover skal følge projektet løbende og bl.a. indsamle genstande med tilknytning til den nuværende moské, når

Fig. 1. Udsnit af forhæng til prædikestolen i Ayasofya Moskéen. Foto: Anette Schmidt/Roskilde Museum.

Fig. 2. Billedet hænger i Ayasofya Moskéen i Allehelgensgade i Roskilde. Det viser en moské med traditionelle, arkitektoniske elementer som kuppel og minareter. Foto: Anette Schmidt/Roskilde Museum.

denne nedlægges til fordel for det nye byggeri. I denne artikel præsenteres resultaterne af det foreløbige arbejde.

Hvad er en moské?

Betydningen af ordet "moské" har ændret sig over tid. Det kommer af det arabiske ord "masdjid", som frem til omkring år 1400 blev brugt som en generel betegnelse for bygninger, der blev anvendt til religiøse formål. Ordet var altså ikke knyttet specielt til islam, men benyttedes om alle typer af religiøse bygninger. I dag er betydningen ændret, således at det udelukkende anvendes om bygninger, der benyttes til muslimsk praksis.¹

Profeten Muhammed skal ikke have stillet specifikke krav til, hvordan en moské skal se ud, men hans udsagn kan fortolkes således, at det væsentlige ikke er, hvor der bedes, men at der bedes. Ifølge traditionen fandt han det dog meget ønskværdigt, at muslimer beder sammen. I den første tid efter at Mohammed var blevet kaldet til profet, boede han i sin fødeby Mekka, hvor han sammen med sine tilhængere bad ved byens helligdom "Kabaen". Muhammed hævdede, at "Kabaen" oprindeligt var opført som

en muslimsk helligdom af Abraham. Den er dermed med Koranens ord *"det første hus, som grundlagdes for menneskene (...) velsignet og som en retledning for menneskene."*²

I år 622 rejste Muhammed med sine tilhængere til Medina. Her blev den første moské til muslimsk helligdyrkelse opført fra grunden. I de tidlige år bredte islam sig med et erobringstogt, hvor man i takt med erobringerne opførte nye moskéer eller overtog eksisterende bygninger og omdannede dem til moskéer. Når muslimer beder, skal de vende hovedet mod Mekka, og markeringen af retningen mod Mekka kendes allerede fra den første moské i Medina. En egentlig moskéarkitektur kom dog først til i løbet af de næste århundreder. Fra det ottende århundrede kendes både bedenichen, som angiver bederetningen mod Mekka og kaldes "mihrab", talerstolen "minibar" samt "minareten", som er det tårn, hvorfra der kaldes til bøn. Selv om der er visse arkitektoniske elementer, som f.eks. minareter og kuppel, som ofte forbindes med moskéer, ser moskéer rundt omkring i verden dog meget forskellige ud, og det er ikke muligt at sige, at en moské skal se ud på en bestemt måde.³

Moskéer i Danmark

Der har været meget stor uenighed om, hvor mange moskéer, som findes her i landet, og der har kun været foretaget ganske få egentlige undersøgelser af moskéer i Danmark. Det vil være umuligt at give et helt præcist tal på, hvor mange moskéer der er. Løbende kommer der nye til, mens andre nedlægges. Desuden hænger opgørelsen meget tæt sammen med, hvordan man definerer begrebet "moské".

Ph.d. i religionssociologi Lene Kühle har i perioden 2004-2006 lavet en undersøgelse af moskémiljøet i Danmark. Hun definerer en moské som et sted, *"hvor der mindst en gang om ugen foregår offentlig salat (betegnelsen for de fem daglige muslimske tidebønner)."*⁴ I henhold til denne definition har hun fundet frem til, at der på undersøgelsestidspunktet var ca. 115 moskéer i Danmark. Foruden disse praktiseres islam dog også andre steder. Eksempelvis er der bedesteder, hvor der ikke er bøn hver uge, eller hvor bønnen ikke er offentlig, f.eks. i private hjem, på skoler og i fængsler. Disse falder udenfor Kühles definition på en moské.

Fig. 3. Interiør fra Ayasofya Moskéen. Den nuværende bygning har ingen minareter, men de er til stede indendørs i miniatureudgave på hver sin side af moskéens bedeniche. Foto: Anette Schmidt/Roskilde Museum.

Fig. 4. Prædikestolen er lavet af en lokal håndværker. Den nuværende moskébygning har ingen kuppel. Til gengæld er prædikestolen udsmykket med en forgyldt kuppel. Foto: Anette Schmidt/Roskilde Museum.

Fig. 5. Moskéen i Allehelgensgade er indrettet i gamle værkstedsbygninger. Foto: Anette Schmidt/Roskilde Museum.

Siden der for alvor begyndte at være en tilstedeværelse af muslimer i Danmark i 1960'erne, har islam etableret sig som den største minoritetsreligion, og i løbet af 1960'erne blev de første islamiske institutioner etableret her i landet. Den første danske moské Nusrat Djahan-moskéen blev indviet i 1967.⁵ Traditionelt har etniciteten spillet en stor rolle i forståelsen af moskémiljøet i Danmark. Det gør den stadigvæk, men mange moskéer besøges i dag af muslimer med forskellige etniske baggrunde. De fleste danske moskéer er indrettet i bygninger, der oprindeligt er opført til andre formål, men der findes enkelte bygninger, der decideret er opført som moskéer. Det drejer sig netop om den første danske moské – Nusrat Djahan-moskéen i Hvidovre samt om to tyrkiske moskéer opført i henholdsvis Odense i 1991 og Svendborg i år 2000. Moskéerne følger de almindelige retningslinjer for moskéarkitektur, men er dog uden minareter og for de to sidstnævntes vedkommende også uden kuppel, og de ligner derfor ikke traditionelle moskéer, når man ser dem udefra.⁶

Inden for kristendommen er der mange forskellige, kirkelige retninger, og noget tilsvarende gør sig gældende inden for islam. Det skønnes, at omkring 90% af verdens muslimer er sunnimuslimer, men inden for sunni-islam er der en række forskellige skoler og retninger.⁷ I sin undersøgelse inddeler Kühle de sunnimuslimske moskéer i Danmark i tre overordnede typer, dog ikke ud fra religiøse varianter, men på grundlag af ledelsesformer.

1) Organisationsmoskéen: Den defineres som værende en lokal afdeling af en udenlandsk eller transnational muslimsk organisation. I Danmark fandtes der i 2006 otte udenlandske eller transnationale sunniorganisationer, der organiserede en eller flere moskéer her i landet. De lokale moskéers forhold til organisationerne er dog forskellige. I nogle tilfælde er der primært tale om en økonomisk forbindelse, mens der i andre tilfælde kan være tale om en ideologisk forbindelse.

2) Lægmoskéen: Den kendetegnes ved at være ledet af ikke-religiøse lægfolk.

3) Sheikhmoskéen, hvor magten ligger hos en eller flere religiøst lærde (sheikher).⁸

Tyrkiske gæstearbejdere

Ayasofya Moskéen i Allehelgensgade er etableret af tyrkiske indvandrere, som kom til Danmark i 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne som led i den almindelige økonomiske og samfundsmæssige udvikling, som fandt sted både nationalt og internationalt. Der er ikke tidligere lavet egentlige undersøgelser eller nogen systematisk indsamling af viden om det tyrkiske gæstearbejdermiljø i Roskilde. Den viden, der er indsamlet om byens tyrkiske gæstearbejdergruppes baggrund i Tyrkiet, dens motiver til udvandringen og til netop at slå sig ned i Roskilde samt om dens livs- og arbejds-vilkår i Roskilde, er derfor yderst sparsom. Undersøgelsen af Ayasofya Moskéen har ikke haft hovedvægt på disse problemstillinger. Interviewene giver dog et indblik i nogle af disse forhold, men kun for et par enkelte individers vedkommende. Desuden kan der findes supplerende oplysninger i aviserne. I 2006 blev der afholdt en udstilling om de første tyrkiske gæstearbejdere på Roskilde Bibliotek. Den viden, der blev indsamlet her, er dog kun bevaret i meget beskeden noteform.⁹ Et andet væsentligt materiale til gæstearbejdernes historie i Roskilde kunne have været materiale fra Roskilde Kommunes Fremmedarbejderudvalg, som eksisterede i 1970'erne, men dette materiale er desværre ikke bevaret. Historien om de tyrkiske gæstearbejdere, der kom til Roskilde, skriver sig dog ind i en dansk og international historie, som det derfor er relevant at berøre her.

Fra omkring 1950 og op igennem 1960'erne var det meste af Vesteuropa præget af en voldsom højkonjunktur, og efterhånden opstod der mangel på arbejdskraft. Især inden for industrien blev det svært at besætte ufaglærte stillinger. For at løse problemet hentede man gæstearbejdere i lande, som ikke oplevede den samme udvikling. Lande som Schweiz, Frankrig, Vesttyskland, Sverige og Luxemborg begyndte allerede i løbet af 1950'erne at hente udenlandsk arbejdskraft. I begyndelsen blev arbejdskraften hentet i sydeuropæiske lande som Italien, Jugoslavien og Spanien, men man gik hurtigt over til også at rekruttere fra Nordafrika og Tyrkiet.¹⁰

Tyrkiet var i 1960'erne præget af høj arbejdsløshed, og den tyrkiske regering førte derfor en politik, der opfordrede tykerne til at udvandre med henblik på at arbejde i Vesteuropa. Udover et ønske om at nedbringe arbejdsløsheden var håbet med denne politik, at udvandrerne ville sende penge hjem til Tyrkiet og derved forbedre landets valutasituation, ligesom

gæstearbejderne gennem arbejdet i vesten ville blive opkvalificerede og derefter vende hjem til Tyrkiet og bidrage til udviklingen her. Tanken var altså ikke, at gæstearbejderne skulle kappe båndet til fødelandet. Vesttyskland var det foretrukne mål for mange tyrkere. I 1960'erne udvandrede knap 400.000 tyrkere til Vesteuropa. Af disse slog mere end 330.000 sig ned i Vesttyskland.¹¹

Den danske økonomi voksede frem til 1958 mindre end økonomierne i andre vesteuropæiske lande, men herefter kom den danske vækst på niveau med det øvrige Vesteuropa, og der fulgte et kraftigt fald i arbejdsløsheden. Væksten i Danmark var især stor inden for den industrielle og den offentlige sektor, og i løbet af 1960'erne satte manglen på arbejdskraft det danske arbejdsmarked under pres. Frem til 1967 var antallet af gæstearbejdere i Danmark dog ikke stort. De, der var her, kom primært fra Syd-europa, Storbritannien og USA. Ellers klarede man sig med at kanalisere dansk arbejdskraft over i væksterhvervene. Arbejdskraften blev frigjort ved den stigende mekanisering i landbrugssektoren og ved, at flere kvinder kom ud på arbejdsmarkedet.¹² 1. april 1967 gennemførtes en ændring af Udlændingeloven, som betød, at sagsbehandlingen vedrørende tildeling af opholds- og arbejdstilladelser blev lettet, og det blev derfor enklere for virksomhederne at benytte sig af udenlandsk arbejdskraft. Herefter voksede antallet af gæstearbejdere, der kom til Danmark, stærkt, og nu kom indvandrerne især fra Tyrkiet, Jugoslavien og enkelte asiatiske lande. I 1970 blev der indført et midlertidigt, men ikke totalt stop for arbejdskraftindvandringen, og på dette tidspunkt var antallet af tyrkiske gæstearbejdere i Danmark nået op på 5000. I løbet af efteråret 1973 satte oliekrisen ind og resulterede i stærkt stigende arbejdsløshed, hvilket betød, at der blev indført et egentligt stop for arbejdskraftindvandringen til Danmark. Gæstearbejdere, der allerede var i landet, kunne dog fortsat få deres nærmeste familiemedlemmer f.eks. koner og børn hertil.¹³

De tyrkiske gæstearbejdere, der kom til Danmark, var primært yngre mænd – hovedparten havde en meget kort skolegang bag sig, og mange kom fra landområderne. Et gennemgående træk er, at opholdet i Danmark blev anset som midlertidigt. Planen var – helt i tråd med den tyrkiske regerings ønsker – at mændene under opholdet i Danmark skulle tjene

Fig. 6. Plastikfabrikken Rostis afdeling på Elme Allé i Tåstrup. Rosti ansatte mange tyrkiske gæstearbejdere på sine afdelinger, og mange gæstearbejdere med bopæl i Roskilde arbejdede for fabrikken. Til venstre ses to tyrkiske gæstearbejdere. Privat foto.

penge og opkvalificeres for derefter at vende hjem til familien i fødelandet med forbedrede kvalifikationer og kapital til at investere i det tyrkiske produktionsapparat. Derfor kom de fleste mænd alene, mens kvinder og børn blev tilbage i Tyrkiet. En del af de tyrkiske gæstearbejdere fulgte deres plan og vendte efter kort tid i Danmark hjem til Tyrkiet. Andre valgte – efter en kortere eller længere periode – at blive familiesammenført og få deres koner og børn til landet, hvilket betød, at der fortsat var en indvandring fra Tyrkiet, efter at stoppet for arbejdskraftindvandring blev indført i forbindelse med oliekrisen i 1973.¹⁴ Blandt gruppen af indvandrere og efterkommere med ikke-vestlige rødder er den tyrkiske gruppe den største i Danmark. I 2005 var der 54.859 personer med tyrkiske rødder her i landet.¹⁵

Gæstearbejderne fik især jobs som ufaglært arbejdskraft i industrien. En del af de tyrkiske gæstearbejdere, der kom til Roskilde, blev ansat på plastfabrikken Rosti, og Roskilde Andelssvineslagteri på Køgevej var også blandt de virksomheder, der gav arbejde til gæstearbejderne. På landsplan var det dog især jern- og metalindustrien, der aftog gæstearbejderne, idet

ca. 45% af de gæstarbejdere, der fik job i fremstillingsvirksomhederne, blev beskæftiget inden for denne branche.¹⁶ Af en artikel i Roskilde Tidende den 8. juli 1967 fremgår det, at mange af de 1500 udenlandske gæstarbejdere, der på daværende tidspunkt var bosat i Roskilde, havde deres arbejdsplads i København, og at en stor del af disse stammede fra Algeriet, Tyrkiet og Marokko.¹⁷

Mange steder i landet opstod der forskellige praktiske problemer i forbindelse med ankomsten af de mange nye gæstarbejdere, der kom fra meget anderledes kulturer. De beherskede ikke sproget og var ikke fortrolige med danske regler, dansk kultur og omgangsformerne her i landet. Disse problemer var også fremtrædende i Roskilde. I oktober 1969 blev der afholdt et orienteringsmøde arrangeret af AOF i Roskilde. På mødet blev to af byens tyrkiske gæstarbejdere indvalgt i fremmedarbejderudvalget. Dette var det første egentlige samarbejde mellem byens myndigheder og de tyrkiske gæstarbejdere om løsninger på nogle af de presserende problemer, som gæstarbejderne – og dermed byen – stod overfor. Boligproblemet blev betragtet som langt det største problem, og det var bl.a. på tale at etablere nogle midlertidige indkvarteringspavilloner, hvor gæstarbejderne kunne bo på dobbeltværelser for en husleje på 150-200 kr. om måneden. Et andet stort problem var sproget, som var en barriere alle steder, hvor gæstarbejderne skulle i kontakt med samfundet. Et af forslagene på mødet var derfor i samarbejde med en socialrådgiver og en tolk at oprette et informationskontor, som kunne give gæstarbejderne svar på deres spørgsmål og hjælpe med de problemer, de måtte have.¹⁸

I november 1970 var problemerne stadig fremtrædende. En undersøgelse viste, at mange af Roskildes gæstarbejdere boede under kummerlige forhold, og at enkelte slet ikke havde tag over hovedet. For at øge udbuddet af velegnede indkvarteringssteder lejede Roskilde Kommune en ejendom af Københavns Kommune. Ejendommen hørte til Sct. Hans Hospital og lå ved Kattinge Værk. I forbindelse med indretningen af bygningen til gæstarbejderboliger blev der gennemført en modernisering af ejendommen. En enkelt ting blev dog ført tilbage til lidt ældre tider. De elkøgeplader, der fandtes i køkkenerne, blev fjernet, og i stedet blev der installeret et gasanlæg. Erfaringerne havde nemlig vist, at de nytillkomne

tyrkere ikke var bekendt med brugen af elektriske installationer og havde den opfattelse, at hvis de slukkede for en kogeplade, ville den forblive slukket for altid. Derfor slukkede de ikke for kogepladerne, hvilket havde ført til, at mange af disse var brændt sammen.¹⁹

Avisdækningen af gæstearbejderemnet i Roskilde afspejler det forhold, der også kendes fra resten af landet – nemlig, at de tyrkiske gæstearbejdere i første omgang var mænd, og at de kom alene til landet uden deres familier. De problematikker, der behandles i artiklerne fra slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne, drejer sig især om boligsituationen, hvor løsningen ofte blev at indkvartere gæstearbejderne på to- eller tremandsværelser med fælles køkken og bad. Løsningen indikerer, at der ikke var tale om familier, men om enlige, som brugte dagen på at arbejde og derfor ikke havde brug for megen plads. Ligeledes drejer debatten sig på dette tidspunkt om samlingssteder, hvor gæstearbejderne kunne tilbringe fritiden sammen. I januar 1970 tog Økumenisk Ungdomsudvalg²⁰ i Roskilde initiativ til åbenthusarrangementer for gæstearbejderne, hvor der blev vist film om Danmark og spillet spil som dam, ludo og skak. Arrangørerne håbede, at initiativet, som – så vidt vides – var det første af sin slags i Danmark, ville brede sig til andre byer. Målet var ikke at underholde, men *”blot at skabe et tilflugtssted”* for gæstearbejderne.²¹

I løbet af de næste år blev der skabt egentlige klubber for gæstearbejderne, og fra midten af 1970'erne og frem er det andre emner end boligproblematik og opholdssteder for gæstearbejderne, der berettes om i de lokale aviser. Nu er der i højere grad fokus på kontakten mellem gæstearbejdere og danskere samt på integration. Dette skyldes nok især tre ting. For det første, at der var kommet styr på de akutte problemer med boligforholdene for gæstearbejderne i Roskilde, og for det andet, at gæstearbejdernes ophold var på vej til at blive længerevarende og mere etablerede end oprindeligt planlagt, idet mange begyndte at hente deres familier herop. Den tredje ting, der sandsynligvis spiller ind, er den stigende arbejdsløshed, der opstod i forbindelse med oliekrisen, som bl.a. gik hårdt ud over gæstearbejderne her i landet. Den hårde konkurrence om jobbene gjorde, at mange arbejdsgivere foretrak dansktalende arbejdskraft, og det blev svært for mange gæstearbejdere at beholde pladsen på arbejdsmarkedet. Som

Fig. 7. Roskilde Kommunes fremmedarbejderudvalg besigtiger nyindrettede gæstearbejderboliger i november 1970. Foto: © Mik Eskestad (Roskilde Lokalhistoriske Arkiv).

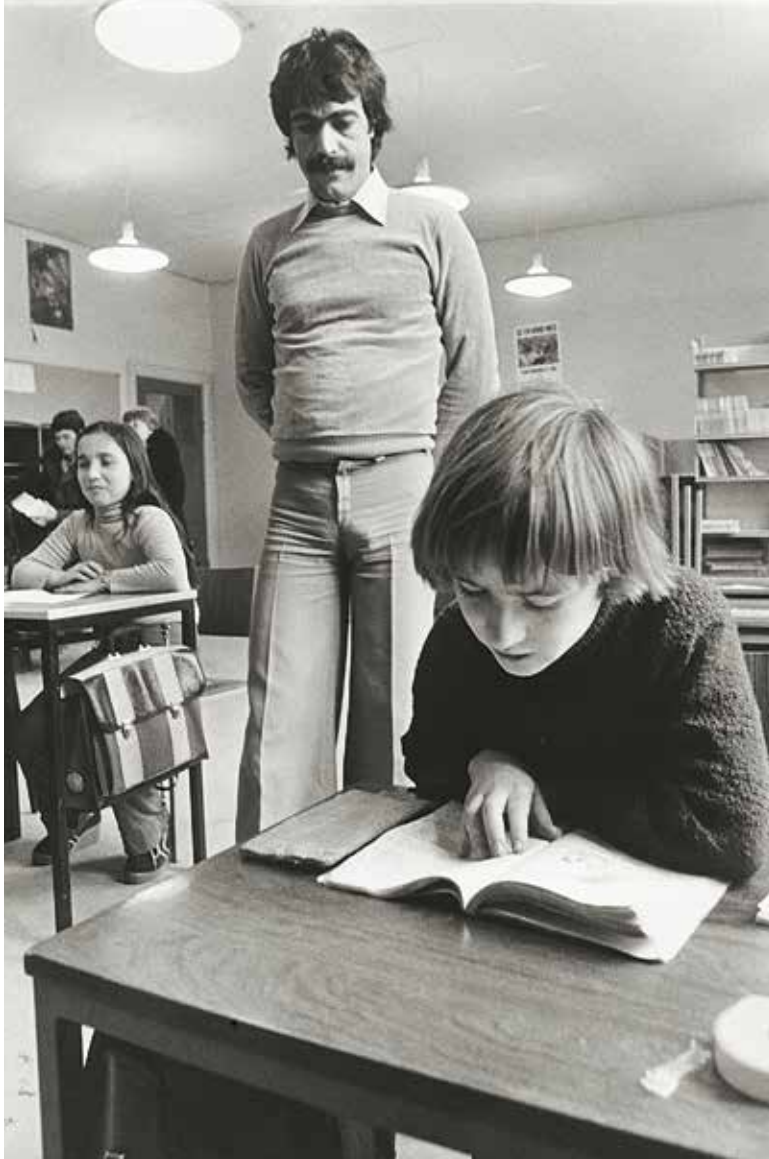
Fig. 8. Tyrkisk fest på Klostermarksskolen 1976. Festen blev arrangeret af Foreningen af tyrkiske arbejdere i Danmark. Foto: © Mik Eskestad (Roskilde Lokalhistoriske Arkiv).

følge deraf kom der fokus på deres manglende dansk kundskaber og andre ting som f.eks. fremmedartet påklædning, der gjorde, at de skilte sig ud. Dermed blev integrationsspørgsmålet mere fremtrædende.

En undersøgelse af de tyrkiske gæstarbejdere i Randers peger på, at stemningen mellem danskere og gæstarbejdere var god i de første år, men at der indtrådte et vendepunkt med oliekrisen i november 1973. Kontakten og forståelsen mellem gæstarbejdere og danskere var herefter ikke helt så stor.²²

Kildematerialet, der har været tilgængeligt i forbindelse med undersøgelsen af forholdene i Roskilde, giver ikke et klart svar på, hvordan stemningen var her i de første år af 1970'erne. Der er dog tegn på, at kontakten mellem gæstarbejdere og danskere ikke var så god i midten af 1970'erne. I 1976 stod Foreningen af tyrkiske arbejdere i Danmark bag en tyrkisk fest på Klostermarksskolen, hvor danskerne var inviterede, så de kunne få et indblik i den tyrkiske kultur. Ifølge en avisberetning deltog der dog kun meget få danskere. De, der deltog, kunne imidlertid høre generalsekretæren for den arrangerende forening oplæse et digt, han selv havde skrevet. Digtet med titlen *"Du må være høflig mod mig"* antyder, at stemningen var lidt anspændt. Nogle af ordene lød således: *"Du kender ikke min kultur. Du kender ikke min mentalitet. Derfor bliver du sur på mig."*²³

Omkring 1980 var dårlige sprogkundskaber og kulturelle forskelle stadig et tema. Derfor arrangerede Arbejdsformidlingen og AOF i marts 1980 et møde for gæstarbejderne. Mødet blev afholdt på Gråbrødre Skole, og 130 gæstarbejdere mødte op. Dog var arrangørerne skuffede over, at kvinderne generelt udeblev. Mødets formål var at inddrage Roskildes gæstarbejdere i planlægningen af fremtidige kurser og høre om deres behov og ønsker. I forbindelse med mødet blev vigtigheden af gode dansk kundskaber, men også vigtigheden af, at indvandrerkvindernes påklædning ikke afveg fra danske normer, pointeret med den begrundelse, at arbejdsgiverne i høj grad krævede gode dansk kundskaber og ensartet påklædning. Til gengæld gav gæstarbejderne på mødet udtryk for, at de følte, at arbejdsformidlingen i Roskilde gjorde forskel på gæstarbejdere og dansk arbejdskraft.²⁴

Fig. 9. Undervisning af tyrkiske gæstarbejderbørn i modtageklassen på Absalons Skole i Roskilde i 1981. Foto: © Mik Eskestad (Roskilde Lokalhitoriske Arkiv).

Da gæstearbejdernes koner begyndte at komme til Roskilde, fulgte børnene med. På Absalons Skole blev der oprettet modtageklasser for de tyrkiske børn med undervisning i både dansk og tyrkisk. Roskilde Tidende besøgte i marts 1981 skolen og bragte en artikel om de tyrkiske børn under overskriften *"De får et tredobbelt kulturchok"*. Af artiklen fremgår det, at mange børn blev stillet over for store sproglige udfordringer. Dels skulle de lære dansk, et sprog, de kun mødte i skolen og i det offentlige rum, dels skulle de lære tyrkisk.

Tilsyneladende var der i Roskilde en del tyrkiske børn med kurdisk baggrund, og for disse var tyrkisk også delvist et fremmed sprog. Ud over de sproglige vanskeligheder skulle børnene desuden forholde sig til et nyt land med en fremmedartet kultur. Dertil kom, at mange af børnene kom fra de tyrkiske landområder, og for en stor del af disse var mødet med Roskilde deres første møde med en by, så også på denne front var der nye, fremmede indtryk at forholde sig til. Ifølge artiklen kunne byen fremvise forholdsvis gode resultater med indvandrebørnene, hvilket lærerne tilskrev, at man i Roskilde beholdt børnene i modtageklassen, til de var klar til at blive sluset over i en almindelig klasse. Gennemsnitstiden i modtageklasserne i Roskilde var to år.²⁵

Moskéer i Roskilde

Ifølge Kühles omtalte undersøgelse af moskéer i Danmark, hvis resultater er udgivet i 2006, var der på daværende tidspunkt en moské i Roskilde – nemlig Ayasofya Moskéen i Allehelgensgade. Denne moské, som er grundlagt af sunnimuslimske tyrkiske indvandrere, kan kategoriseres som en organisationsmoské, idet den tilhører den største samlede gruppe af moskéer i Danmark – de såkaldte Diyanetmoskéer, som er tilknyttet det tyrkiske Direktorat for Religiøse Anliggender med hovedsæde i Ankara. Roskilde Museums undersøgelse af moskéen i Allehelgensgade viser dog, at den har haft et par forgængere, ligesom der er fremkommet oplysninger om, at der siden 2006 er kommet endnu en moské i Roskilde. Denne moské skal være etableret af muslimer med arabisk baggrund, men det er meget sparsomt med oplysningerne, og det vides ikke, om aktiviteterne her falder inden for Kühles definition

på en moské – altså et sted, hvor der mindst en gang om ugen foregår offentlig ”salat”.²⁶

Den tidligste moskéaktivitet i Roskilde

Historikeren Jørgen Bæk Simonsen, der i en årrække har arbejdet med den islamiske verdens historie og kultur, peger i en bog fra 1990 på, at den religiøse organisering hos den tyrkiske indvandrergruppe i Danmark blev påbegyndt senere, end det var tilfældet for f.eks. de pakistanske og visse arabiske indvandrergrupper vedkommende. Som nævnt er det kendetegnende for den tyrkiske indvandring, at gæstearbejderne var mænd, som kom til landet med henblik på at tjene penge i en kortere periode for derefter at vende hjem til familien og det fremtidige liv i Tyrkiet. Derfor kom familiesammenføringerne generelt først på et senere tidspunkt, end det skete for gruppen af indvandrere med pakistansk eller arabisk baggrund. Jørgen Bæk Simonsen påpeger, at der i alle muslimske indvandrergrupper har været en klar tendens til et sammenfald mellem familiesammenføringerne og de enkelte indvandrergrupperes forsøg på at opbygge religiøse og kulturelle organisationer, der kunne støtte familierne i at opretholde egne kulturelle traditioner og normer.²⁷

Allerede i vinteren 1971 blev der arbejdet på at etablere en gæstearbejderklub i Roskilde, og kommunens Gæstearbejderudvalg fik tilbudt lokaler til formålet i Ringstedgade nr. 3. Her flyttede klubben faktisk ind, men tilsyneladende først i 1975. Klubben var dog blevet oprettet tidligere og havde, da den flyttede til Ringstedgade 3, allerede haft to adresser – dels på Himmelev Bygade, dels på Kattinge Værk.²⁸

Som nævnt blev de tidligste danske moskéer etableret i slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne. Det var dog ikke den tyrkiske indvandrergruppe, der stod bag oprettelsen af de tidligste moskéer her i landet – den tyrkiske moské i Fredericia, der blev oprettet i 1973, var sandsynligvis den første tyrkiske moské i Danmark.²⁹ På det omtalte møde arrangeret af arbejdsformidlingen og AOF i Roskilde i marts 1980 blev der fra gæstearbejdernes side udtrykt et stort ønske om at få etableret en moské i Roskilde, og det lykkedes tilsyneladende at få oprettet en moské i løbet af det næste års tid. I en artikel i Roskilde Tidende 26.

Fig. 10. Mødelokale i Ayasofya Moskéen i Roskilde. Lokalet er pyntet med både det tyrkiske og det danske flag. Foto: Anette Schmidt/Roskilde Museum.

oktober 1981 omhandlende den tyrkiske klub i Ringstedgade fremgår det, at der på dette tidspunkt var indrettet en moské ved Københavnsvej.³⁰ Det har i forbindelsen med undersøgelsen ikke været muligt at tilvejebringe nærmere oplysninger om, hvilke aktiviteter der fandt sted i denne moské, og det er derfor usikkert, om stedet falder ind under Kühles definition på en moské.

Omkring midten af 1980'erne blev moskéaktiviteterne i Roskilde knyttet til det tyrkiske Direktorat for Religiøse Anliggender – Diyanet. Diyanet blev aktiv i Danmark i begyndelsen af 1980'erne, og den første Diyanetmoské her i landet blev købt i 1985. Den eksisterer stadigvæk og ligger på adressen H.C. Ørstedsvvej 29 i København.³¹

Det vil måske undre nogen, hvorfor den tyrkiske stat via Direktoratet for Religiøse Anliggender involverede sig i etableringen af moskéer i et fjernt land som Danmark, men dette må ifølge Jørgen Bæk Simonsen forstås i lyset af interne tyrkiske forhold og den internationale udvikling med mange tyrkiske arbejdsmigranter i Vesteuropa.

Direktoratet for Religiøse Anliggender blev oprettet i 1924 i forbindelse med, at det osmanniske kalifat blev opløst, og Tyrkiet blev en republik.

Direktoratet fik bl.a. til opgave at sikre, at den religiøse litteratur, der blev udgivet i republikken, var i overensstemmelse med den politik, der blev ført for at modernisere det tyrkiske samfund. Siden 1924 har der i Tyrkiet været en diskussion om islams rolle i forhold til det moderne samfund. De mange tusinde tyrkiske arbejdsmigranter i Vesteuropa har generelt bibeholdt en meget tæt forbindelse til fødelandet, og de er derfor også blevet prægede af de diskussioner, der har fundet sted i Tyrkiet, mens de har boet i Vesten. Fra slutningen af 1960'erne opstod der især blandt de tyrkiske gæstearbejdere i Tyskland en stigende orientering mod islam, og den tætte eksistens, der var mellem gæstearbejderne og Tyrkiet, betød, at tyrkerne i hjemlandet – via gæstearbejderne – kunne komme i kontakt med religiøst materiale og synspunkter, der kritiserede den tyrkiske republiks syn på islam. Den islamisering, der voksede frem blandt tyrkiske indvandrergrupper i Vesteuropa omkring 1970, havde således et politisk potentiale, som kunne få betydning for den politiske og kulturelle udvikling i Tyrkiet. For at imødegå denne udvikling begyndte den tyrkiske stat at interessere sig for de kulturelle og religiøse vilkår, gæstearbejderne i Vesteuropa havde. Dette førte i første omgang til, at Diyanet udstationerede tyrkiske imamer – på tyrkisk kaldet ”hojaer” – blandt gæstearbejderne i Vesteuropa og senere gik ind og støttede oprettelsen af egentlige moskéer. De første Diyanet ”hojaer” blev udsendt til Vesteuropa i slutningen af 1970'erne, mens Danmark fik sin første i 1981. Fra 1985 sendte Diyanet ”hojaer” til Danmark på længerevarende ophold.³²

Da Diyanet i første halvdel af 1980'erne begyndte at etablere sig i Danmark, foregik det på den måde, at der kom repræsentanter fra Rådet for Religiøse Anliggender herop. De deltog i nogle møder for at afklare, hvilke ønsker der måtte være blandt de tyrkiske gæstearbejdere i Danmark, hvorefter der blev nedsat en arbejdsgruppe, der rejste rundt til danske byer og oplyste om, hvordan man kunne etablere foreninger og lave en dansk organisation. Dette førte til stiftelsen af fonden Dansk Tyrkisk Islamisk Stiftelse, som er hovedorganisation for Diyanetmoskéerne i Danmark. Fondens formand er attachéen for religiøse anliggender på den tyrkiske ambassade i København. Ifølge oplysninger, som er indsamlet i forbindelse med undersøgelsen af Ayasofya Moskéen, var der i alt elleve tyrkiske

gæstearbejdere, der deltog aktivt i arbejdet med at stifte fonden. Disse var Dr. Tayyar Altıkulaç, Mehmet Koçer, Dr. Abdulvahap Öztürk, Lütfi Şentürk, Dr. Abdulkaki Keskin, Mehmet Kervancı, Abdullah Özbey, Murat Öz, Hasan Usta, Ethem Karakuş og Celal Yılmaz. Udover arbejdet med at udsende imamer og etablere moskéer i Danmark er der knyttet en begravelsesfond til Dansk Tyrkisk Islamisk Stiftelse. Begravelsesfonden har i dag omkring 32.000 medlemmer, som indbetaler et årligt beløb, der skal dække udgifterne i forbindelse med deres begravelse. Medlemmerne kan vælge, om de vil begraves i Danmark eller i Tyrkiet.³³

Den sidstnævnte af stifterne – Celal Yılmaz – har boet i Roskilde, siden han kom til Danmark i 1970, og han er i dag æresmedlem i Roskilde Kulturforening. Yılmaz blev født i 1944 i den tyrkiske landsby Sarkisla, hvor han gennemførte den tyrkiske folkeskole. Senere fik han arbejde som værkfører på en garnfabrik i Istanbul. I 1968 rejste hans bror Bilal Yılmaz til Danmark for at arbejde, og denne inviterede i 1970 Celal herop. Han fik job på Rosti i Ballerup, hvor han arbejdede frem til 1984, og siden blev han selvstændig grønthandler.³⁴ Yılmaz var ikke involveret i religiøst arbejde i Tyrkiet og havde således ikke en særlig religiøs baggrund for at deltage i etableringen af Dansk Tyrkisk Islamisk Stiftelse. Selv om han var født i en landsby, havde han også en bymæssig baggrund i form af, at han havde arbejdet i Istanbul. Han beskrives derfor som lidt mere moderne i sin indstilling end mange af de gæstearbejdere, der kom direkte til Danmark fra de tyrkiske landområder, og det kan muligvis have medvirket til, at han gik så aktivt ind i etableringsarbejdet.³⁵

Som nævnt vides der ikke meget om de tidligste moskéaktiviteter ved Københavnsvej i Roskilde – hverken om indholdet af aktiviteterne eller om, hvor længe de stod på. Lidt mere viden er det lykkedes at fremskaffe om aktiviteterne, der fandt sted i et tyrkisk klublokale i Blågårdstræde i årene ca. 1984-86. Her blev der organiseret fredagsbøn, men på dette tidspunkt havde man endnu ikke en imam til rådighed, og da den første Diyanetmoské i Danmark – moskéen på H.C. Ørstedesvej i København – åbnede i 1986, begyndte omkring 20 muslimer fra Roskilde at tage til fredagsbøn her. Turene til moskéen på H.C. Ørstedesvej var ikke organiserede, så man fulgtes ikke derind, men mødte bare op ved moskéen

Fig. 11. Tyrkiske børn aflægger afsluttende prøve efter at have gennemgået koranundervisning. Arrangementet blev afholdt i kulturhuset i Roskilde i marts 1986. Yderst til venstre ses den daværende formand for foreningen, som stod bag byens moské, Mustafa Sadol. Foto: © Jytte Jørgensen i Roskilde Tidende (Roskilde Lokalhistoriske Arkiv).

i København på egen hånd. Allerede i 1987 styrkedes moskéaktiviteterne i Roskilde dog, da det tyrkiske klublokale i Blågårdsstræde blev udskiftet med et lokale ved Hedegårdsskolen.

I spidsen stod ikke længere en tyrkisk klub, men en egentlig forening, som lejede det nye lokale af kommunen. Her holdt foreningen til frem til 1989. Foreningens bestyrelse bestod af Osman Sahin, Mehmet Dogan, Celal Yilmaz, Mustafa Sadol, Abdullah Sadol og Ismail Koca. Mens foreningen havde til huse i lokalet ved Hedegårdsskolen, fik den for første gang udstationeret en imam fra Tyrkiet via Dansk Tyrkisk Islamisk Stiftelse. Imamerne var udstationeret i en periode på tre måneder ad gangen – hovedsageligt omkring ramadanmåneden. I de perioder, hvor foreningen ikke havde en imam udstationeret, blev bønnen ledet af personer, der var bosiddende i Roskilde, og som havde gennemført en religiøs grunduddannelse. Der var ca. fire personer med denne baggrund, som var tilknyttet foreningen i Roskilde. I foreningen foregik der desuden andre aktiviteter af f.eks. rådgivende karakter. Det skyldtes, at en del af gæstearbejderne havde dårlige dansk kundskaber og derfor havde svært ved at forstå papirer fra det offentlige m.m. Derfor stillede medlemmer af bestyrelsen og andre

medlemmer af foreningen, som havde gode danskundskaber, deres hjælp til rådighed. Alt i alt opgives det, at ca. 30-40 personer benyttede foreningens faciliteter ved Hedegårdsskolen, men pladsforholdene var ikke så gode, og det var især svært at tiltrække de unge og kvinderne.³⁶

Ayasofya Moskéen i Allehelgensgade

Ayasofya Moskéen i Allehelgensgade åbnede i 1990, og samme år stiftedes Roskilde Kulturförening, hvis bestyrelse består af de samme personer, som sidder i moskéens bestyrelse. Moskéen er opkaldt efter Aya Sofya moskéen i Istanbul, som blev opført som kristen kirke i år 537. Den hed oprindeligt Hagia Sophia og var det Byzantinske Riges hovedkirke frem til osmannerens indtog i 1453, hvor den blev omdannet til moské. Siden 1934 har den haft status af museum.³⁷

I 1989 blev den tyrkiske forening i Roskilde tilbudt at købe ejendommen på adressen Allehelgensgade 11, som bestod af et forhus med beboelse samt nogle baghuse, hvor der tidligere havde været værksted. Bygningerne skulle købes samlet, og prisen var 2,8 mio. kr. Foreningen i Roskilde gik i den forbindelse i dialog med Dansk Tyrkisk Islamisk Stiftelse, som indvilgede i at betale to mio. kr. for selve forhuset, mens den muslimske menighed i Roskilde selv skulle skaffe 800.000 kr. til baghusandelen, hvilket lykkedes via bidrag fra menighedens medlemmer.³⁸ Det er i øvrigt ret almindeligt, at Dansk Tyrkisk Islamisk Stiftelse træder til med økonomisk støtte i forbindelse med køb af bygninger til moskéformål. Midlerne tilvejebringes bl.a. ved indsamlinger i andre moskéer, der er tilknyttet organisationen.³⁹ Ejerforholdene for moskéen i Allehelgensgade er således, at det er Dansk Tyrkisk Islamisk Stiftelse, som har skødet på ejendommen, mens Roskilde Kulturförening har brugsretten til den. Foreningen ser en fordel i, at stedet er fondsejet, idet man f.eks. undgår magtkampe, hvis en gruppe pludselig ønsker at sælge stedet. I forbindelse med ejerkonstruktionen er der ligeledes taget højde for, at stiftelsen ikke kan sælge ejendommen, uden at foreningen får stillet en tilsvarende bygning til rådighed.⁴⁰

Efter foreningens overtagelse af bygningerne blev de renoveret gennemgribende. Prisen for dette løb op i yderligere 800.000 kr., som foreningens medlemmer selv betalte dog hjulpet af bidrag fra andre moskéer.

Fig. 12. Skohylden i Ayasofya Moskéen er fyldt under fredagsbønnen. Det er forbudt at betræde selve moskéen iført sko, så under bønnen stilles de på hylder udenfor. Foto: Anette Schmidt/Roskilde Museum.

Fig. 13. Sådan ser moskéen i Allehelgensgade ud indvendig. Farvevalg og møblement er bestemt af medlemmerne af Roskilde Kulturforening. Valgene har dog i høj grad været præget af traditionerne for indretning af tyrkiske moskéer. Foto: Anette Schmidt/Roskilde Museum.

Renoveringen blev udført af lokale håndværkere, og det oplyses, at det er foreningens medlemmer, der har bestemt, hvordan indretningen skulle se ud. Det er bl.a. sket på grundlag af medlemmernes personlige smag, men der ligger i høj grad også traditioner bag indretningen. Det ses bl.a. i forbindelse med farvevalg, hvor man har valgt røde og grønne farver, som traditionelt er meget brugte i tyrkiske moskéer. Moskéens bedeniche er udsmykket med marmorplader, som er indkøbt i Tyrkiet, mens det øvrige inventar som talerstol og prædikestol er fremstillet af lokale håndværkere. Ved siden af bedenichen er der to miniatureminareter, og den ene talerstol er udsmykket med en kuppel, så nogle af de symboler, der forbindes med traditionelt moskébyggeri er repræsenterede, selv om moskéen er indrettet i en gammel værkstedsbygning.⁴¹

Foruden selve moskérummet, som benyttes til fredagsbøn og lignende, er der tilknyttet et vaskerum, hvor deltagerne kan foretage den rituelle afvaskning af fødder, hænder og ansigt, inden de går ind til bøn-
nen. Endvidere er der i bygningerne undervisningslokaler og et mødelokale, hvor menighedens medlemmer kan mødes. Kvinderne kan følge fredagsbønnen fra et lokale på første sal, hvor der er opsat højtalere. Pladsforholdene samt religiøse foreskrifter om, at kvinderne skal være

Fig. 14. En del af Ayasofya Moskéens mandlige medlemmer forsamlet i moskéens mødelokale. Her snakker man og drikker kaffe inden bønner. I lokalet er der opsat højtalere, hvori der kaldes til bøn. Lokalet er også et populært mødested, når der vises fodbold med deltagelse af tyrkiske hold. Foto: Anette Schmidt/Roskilde Museum.

Fig. 15. I moskéen i Allehelgensgade er der også et vaskerum, hvor den rituelle afvaskning af fødder, hænder og ansigt inden bønnen kan foregå. Foto: Anette Schmidt/Roskilde Museum.

bag mændene ved bønnen, gør det ikke muligt for kvinderne at være i selve moskéen under fredagsbønnen.⁴² Ud over fredagsbøn og lignende arrangeres der i lokalerne koranundervisning for børn og unge, ligesom lokalerne fungerer som mødested, hvor man kan snakke, drikke kaffe, se fodbold m.m. Eksempelvis samles mange af menighedens mænd i mødelokalet i god tid, førend fredagsbønnen begynder. Her drikker de kaffe og sludrer. I lokalet er der opsat højtalere, hvori der kaldes til bøn, så ingen kommer for sent.

Roskilde Kulturforening er organiseret som andre foreninger med generalforsamling, vedtægter og bestyrelse. Medlemmerne betaler et medlemskontingent. Foreningen har over 1000 medlemmer, hvoraf omkring 580 betegnes som aktive, hvilket indebærer, at de deltager i nogle af foreningens arrangementer. Til selve generalforsamlingen kommer der normalt mellem 250 og 300 personer. Moskéens menighed bor ikke kun i Roskilde, men også i byens opland. Blandt andet nævnes det, at der er en del brugere af moskéen, som bor på asylcenteret Avnstrup syd for Hvalsø.⁴³

Siden moskéen i Allehelgensgade åbnede i 1990 har der været tilknyttet en fast imam til stedet, som udsendes af det tyrkiske Direktorat for Religiøse Anliggender. Dansk lov gav i 1990 imamerne mulighed for tre års

ophold i Danmark, i år 2000 blev reglerne ændret, så de udstationerede imamer kunne opholde sig i Danmark i fire år, og efter endnu en lovændring i 2010 kan imamerne i dag opholde sig fem år her i landet.⁴⁴ Den nuværende imam i Ayasofya Moskéen Mustafa Bayyigit kom til Roskilde i 2008. Udover sin tyrkiske imamuddannelse har han aflagt en eksamen, der giver ham mulighed for at blive udstationeret af Direktoratet for Religiøse Anliggender. Opholdet i Roskilde er hans anden udstationering, idet han tidligere har været udsendt til Cypern i en fireårig periode. Når han ikke er udstationeret, arbejder han som imam i en moské i den tyrkiske by Izmir. Som nævnt er imamen under sin udstationering ansat af det tyrkiske Direktorat for Religiøse Anliggender, som betaler hans løn, der i 2011 var på 14.000 kr. netto om måneden. Han skal dog ikke betale husleje, idet de menigheder, der får stillet en imam til rådighed af direktoratet, skal sørge for en imambolig. Det er således Roskilde Kulturforening, der står for imamboligen. Mustafa Bayyigits arbejdsopgaver er bl.a. at lede de fem daglige bønner samt fredagsbønnen. Endvidere har han opgaver i forbindelse med bryllupper og begravelser. Opgaver vedr. begravelser består i at afvaske mandlige afdøde. Det er dog i hvert tilfælde op til imamen selv, om han vil stå for det, hvilket han dog ofte vælger at gøre. Hvis ikke bliver det gjort af familiemedlemmer til den afdøde. Der er dog ifølge de indsamlede oplysninger en vis prestige i, at imamen gør det. Imamen har desuden opgaver vedr. koranundervisning, ligesom han rådgiver menigheden om forskellige problemstillinger af både social og religiøs art.⁴⁵

Af ansat personale er der foruden imamen en pedel. Modsat imamen er pedellen ansat af Roskilde Kulturforening. Han er til stede i lokalerne hver dag fra ca. kl. 10 til kl. 15 eller 16 og sørger for, at der bliver låst op og i. Desuden laver han kaffe og sørger for lettere rengøring. Alt andet arbejde i moskéen foregår på frivillig basis. Moskéen har, som det fremgår, stærke tyrkiske rødder, og fredagsbøn osv. foregår på tyrkisk. Det oplyses dog, at der også er mange brugere af moskéen, som har en anden national baggrund end tyrkisk. Det gælder både danske konvertitter og personer med f.eks. arabisk baggrund. I forbindelse med fredagsbønnen kan disse typisk ikke forstå imamens tale, da det jo kræver tyrkiske sprogkunderskaber, men de kan godt følge med i selve bønnen alligevel.⁴⁶

Den nye moské – fremtiden

Idéen til det nye mosképrojekt opstod omkring år 2005 hos et bestyrelsesmedlem i Roskilde Kulturförening, hvorefter bestyrelsen og generalforsamlingen har truffet beslutning om at gå videre med projektet. De væsentligste årsager til, at menigheden ønsker en ny moské, er pladsmangel, og at især de yngre generationer ønsker mere moderne forhold, end den eksisterende moské kan byde på. Man ønsker ligeledes at forbedre faciliteterne for kvinder, så flere af disse vil bruge moskéen og dens tilbud. Den planlagte moské er på 960 kvadratmeter, hvilket er næsten tre gange større end de eksisterende bygninger, der rummer moskéen.⁴⁷ Foruden lokaler til moskéaktiviteter som bøn, koranundervisning m.m. skal bygningerne fungere som et kulturcenter, som evt. skal rumme bibliotek, internetcafé og filmrum, og hvor der kan foregå forskellige integrationsfremmende tiltag.

Det nye mosképrojekt er udarbejdet af firmaet Dencker's Consulting ApS, som har vundet det i et udbud med to andre arkitektfirmaer. Det nye byggeri kommer til at bestå af kælder, stue og førstesal. Det vil blive opført med kuppel og to 16 meter høje minareter. Der vil dog ikke blive opsat højtalere i minareterne, så de vil få ren symbolsk betydning og ikke blive anvendt i forbindelse med kald til bøn. Det er især de yngre generationer, der har ønsket, at byggeriet skal ligne en moské og derfor har lagt vægt på traditionelle symboler som minareter og kuppel. Det er planen, at en stor del af inventaret – bl.a. talerstol og prædikestol – til den nye moské skal købes og fremstilles i Tyrkiet, hvor der er et firma, der er specialiseret i at fremstille den slags produkter. Det vil også være med til at holde det samlede omkostningsniveau nede, da både løn- og materialeomkostninger er lavere i Tyrkiet end i Danmark.⁴⁸

Prisen for selve byggeriet af moskéen forventes at løbe op i 12 mio. kr. Dertil kommer eventuelle udgifter til arkæologisk arbejde, såfremt der er arkæologiske spor på grunden. Planen er, at halvdelen af finansieringen skal skaffes via bidrag fra menighedens medlemmer og den anden halvdel via støtte fra fonde.

Fig. 16. Sådan skal den planlagte nye moské i Allehelgensgade se ud. Illustration: Dencker's Consulting ApS.

Noter

- 1 Kühle 2006, 61.
  - 2 Kühle 2006, 61.
  - 3 Kühle 2006, 6ff.
  - 4 Kühle 2006, 5.
  - 5 Nusrat Djahan Moskéen tilhører den muslimske bevægelse Ahmadiyya, som havde sit udspring i Pakistan i begyndelsen af 1800-tallet. Mikkelsen 2011, 89.
  - 6 Kühle 2006, 14, 29, 63ff. og 81.
  - 7 Jensen 2000, 35.
  - 8 Kühle 2006, 79ff.
  - 9 A1826.
  - 10 Andersen, 1979, 9ff.
  - 11 Zip Sane 2000, 288 ff.
  - 12 Zip Sane 2000, 288ff. & Andersen 1979, 12.
  - 13 Zip Sane 2000, 289ff. & Andersen 1979, 20 ff. & Bæk Simonsen 1990, 68ff.
  - 14 Andersen 2003, 14 & Bæk Simonsen 1990, 68ff.
  - 15 Mikkelsen 2011, 39.
  - 16 ROM 2835 & A1826 & Zip Sane 2000, 296ff.
  - 17 Roskilde Tidende 8. juli 1967.
  - 18 Roskilde Tidende 20. oktober 1969.
  - 19 Roskilde Tidende 11. november 1970.
  - 20 Den økumeniske bevægelse arbejder for tværkirkelig forståelse og samarbejde.
  - 21 Roskilde Tidende 12. januar 1970.
  - 22 Andersen 2003, 19ff.
  - 23 Roskilde Tidende 25. oktober 1976.
  - 24 Roskilde Tidende 19. og 24. marts 1980 & Dagbladet Roskilde 20. og 22. marts 1980.
  - 25 Roskilde Tidende 17. marts 1981.
  - 26 ROM 2835.
  - 27 Bæk Simonsen 1990, 69ff.
  - 28 Roskilde Tidende 18. december 1971, Roskilde Tidende 26. oktober 1981.
  - 29 ROM 2835 & Kühle 2006, 65.
  - 30 Roskilde Tidende 24. marts 1980, Roskilde Tidende 26. oktober 1981.
  - 31 Jensen 2000, 45; ROM 2835.
  - 32 Bæk Simonsen, 1990, 68 ff. & Kühle 2006, 87.
  - 33 ROM 2835.
  - 34 ROM 2835.
  - 35 ROM 2835.
  - 36 ROM 2835.
  - 37 ROM 2835 & Fenger-Grøndahl 2010, 40ff.
  - 38 ROM 2835.
  - 39 ROM 2835 & Kühle 2006, 87.
  - 40 ROM 2835.
  - 41 ROM 2835.
  - 42 ROM 2835.
  - 43 ROM 2835.
  - 44 ROM 2835.
  - 45 ROM 2835.
  - 46 ROM 2835.
  - 47 Roskilde Kommune Lokalplan 567.
  - 48 ROM 2835.
-

Litteratur

Andersen, K. 1979: *Gæstearbejder Udlænding Indvandrer Dansker!.* Odense.

Andersen, M. 2003: Da tyrkerne kom til Randers – en interviewundersøgelse af de første tyrkiske gæstearbejdere i Randers. I: *Årbog 2003 Kulturhistorisk Museum Randers.*

Bæk Simonsen, J. 1990: *Islam i Danmark - Muslimske institutioner i Danmark 1970-1989.* Aarhus.

Damsgård Hansen, E. & S.E. Hougaard Jensen & K. Kjærsgaard og J. Rosted, 1994: *Dansk økonomisk politik teorier og erfaringer.* København.

Fenger-Grøndahl C. & Fenger-Grøndahl M. 2010: *Turen går til Tyrkiet*, 11. udgave, 1. oplag. København.

Jensen, T. 2000: *Religionsguiden – en vejviser til flygtninges og indvandreres religioner og trossamfund i Danmark.* Skive.

Kühle, L. 2006: *Moskéer i Danmark – islam og muslimske bedesteder.* Gylling.

Mikkelsen, F. 2011: *Transnational identitet under forandring – Indvandrernes sociale, religiøse og politiske mobilisering 1965-2010.* Københavns Universitet.

Roskilde Kommune Lokalplan 567 Kulturcenter, moské og boliger. Allehelgensgade, Roskilde, 2011.

Zip Sane, H. 2000: *Billige og villige? Fremmedarbejdere i fædrelandet ca. 1870-1970.* Næstved.

Aviser

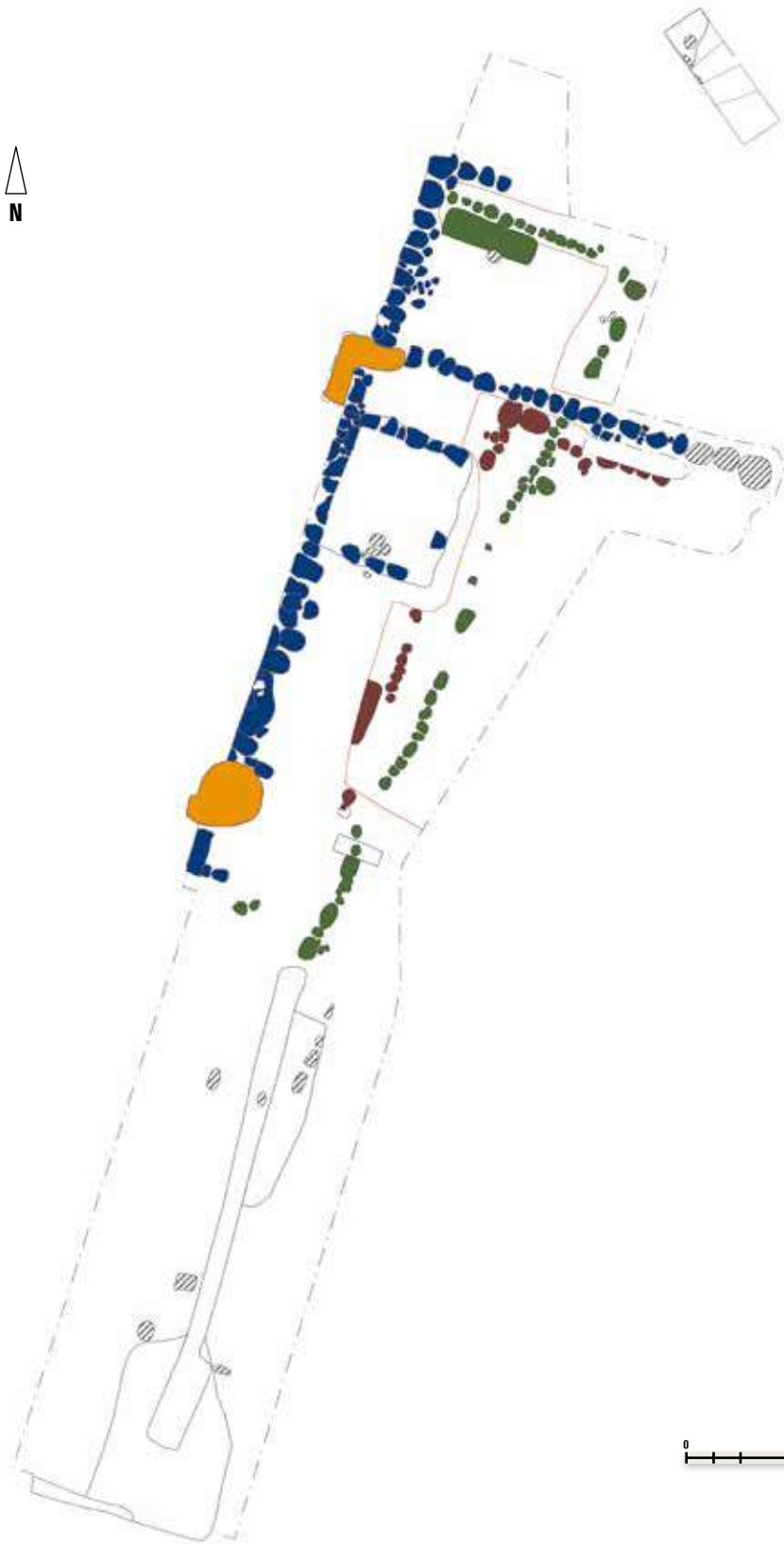
Roskilde Tidende: juli 1967, oktober 1969, januar 1970, december 1971, oktober 1976, marts 1980, marts 1981, oktober 1981.

Roskilde Dagblad: marts 1980.

Upublicerede kilder

Roskilde Lokalhistoriske Arkiv
A1826.
P3185.

Roskilde Museum
Rom 2835 – Moské, Allehelgensgade 11
B Roskilde.

Kulturhistorisk rapport: Tre ældre faser af Græse Præstegård

Af Ole Thirup Kastholm

Forud for etableringen af et jordvarmeanlæg samt en nybygning ved Græse Præstegård blev Roskilde Museum i 2011 (daværende Museet Færgøgården) anmodet af bygherren om at foretage en arkæologisk forundersøgelse af de berørte arealer (fig. 2). På arealet, hvor jordvarmeanlægget var tiltænkt at ligge, fremkom sammenhængende spor fra middelalderen, hvorfor bygherre valgte at flytte anlægget til et markareal umiddelbart øst for præstegården. Her blev foretaget fornyet forundersøgelse, dog med negativt resultat. Den projekterede nybygning skulle lægges, hvor præstegården i følge ældre kortmateriale havde haft sin østlige længe (fig. 4). Her blev i forundersøgelsen påtruffet rester af gulvlag samt fundamentsrester, hvorfor arealet blev indstillet til egentlig arkæologisk udgravning.

Fig. 1. Udgravningsplanen. Brun er den ældste fase, grøn den mellemste og blå den yngste. Gul markerer moderne nedgravninger.

Fig. 2. Græse landsby på 4cm-kort. Det undersøgte område ved præstegården er markeret med stjerne (baggrundskort © Kort- & Matrikelstyrelsen).

Fig. 3. Skår fra ølkrus eller -kande, dateret til slutningen af 1500-tallet. Udgravningens ældste fund. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

Fig. 4. Præstegården på Højt Maalebordsblad fra 1800-tallets sidste halvdel. Østlængen er markeret med rød cirkel.

Udgravningen afdækkede resterne af tre kampestensfundamenter oven i hinanden. De udgør antageligt tre faser af den samme bygning. Den ældste fase er antagelig fra 1500-tallets slutning, mens den yngste fase er fra 1800-tallet og nedrevet i midten af 1900-tallet. Til den yngste del hørte en velbevaret kælder af tilhuggede granitkvadre (fig. 6).

Landskabet

Græse er en agrar landsby beliggende i et jævnt terræn o. 15-20 m o.h., dog præget af den markante Skovbakke på o. 48 m o.h. mod syd. Godt to km mod vest ligger Roskilde Fjord og Græse ås munding.

Græse Kirke og præstegården befinder sig nogenlunde centralt i landsbyen, umiddelbart nord for Græse Bygade. Præstegårdshaven er mod vest, nord og øst omgivet af marker.

Det konkrete undersøgelsesområde fandtes øst for præstegården, hvor der indtil engang i første halvdel 1900-tallet havde stået en bygning – præstegårdens østlige længe. Området havde indtil for ganske nylig været afgrænset mod vest, ind til selve gårdspladsen, af en murstensmur, hvoraf

nu kun fundamentet stod tilbage. Der havde også stået store træer, fjernet umiddelbart før udgravningen.

Muldlaget var præget af gentagne opfyldninger og nedrivningsaffald og havde en betydelig dybde på 75-80 cm. Undergrunden bestod dels af gulbrunt ler, dels af mere gråligt ler med jernudfældninger, som kunne antyde, at der engang har været et lille vådområde på stedet.

Udgravningens resultater

I det nogenlunde rektangulære nord-sydvendte 192 m² store udgravningsfelt kunne iagttages flere strukturer af sten, som tydeligvis var rester af fundamenter (fig. 1). I alt kunne erkendes resterne fra tre forskellige bygninger (K1-K3) beliggende nogenlunde på det samme sted, nemlig i feltets nordlige halvdel. Endvidere kunne iagttages enkelte fyldskifter og stenlægninger, herunder A10, som viste sig at være en stenkælder i den yngste bygning, samt A11 og A12, der var stenlægninger i tilknytning til hhv. K2 og K1. De to sidste fyldskifter var moderne nedgravninger (A13, A14).

Bygningen fra 1500-tallet

Af denne bygning, som udgør den ældste erkendte fase, var dele af fundamentet til vestvæggen samt nordgavlen bevaret (fig. 1). Vestvæggen kunne spores, med afbrud, i en længde på 10,3 m fra det bevarede nordvesthjørne. Formentlig har den fortsat, men da terrænet falder noget mod syd, er den nok gravet bort ved senere aktivitet. Umiddelbart vest for vestfundamentet fandtes i samme niveau en stenlægning (A12), der kunne blotlægges i ca. 1,5 meters bredde, men hvis fulde udstrækning ikke kendes. Denne befinder sig udenfor bygningen og er antagelig en del til et indgangsparti. Nordgavlens fundament kunne følges 4,3 m mod øst med udgangspunkt i det bevarede nordvesthjørne. Det var ikke muligt at afklare, hvorvidt dette angiver den fulde bredde på K1. Østvæggen må antages at være bortgravet.

Bygningen fra 1600-1700-tallet

Af denne bygning, som udgør den mellemste erkendte fase, var dele af fundamentet til østvæggen samt nordgavlen bevaret, muligvis kunne også

Fig. 5. Vestvæggen i stenkælderen fra den yngste fase. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

sydgavlen ses med enkelte sten (se fig. 1). Dele af vestvæggen kan være bevaret under den eksisterende gårdsplads. Østvæggen var bevaret, med afbrud, i en længde på 17,4 m. Nordgavlen var bevaret i en længde på 5,0 m, umiddelbart indenfor denne blev en stenlægning på 2,25 meters bredde delvist afdækket i samme niveau (A11).

Den yngste bygning fra 1800-tallet

Af denne bygning, som udgør den yngste erkendte fase (fase III – blå), var dele af fundamentet til vestvæggen, en tværvæg, en del af nordgavlen, en mulig ansats til sydgavlen samt en stenbygget kælder bevaret. Store dele af fundamentet har været genanvendt og delvist udvidet som syld til nyere murstensvægge, og nedrevet umiddelbart før udgravningen. Vestvæggen var, med recente afbrud, bevaret i sin fulde længde på 17,5 m. Nordgavlen var bevaret med en ansats på 2,0 m, sydgavlen med blot 0,85 m. Fundamentet til tværvæggen i bygningens nordlige del havde været genanvendt, og det lader til, at den er forlænget i denne forbindelse med tre meget stor syldsten, som altså ikke er en del af det oprindelige

Fig. 6. Udgravningsfeltet set fra nordøst. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

fundament. Såfremt denne antagelse er korrekt, har bygningen haft en bredde på 7,65 m. Bygningens østvæg lod sig ikke spore, heller ikke ved eftersøgning med jordspyd. Ved vestvæggen fandtes en kælder opbygget af store sten, fladehugget på indersiden, herpå rester af kalkmørtel (fig. 5). Grundplanet var næsten kvadratisk med 2,7 meters længde og 2,5 meters bredde. Dybden var 1,2 m. Gulvet bestod af et cementlag, hvilket må være en modernisering. Det var ikke muligt at brække dette lag op.

Fund

I fyldmaterialet omkring de tre fundamenter samt i kælderen fremkom en række fund. Det var ikke muligt at tilknytte disse til hver enkelt fase, derimod varierer dateringerne på fundmaterialet i høj grad, og der må være tale om et omrodet kulturlag eller nedrivningslag. Det ældste sikre fund er et sideskår fra en ølkande eller -krus fra slutningen af 1500-tallet, hvorpå kan ses en del af en inskription: "Iohannes" (fig. 3).

Konklusion

Fundamentrester fra tre bygninger beliggende på nogenlunde samme sted blev påvist ved udgravningen. Fundamenterne bestod af syldstensrækker, visse steder med tilhørende stenlægninger, hvis relative kronologi med sikkerhed kunne afgøres. Den yngste fase blev revet ned så sent som midten af 1900-tallet og er opført i starten af 1800-tallet. Den ældste fase er sandsynligvis sammenfaldende med de ældste fund i det omrodede lag, der overlejrede bygningsresterne, nemlig fra slutningen af 1500-tallet. Således kan vi hermed følge præstegården tilbage til renæssancens begyndelse. Det er sandsynligt, at eventuelle middelalderlige faser skal findes andetsteds, nemlig i præstegårdens have mod vest og nordvest, hvor spor efter middelalderbebyggelse blev påvist i prøvegravningen.

Udgravningen viste, at eventuelle fundamentrester mod øst og syd antagelig er ødelagt ved nyere tids gravearbejder. Det drejer sig om østvæggene og sydgavlene til K1 og K3. Derimod kan der ligge bevarede dele under selve gårdspladsen, mod vest, som naturligvis bør registreres ved anlægsarbejder hér. Det drejer sig om vestvæggen til K2. De erkendte bygninger strækker sig ikke længere mod nord, men det kan ikke udelukkes, at der kan påtræffes andre jordfaste fortidsminder i dette område.

Administrative data

Den arkæologiske undersøgelse blev rekvireret og betalt af bygherre, Græse Menighedsråd, i henhold til museumslovens § 27 stk. 4. Et af museet udarbejdet budget var forinden blevet godkendt af Kulturstyrelsen i skrivelse af d. 14/10 2011. Det blev fremsendt til bygherre d. 7/11 2011 og godkendt af denne i skrivelse 9/11 2011. Ansvarlig for undersøgelsen var Roskilde Museum v/museumsinspektør Palle Ø. Sørensen. Daglig leder og beretningsansvarlig var arkæolog Ole Thirup Kastholm assisteret af arkæolog Bo Jensen. Opmåling med GPS blev foretaget af Palle Ø. Sørensen.

Sagens museumsfaglige og administrative akter opbevares på Roskilde Museum under j.nr. ”MFG 481 Græse Præstegård”.

Målesystem

På udgravningsfeltet blev etableret et traditionelt målesystem omkring en nordsydgående hovedlinje. Hovedlinjen blev videreført fra prøvegravning-

Fig. 7. Opmåling med GPS. Foto: Ole Kastholm/Roskilde Museum.

gens målesystem, som stadig var markeret. Hovedlinjen blev indmålt med GPS, og målesystemet er herved horisontalt georefereret i Euref 89 UTM zone 32 og vertikalt i DVR90. Nivellementer blev foretaget med GPS og overført i DVR90 til udgravningsplanerne.

Øvrige data

Feltarbejdet fandt sted i perioden fra 12. til 17. april 2012. Under det meste af forløbet var vejret gunstigt for arkæologisk arbejde. Maskinafrømning på pladsen havde fundet sted i forbindelse med prøvegravningen, og feltet stod således åbent fra begyndelsen. Undervejs anvendtes en 1,5 t minigraver, stillet til rådighed af bygherres entreprenør, til yderligere afrømning. Efter aftale med entreprenøren blev udgravningsfeltet efterladt utildækket.

Udgravningsmetode

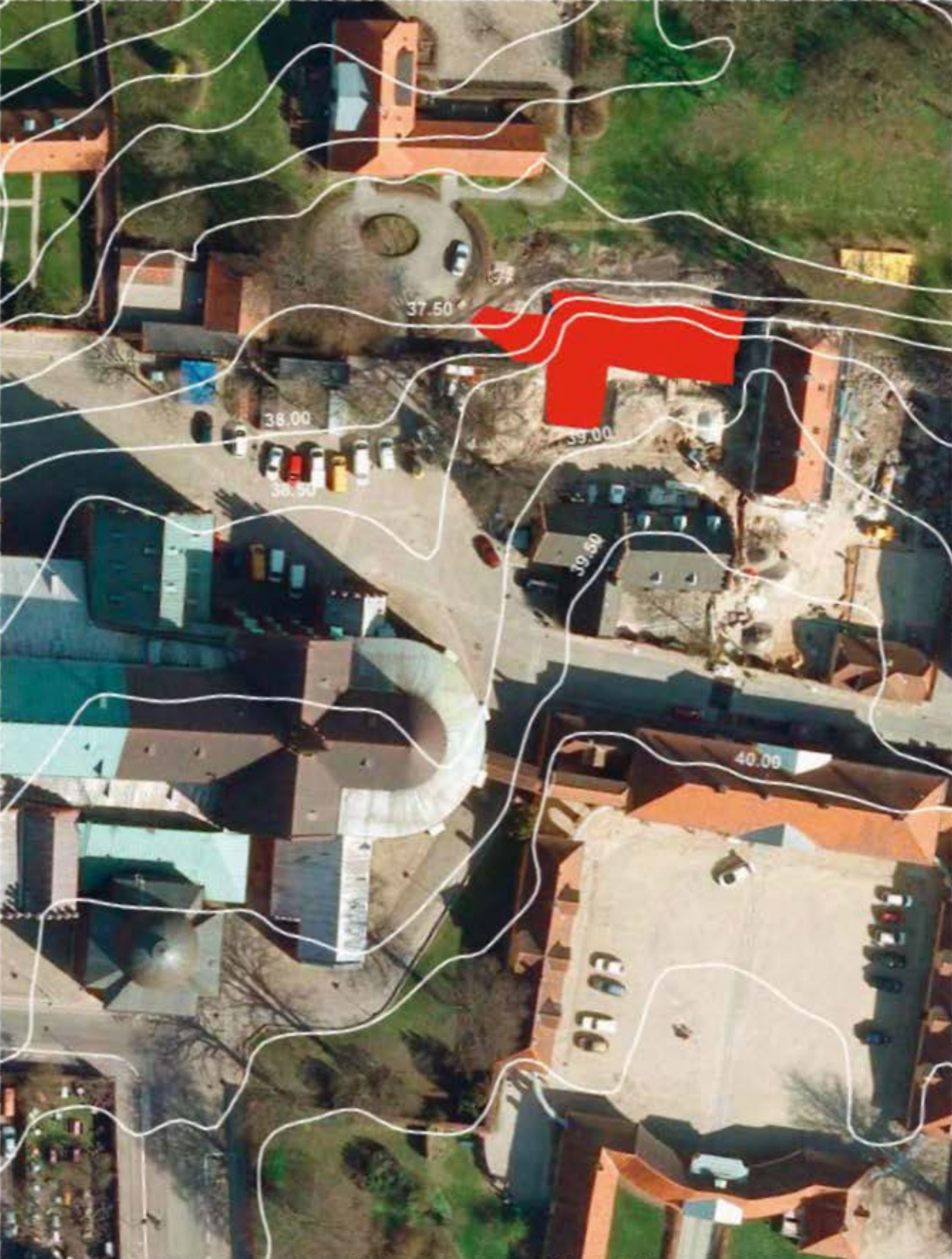
Da udgravningsfeltet henlå som mere eller mindre afrømmet, bestod det indledende arbejde i afrensning. Herefter blev erkendte fundamentforløb forfulgt og afdækket, dels ved håndkraft, dels med minigraver. Stenrækkers mulige udstrækning blev efterprøvet med jordspyd udenfor feltet. På grundlag af det udlagte målesystem blev feltet fladetegnet på vandfast folie i målestok 1:50. Ved oprensning mellem fundamentstenene fremkom enkelte fund, som blev hjemtaget. De er registreret under fortløbende x-nr. Erkendte fyldskifter og stenlægninger blev nummereret med fortløbende A-nr. Fundamentstenene blev imidlertid ikke selvstændigt nummereret, men i stedet anset som sammenhængende konstruktioner, som blev nummereret med K-nr. Til afklaring af konstruktionernes indbyrdes stratigrafi blev registreret tre profilsnit. Alle sten over bagatelstørrelse blev nivelleret med GPS. Fotos blev optaget med digitalt spejlreflekskamera og opbevares i højopløst TIFF-format.

1872

37.50

38.00

39.00

39.00

39.50

40.00

Kulturhistorisk rapport: Kirkegård og hustomter ved Konventhuset i Roskilde

Af **Jens Ulriksen**

Resumé

Roskilde Museum foretog en arkæologisk nødudgravning af et byggefelt på 380 m² ved Konventhuset i Roskilde mellem august 2010 og februar 2011. Det nordøstlige hjørne af domkirkegården blev undersøgt. Den ældste fase omfattede begravelser fra slutningen af vikingetiden og tidlig middelalder og var til en begyndelse omgivet af en grøft. Denne blev omkring 1100 afløst af en markant frådstensmur. Senest i 1400-tallet er dette hjørne af kirkegården blevet sløjfet og i stedet bebygget. På nordsiden af kirkegården fandtes rester af flere bygninger. Ældst var en træbygget kælder med gulvbeklægning af frådsten og marksten. Af væggene var kun renden og plankespor til stede. Kælderen dateres til 1000-1100-årene og er blevet fyldt op før anden halvdel af 1100-tallet. I 1288 blev ejendommen givet som residens for De Seks Præbender, og frem til reformationen har man opført og nedrevet flere bygninger på stedet. Et teglstenshus fra 15. årh. stod frem til 1811. Øst for domkirkegården udgravedes flere brønde, affaldsgruber og kulturlag, der kan dateres til 1000-1500-årene. Ældst var kulturlag fra 11. årh. og en grøft af uvis funktion med fund fra tiden mellem 1016 og 1050. I en del af udgravningen var det oprindelige muldlag stadig intakt.

Undersøgelsens baggrund

Siden 1870'erne har der været antikvarisk bevågenhed om domkirkens omgivelser. Da man i 1877 etablerede et dybtliggende omfangsdræn omkring kirkens fundament blev gjort flere iagttagelser, som Jacob Kornerup, professor og velrenommeret amatørarkæolog, beskrev i en artikel, der blev trykt den 3. oktober 1877. Blandt oplysningerne er påvisningen af murede teglstensgrave fra 1200-årene i området mellem Christian 4.s kapel og bisp Oluf Mortensens våbenhus på domkirkens nordside.

Fig. 1. Byggefeltet er angivet med rødt.

Fig. 2. Basilika og kannikekloster fra ca. 1080 er vist med lys streg. Til højre er den middelalderlige bispegård. Med rødt er angivet, hvor Arnolds muren fra ca. 1100 er påvist.

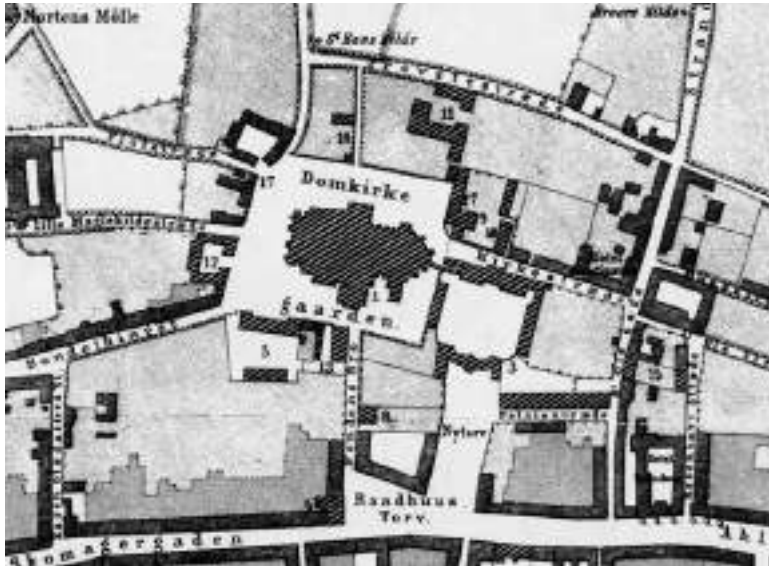

1891 nedrev man Friskolen fra 1724, der lå langs den vestlige side af gården til vore dages Konventhus (fig. 3). I den forbindelse foretog Jacob Kornerup nogle opmålinger af grunden, hvor han bl.a. påviste en mindre sidebygning på nordsiden af det nuværende Konventhus.

Fra en skriftlig kilde er overleveret, at domprovst Jens Grand i 1288 til domkirken lagde seks præbender, som han etablerede af egne midler. Blandt godset, der doteredes til præbenderne, var en stor grund, der lå, hvor domprovsteboligens have i dag befinder sig. Her opførtes De Seks Præbenders Residens som bolig for kannikerne. Frem til 1811 lå det gamle konventhus for Sjællands Stift i haven til domprovsteboligen. Bygningens sydfacade er bevaret i munkestensmuren mellem indkørslen til domprovsteboligen og Konventhusets gård, og før reformationen tilhørte huset formentlig De Seks Præbenders Residens.

I 1990 blev foretaget en arkæologisk udgravning øst om domkirkens apsis, hvor man bl.a. fandt flere kisteløse begravelser. I Domkirkestræde stødte man i samme anledning på en frådstensmur på kampestensfun-

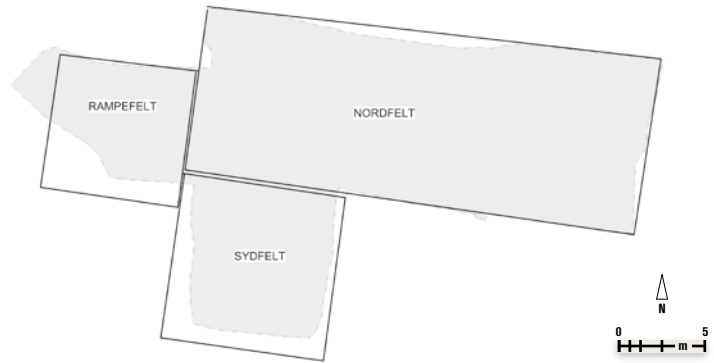

Fig. 3. Udsnit af Traps bykort fra 1859. Friskolen er angivet med "7".

dament i nord-sydlig retning, og øst herfor var dele af en kælder i muren. Sidstnævnte hører formentlig til den middelalderlige bispegård.¹ Frådstensmuren blev identificeret som domkirkegårdens ringmur fra begyndelsen af 12. årh. Bygværket kaldes Arnoldsmuren efter biskop Arnold (1088-1124), som ifølge Roskildekrøniken stod bag dens opførelse.

Stedet for udgravningen i 2010, Konventhusets gård, indgår i et Kulturarvsstyrelsen udpeget kulturarvsareal af national betydning, der omfatter Roskildes middelalderlige bykerne. Som det fremgår af ovenstående var der al mulig grund til at formode, at der ved udgravning til den projekterede kælder ville dukke væsentlige fortidsminder op. Dels de af Jacob Kornerup registrerede bygningsdele, dels det gamle konventhus og – sidst – Arnoldsmurens nordøsthjørne, som formodedes at befinde sig på grunden.

På foranledning af menighedsrådet foretog museet en forundersøgelse i november 2007. Der blev opgravet et enkelt hul, som viste, at der direkte på råjord fandtes et kulturlag på ca. 0,5 m's tykkelse med et stort

Fig. 4. Opdeling af udgravningsfelter.

indhold af dyrekno­gler. Kun i de øverste 10 cm af laget sås teglstumper. Kulturlaget var i prøvehullet delvist forstyrret af et omfattende brøndhul, i hvis midte var en cirkulær brøndkasse af flensborgtegl fra nyere tid. Øverst var ca. 0,6 m stabil- og læggegrus under bro­lægning.²

Af årsager knyttet til byggeprojektets vej gennem den offentlige forvaltning blev nødudgravningen først aktuel i 2010.

Topografi

Udgravningen foregik i den nordlige og vestlige side af Konventhusets gårdsplads, der ligger mindre end 50 m fra domkirkens apsis. Terrænet i gården lå omkring kote 39.00 m inden udgravningens start. Der er et terrænspring fra gården til Domprovstehaven mod nord på omtrent 1 m, hvilket skyldes en opfyldning af gårdspladsen i nyere tid. Oprindelig har terrænet været svagt skrånende fra syd til nord omkring kote 38.00 til 37.00 m.

Opfyldningen er sket forud for opførelsen af den endnu eksisterende bygning, Laden, der danner gårdspladsens østgrænse og den i 1721 opførte Friskole, som lå langs vestsiden af gårdspladsen indtil sin nedrivning i 1891. Langs nordsiden lå en længe, som kan ses på Ehlers kort fra 1790 og Troniers kort fra 1845, men er blevet nedrevet før Traps kort fra 1859. (Fig. 3.)

Udgravningen udgjordes af to felter, et stort mod nord og et mindre mod syd. (Fig. 4.) Senere tilføjedes et tredje felt, rampefeltet, hvor en nedkørsel til nybygningens kælderplan skulle etableres.

Udgravningens resultater

Hus 1: Størstedelen af rampefeltets bund udgjordes af et gulvlag af fråd- og marksten, vægrender og stolpehuller til en kælder. (Fig. 5.) Kælderen blev ikke fuldstændig blotlagt. Kælderen sydside er således kun erkendt over et ca. 1 m bredt stykke. Den nordvestlige del af kælderen lå så dybt, at den, ifølge de givne oplysninger, ville kunne blive liggende under den planlagte nedkørselsrampe til nybygningens kælderniveau.

Konstruktionen var afgrænset af en vægrende, hvis bredde vekslede noget. I vestsiden sås et ca. 10 cm bredt spor af en plankevæg sat i vægrenden, og samme fænomen kunne iagttages i nordøstsiden, hvor plankesporet var mindst 35 cm dybt.

Tager man udgangspunkt i plankesporene, har kælderen dimensioner været omkring 4,6 x 4,75 meter, og bunden var nedgravet ca. 80 cm i undergrunden. I dette niveau har man udlagt et gulv af frådstensfliser og marksten, som var bevaret over et større område af det frilagte kældergulv. I den østlige ende var brolægningen imidlertid dækket af et 10-15 cm tykt, gult lerlag, der efter alt at dømme er en udbedring af gulvet.

Datering: Der blev ikke gjort mange fund i kælderen. Fra selve gulvet foreligger ingen oldsager, men ved den første afrensning af frådstenslaget fandtes enkelte sideskår af østersøkeramik og et tyndvægget skår af gråbrændt keramik. Kælderen har eksisteret i 1100-tallet, men den kan i teorien godt have en historie allerede i 1000-årene.

Hus 2: Bygningsresten blev kun delvist blotlagt i udgravningen. Resterne udgjordes af gulvlag i flere faser, hvoraf de ældste bestod af tynde sand- og mørtelhorisonter, der lå ovenpå den opfyldte kælder. Over disse lag var en belægning af teglsten (fig. 7), som var bevaret over et 2,6 x 1,6 meter stort areal med en bundkote omkring kote 36.50 m. Kun den sydlige side var intakt. Flere af teglstenene havde mørtelrester siddende på overfladen, så de har indgået i et murværk, før de blev genbrugt til belægning.

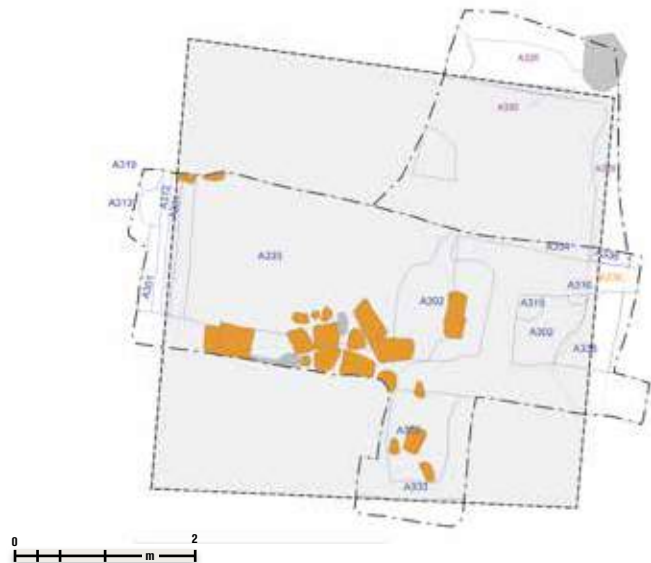
Datering: Stratigrafisk er hus 2 yngre end hus 1. Hus 2 er ældre end hus 4 (se nedenfor).

Der fremkom ingen daterende oldsager i forbindelse med resterne af hus 2. Ej heller de overliggende gulvlag eller A278, der var en yngre forstyrrelse af teglgulvet, bidrog med fund. At gulvlagene kan henføres til

Fig. 5. Hus 1 – gulvfladen af frådsten, marksten og ler.

Fig. 6. Hus 1. Kældrens formodede udstrækning er markeret med gråtone.

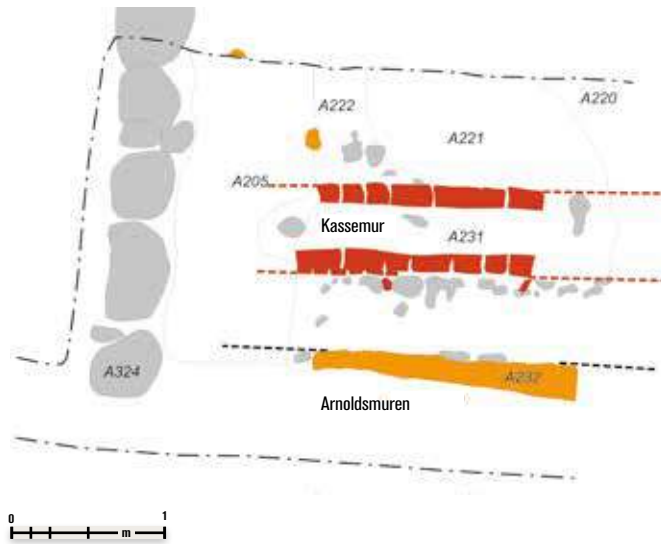
middelalderen er sikkert, men en nærmere datering end før 1400 kan ikke opnås.

Hus 3: Ved muldafrømningen af rampefeltet fremkom dels en nord-sydgående række af kampesten (A324), dels en murrest af munkesten (A231). Topkoten for begge anlæg var omkring 37.40 m, men det var tydeligt, at kampestensrækken, og den derunder beliggende ældre fundamentgrøft, havde afbrudt munkestensmuren. Den anden ende var ligeledes afbrudt ved opbygningen af havemuren omkring Konventhusets gård omkring år 1900. (Fig. 8.)

Murstykket, A231, var 2,09 m langt og 55 cm bredt, opbygget af munkesten som en kassemur. Der var kun to skifter munkesten tilbage, hvoraf det nederste var et rulskifte, mens det øvre meget vel kan have været et munkeskifte. Stenene på nordsiden følger dog ikke helt skemaet, hvorimod sydsiden er mere regelmæssig. På sydsiden, der har været ydermur, var rulskiftet trukket 3-4 centimeter ud og dannede en retkantsokkel. Rulskiftets underkant havde kote 37.20 m, hvilket har været terrænoverfladen ved bygningens opførelse.

Fig. 7. Hus 2 – teglstensgulvet set fra nord.

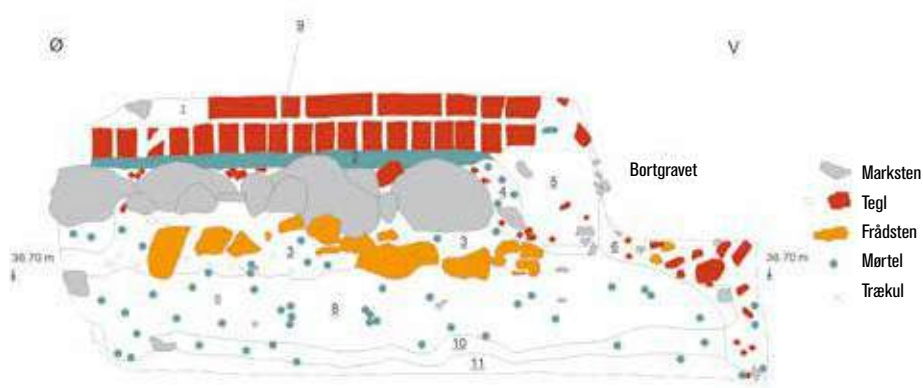
Fig. 8. Hus 3 – eneste rester er kassemuren (A231) og A221, der er et lergulv. A232 er Arnoldsurens yderside mod nord.

Rulskiftet var lagt på et tykt mørtellag, som igen dækkede de temmelig store kampesten, der udgjorde fundamentet. (Fig. 9.) Herunder var et lag med brokker af frådsten, som øjensynlig har dannet underlag for kampestenene.

Til hustomten hører A221, der var en rest af et gulvlag af mørtel og ler, som stødte op til væggenes inderside i niveau med rulskiftets underkant. A222 var en yngre forstyrrelse.

Der blev ikke fundet dele af muren hverken i østlig eller vestlig retning. Ej heller kunne en modstående mur påvises mod nord, men at der kan være rester af den, er muligt. Afstanden fra murens indervæg til den nordlige feltgrænse var 4,23 m. Til sammenligning var kælderen fra Vor Frue Kapels kannikeresidens i Provstevænget 5,46 m bred og 9,65 m lang. På denne baggrund er det muligt, at der forefindes rester af bygningen nord for udgravningsfeltet.

Datering: Der blev ikke gjort fund ved udgravningen af gulvlaget (A221) og ej heller fra fundamentgrøften. Fra A206, der var ældre end gulvlaget, foreligger en håndfuld skår af østersøkeramik, et stykke bronzeblik og et hjørne af en glaseret teglstensflise. Østersøkeramikken omfatter delvist efterdrejede randpartier, der skal henføres til tiden mellem 1000 og 1250. Teglfliisen er næppe ældre end teglbrændingens indførelse i Danmark, hvorfor A206 tidligst er opstået i slutningen af 1100-tallet. Fraværet af gråbrændt keramik peger på, at årtierne omkring 1200 er en sandsyn-

lig datering. Bygningen er opført efter dette tidspunkt og før 1400-tallet, hvor en ny bygning blev rejst på stedet.

Fig. 9. Hus 3 – opstalt af murrest og underliggende lag.

Hus 4: Huset var repræsenteret ved en rest af et mørtelgulv, A265. Mørtelgulvet lå højere end teglgulvet (A280) i hus 2. Mørtelgulvet var stratigrafisk adskilt fra teglgulvet af et blandet fyldlag, A262, der strakte sig over flere kvadratmeter i rampefeltets vestlige del. Mørtelgulvets udbredelse strakte sig desuden længere mod syd end teglgulvet, så A265 kan ikke være en senere fase af hus 2, men må stamme fra en anden og senere bygning.

Datering: Der blev ikke gjort fund ved udgravning af lagene, så der er kun de stratigrafiske iagttagelser at gøre godt med. At der kan være tale om gulvlag til hus 5 fra 1400-tallet, hvis sydvæg er bevaret ovenpå Arnoldsmuren, er tvivlsomt, så hus 4 repræsenterer en ældre fase af sekvensen af bygninger på stedet.

Hus 5: Konstruktionen udgjordes af en grøft, der forløb nord-syd (fig. 10). Den var mindst 5,44 m lang og 1,30 m ved bredeste sted. Den registrerede dybde var 70 cm.

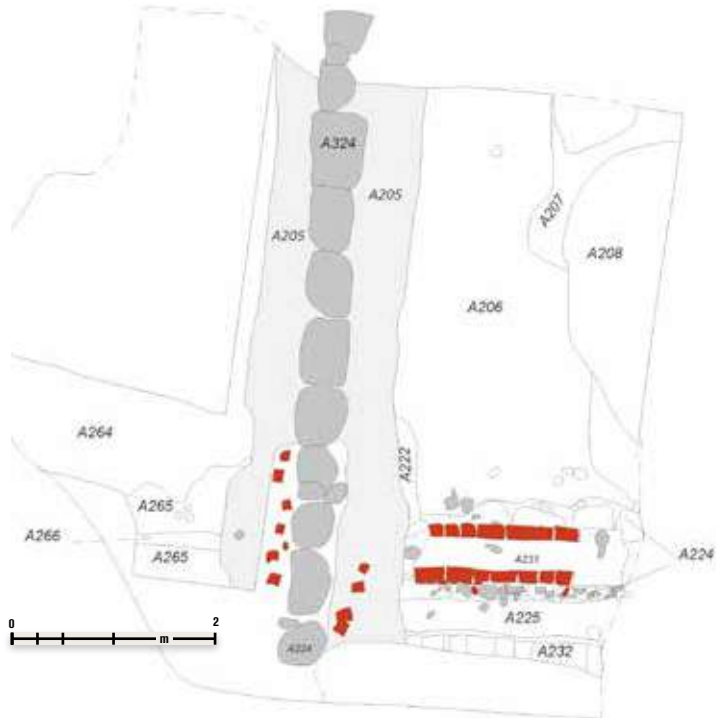
Ovenpå A205 var et jordlag, A324, der kronedes af en lige række kampesten. Fylden i A324 rummede bunden af en glasflaske, der næppe er ældre end 1800-tallet.

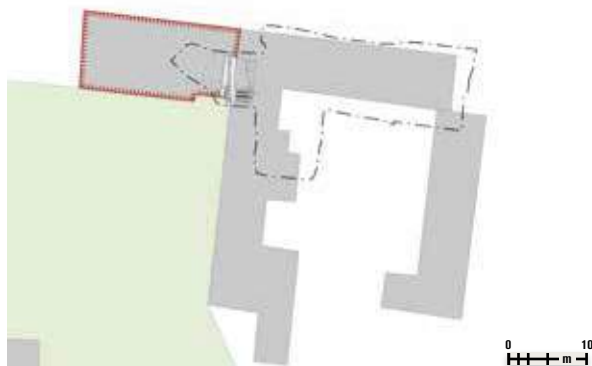

Datering: A205 er sandsynligvis fundamentgrøft til den senmiddelalderlige bygning, som rejstes i 1400-tallet og blev nedrevet i 1811. Ifølge oplysninger nedfældet af prof. Jacob Kornerup er bygningens sydmur stadig bevaret som en del af muren mellem Domkirkepladsen og Domprovstehaven. Projiceres Ehlers kort over Roskilde fra 1790 ind over udgravningsplanen er der en god overensstemmelse mellem A205 og østgavlen på bygningen, der var Sjællands Stifts konventhus efter reformationen (se fig. 11).

”Hus 6”: Ved muldafrømningen af sydfeltet fjernedes nyere lag, heriblandt et 10-20 cm tykt lag af trækul med recent ståltråd og skår af ølflasker fra ca. 1900. Herved afdækkedes dels Arnolds murens østside, der havde en overfladekote mellem 37.60 i syd og 37.35 m i nord, dels en øst-vestorienteret væglignende konstruktion på op til 67 centimeters bredde, A54 (Fig. 12). A54 udgik fra Arnolds muren og kunne følges

Fig. 10. Hus 5 (A205) med overliggende række af kampesten.

i en længde af 5,45 m mod vest, hvor den er blevet afbrudt af forstyrrelsen A57, der er opstået ved opførelsen af havemuren omkring Konventgården. Konstruktionens overfladekote var mellem 37.47 m i vest og 37.61 m i øst. A54 savnede en fundamentgrøft, så væggen er anbragt på jordoverfladen omkring kote 37.30-37.40 m. Den bestod af frådstenskvadre og munkesten, der var lagt i forlængelse af hinanden i et enkelt bevaret skifte, og ”murkernen” var fyldt op med ler, mørtel og enkelte sten og teglstykker, heriblandt vingetegl.

Der kan være tale om en hustomt i form af det spinkle vægfundament mod syd (A54), der sammen med Arnolds murens mod nord- og østside udgjorde tre af fire væglinjer. Afstanden imellem indersiderne af Arnolds murens nordvæg og vægfundamentet A54 var 4,57 m. Stedvist var der 1-5 cm tykke, vandrette horisonter, der umiddelbart lignede rester af gulve eller ”færdselslag”. Lagene var dog ret begrænsede i udstrækning og havde topkoter, der lå mellem 37.27 m og 37.38 m, dvs. i omegnen af bundkoten for A54.

Datering: Formentlig eftermiddelalderlig, men elementer kan være fra slutningen af middelalderen.

Hus 7: Ved muldafrømningen til rampefeltet fremkom en række kampesten umiddelbart under græstørven (A324). Stenrækken, bestående af marksten, ca. 40 x 50 cm i dimensioner, var placeret øverst i en grøft bestående af gråbrunt leret sand med mange stykker af tegl og mørtel (se fig. 10). Stenrækken forløb på tværs af rampefeltet i nord-sydlig retning og kunne ved hjælp af et jordspyd følges mindst 5 m nord for udgravnings-

Fig. 11. 1400-talsbygningen på kort fra 1790 er vist med rødtakket streg. Fundamentgrøften til hus 5 er projiceret ind sammen med kampestensrækken. Udgravningsgrænsen er vist med gennembrudt streg.

Fig. 12. Arnoldsmurens nordside ses til venstre, og A54 befinder sig i billedets højre side. Set fra vest.

grænsen. Mod syd sluttede den sandsynligvis op til den stående havemur mod Domkirkepladsen. A324 var lagt nøjagtigt oven i fundamentsgrøften A205 (hus 5), så sandsynligvis er der ikke lang tid imellem nedlæggelsen af A205 og anlæggelsen af A324. I fylde til sidstnævnte fandtes en flaskebund af grønt glas fra nyere tid.

Datering: A324 kan være en syldstensrække til en mindre bygning på 5 meters bredde, der er angivet på stedet på Traps bykort fra 1859 (se fig. 3). Den tilsvarende syldstensrække mod vest blev ikke påtruffet ved udgravningen

Hus 8: I vestsiden af sydfeltet blottedes en række munkesten ovenpå en stor kampesten, orienteret nord-syd. Mod syd fremkom flere kampesten på en række i tilknytning til stensamlingen A215.

Datering: Der er efter alt at dømme tale om en fundamentrest fra Friskolen (1724-1891).

Domkirkegården

Udgravningens sydfelt omfattede ca. 48 m² af domkirkegårdens nordøstlige hjørne, hvoraf ca. 35 m² rummede begravelser. Længst mod syd og langs havemuren mod Domkirkepladsen var forholdene forstyrrede, og opførelsen af Friskolen har også grebet ødelæggende ind.

Kirkegårdsgrøften

Blandt de ældste anlægsspor var en grøft, der har afgrænset kirkegården på de to sider, som kunne undersøges ved udgravningen, nemlig nord og øst. (Fig. 13.) Grøften blev primært påvist i profiler og havde alle steder mere eller mindre jævnt rundet bund med skrånende sider. (Fig. 14.) Langs nordsiden af kirkegården var den nedgravet 30-35 cm i undergrund, så med en oprindelig muldhorisont omkring 35 cm på kirkegården har grøften fremstået som hen ved 70 cm dyb.

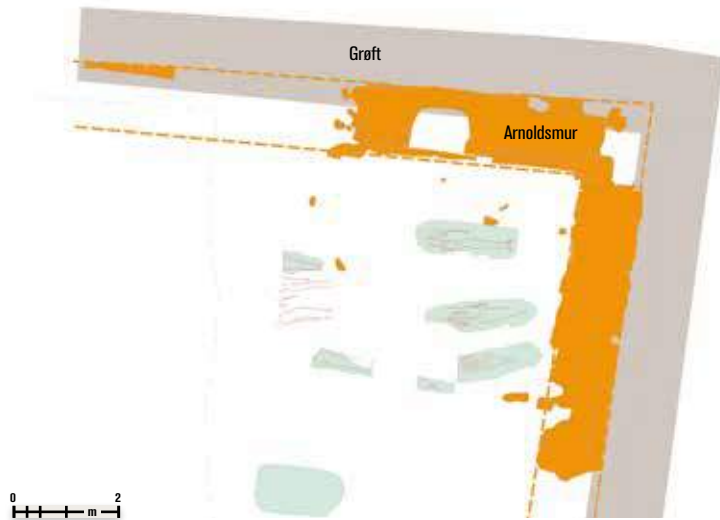
Datering: Stratigrafisk er kirkegårdsgrøften ældre end Arnoldsmuren af frådsten, der tydeligvis er rejst efter, at grøften er fyldt op. En sikker datering af grøftens etableringstidspunkt kan ikke gives på det foreliggende grundlag, men at der er tale om en afgrænsning af kirkegården forekommer klart al den stund, at grøften har samme forløb som den senere kirkegårdsmur. Efter en periode er grøften fyldt op med jord, der var teglfri. Derfor er det overvejende sandsynligt, at håndteringen af jorden er sket før teglens indførelse i Roskilde, dvs. før anden halvdel af 1100-årene.³

Arnoldsmuren

Efter tilkastningen af kirkegårdsgrøften har man opført en mur i stedet. Ruinen heraf er tidligere påtruffet ved flere lejligheder i Domkirkestræde, ved Fondens Bro og langs Domkirkepladsens nordside. (Fig. 2.) Gennem mere end 100 år er murresterne blevet opfattet som dele af den såkaldte Arnoldsmur, der har navn efter biskop Arnold (1088-1124).

De bevarede dele har alle steder været et ca. 40 cm højt og 125 cm bredt kampestensfundament med nævestore sten som basis, hvorpå større sten er anbragt og mellemrummene fyldt med jord, ler og mørtel. (Fig. 15.) På fundamentet har man opført en kassemur af frådsten, der var 120-125 cm bred og bevaret i en højde af 65-70 cm. Ved Konventhuset bestod murkerne af marksten, stumper af frådsten og mørtel. I toppen af den blottede

Fig. 13. Den ældre grøft (grå) er vist i forhold til Arnolds murens forløb (gul). Inden for muren ses begravelser.

murkerne fremkom munkesten som murfyld. Forekomsten af tegl passede meget dårligt med en datering af murens opførelse til ca. 1100, men det viste sig, at muren har været delvist nedrevet og genopbygget.

I de øverste 20-30 cm af murkernen var mørtelen mere hvid og tydeligt hårdere end i den nedre del af muren. Dette forhold manifesterede sig meget klart ved nedrivningen af muren; den øvre del var overordentlig sejlivet, mens den nedre del var let at skille ad. Muren har altså været revet ned til nederste frådstensskifte og bygget op igen. Hvornår det er sket var ikke til at angive på det foreliggende grundlag, men det er næppe efter 1400. I 15. årh. synes denne del af domkirkegården at være opgivet, så muren er formentlig blevet endegyldigt sløjfet i dette tidsrum.

Begravelser

Der fremkom 20 jordfæstebegravelser, der alle var orienteret i øst-vestlig retning, og som respekterede kirkegårdens afgrænsninger. Kun en enkelt grav var forstyrret af Arnolds muren. Gravene lå stratigrafisk i tre niveauer, men afstanden mellem niveauerne var ubetydelige.

Alle begravelser var uden kister, og som hovedregel var ligene anbragt i udstrakt rygleje med armene ned langs siden og benene samlede. (Fig. 16.)

Kulstof 14-dateringerne fra fem af gravene viser entydigt, at begravelserne er sket i sen vikingetid eller tidlig middelalder. Kulstof 14-datering af menneskeskeletter er belastede af, at rammedateringerne ikke kan ind-

Fig. 14. Tværsnit af Arnolds muren og den ældre kirkegårdsgrøft (tv.).

Fig. 15. Udsnit af Arnolds muren set fra kirkegården.

snævres til under 150-200 år i slutningen af vikingetiden og begyndelsen af middelalderen, og ydermere skal der tages hensyn til reservoir-effekten for individer, der helt eller delvist har levet af marin føde. Det bidrager nemlig med gammelt kulstof, hvorfor dateringerne bliver for gamle. Den i nærværende sammenhæng foretagne korrektion har sit udgangspunkt i, at ca. en fjerdedel af føden har været marin. Hvis personerne fortrinsvis har spist fisk fra Roskilde Fjord med særlig høj grad af udvaskning af gammelt kulstof, er de angivne dateringer stadig for gamle. At rammedateringen har et udgangspunkt i 9. eller 10. årh. er derfor ikke ensbetydende med, at gravene stammer herfra. Det er overvejende sandsynligt, at de ældste grave er anlagt omkring år 1000.

Opsummering af den antropologiske undersøgelse

Der blev undersøgt knoglerester af i alt 25 individer med en generel god bevaringstilstand. Blandt de 25 individer var både mænd, kvinder og børn. (Fig. 17.) Den gennemsnitlige legemshøjde for otte mænd var 169 cm (N = 8, udregnet efter Trotter og Gleser 1958) og for fem kvinder 162 cm (N = 5). (Fig. 18.)

På flere skeletter kunne der observeres spor efter de hyppigt forekommende aldersrelaterede sygdomme i form af slidgigt, tandsten og tandbylder. Karies fandtes kun på tandsættet fra et enkelt individ. Af andre sygdomme blev der bl.a. observeret *spina bifida* i form af et delvist spaltet korsben hos én person, mens der hos hele tre personer var tegn på svære deformationer, sandsynligvis på grund af slidgigt eller betændelse i dele af eller i hele rygsøjlen.

Fig. 16. Begravelser fra ældste lag liggende in situ. Set fra øst.

Foruden de ovennævnte skeletter skal yderligere lægges et antal løsfund fra minimum 12 individer (minimum fire børn og otte voksne). Blandt disse var kranium, stammende fra en mand på mere end 25 år, som viste sig at være interessant. (Fig. 19.) I kraniets venstre isseben kunne observeres et indgangshul, formentlig fra en pil, og i venstre pandehalvdel var et mærke efter et slag med en stump genstand.

Diverse anlægsspor

Brønde: Der fandtes flere brønde, der kendetegnedes ved at have stejle eller lodrette sider. Der var ingen steder spor efter indvendig afstivning eller brøndkasser, og de kunne ikke i noget tilfælde udgraves til bunden pga. indtrængende vand. Dateringsmæssigt hører brøndene til mellem 1150 og 1350.

Stolpehuller: I nordfeltet påvistes flere fyldskifter, der i form og størrelse lignede stolpehuller. Det var kun et fåtal, der var dybere end 10 cm, og der

kunne ikke dokumenteres nogen sammenhæng mellem fyldskifterne. Med andre ord kunne de ikke sættes sammen til bygningsdele eller hegnsforløb.

Langs sydøstkanten af nordfeltet var fem stolpehuller uden tegl i fylden, hvilket tyder på, at de er fyldt op inden anden halvdel af 1100-tallet. Nogle meter længere mod vest og nord er til gengæld tegl i stolpehullerne, som derfor kan formodes at være tilfyldt i slutningen af 1100-årene eller senere.

Grøft: Efter muldafrømningen i nordfeltet sås kun enkelte fyldskifter i overfladen i form af usammenhængende lerplamager. Ved afskrabning af niveau 1 kunne flere fyldskifter defineres, herunder A6, der til at begynde med var en aflang bræmme af gult ler, der forløb i øst-vestlig retning. Både i øst og vest var forløbet afbrudt af yngre forstyrrelser. Under den fortløbende udgravning smalnede lerbræmmen ind og fremstod som en afgrænsning af et mørkere parallelt forløb, som i øvre niveauer benævntes A5. Det viste sig dog, at A5 sammen med A46 og A45 var en dyb grube eller brønd, som ikke blev gravet i bund. Disse fyldskifter har tilsammen forstyrret A6.

Tværsnittet af grøften viste, at den havde stejlt skrånede sider og flad eller let rundet bund. Af fyldsammensætningen kunne det sluttes, at grøften ikke er blevet fyldt op af én gang. Snarere er der tale om, at grøften langsomt er blevet fyldt, for derpå at blive delvist genopgravet. (Fig. 20.)

Det var ikke muligt at funktionsbestemme A6 med sikkerhed. Bundniveauet faldt fra 36,50 m i øst til 36,23 i vest, dvs. 27 centimeters fald mod vest indenfor 5,11 m (knap 5% fald). Undergrundens overflade var på samme strækning næsten jævn med et udsving på 3 cm. Umiddelbart peger dette forhold på, at der er tale om en afvandingsgrøft, som har ledt vandet hen mod kirkegårdsgrøften. Der kunne dog ikke dokumenteres vandaflejrede lag i grøften, men om der i stedet skulle være tale om en rest af et hegn eller en husvæg står hen i det uvisse.

I fylden fandtes en penning (Knud den Store), fragmenter af en enkeltkam af ben med jernnitter (fig. 21), en bennål, Stamfordkeramik, østersøkeramik, jernkniv, hestesko, jernnøgle og fragmenter af kværnsten af glimmerskifer med røde granater. *Datering:* 1016-1050.

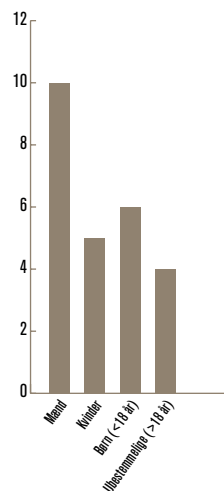

Fig. 17. Kønsfordeling for skeletterne.

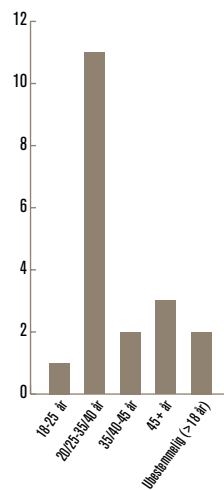
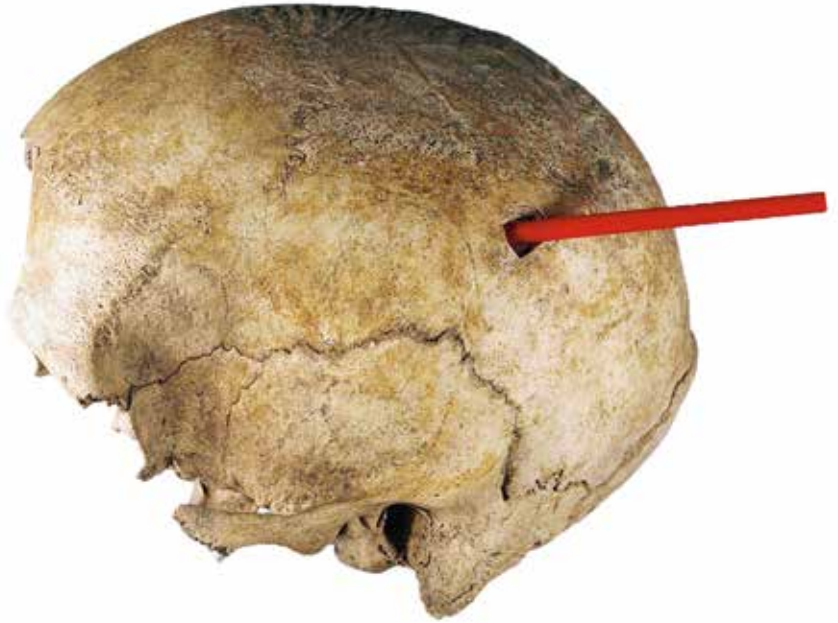

Fig. 18. Aldersfordeling for skeletterne.

Fig. 19. Kranium med skudlæsion.

Gruber: Et fremtrædende træk i udgravningen var de mange, store fyldskifter, som kunne iagttages fra top til bund i kulturlagene. De yngste var fra 1800-tallet og fra nyere tid var også A30, der var en brønd muret i flensborgtegl, som blev påtruffet ved forundersøgelsen. Pga. de omfattende forstyrrelser fra nedrivningen af nyere tids bygninger, samt etablering af to kalkgruber og det meget kraftige fundament til havemuren mod Domprovstegården, var et større areal i nordfeltet voldsomt forstyrret ned til niv. 6.

I nordsiden af nordfeltet fandtes A172, som var en større grube, der ikke kunne graves i bund pga. indtrængende vand. Der fandtes både jernsøm, østersøkeramik og skår af gråbrændt keramik, men samtidig var der flere skår af groft magret og blødt brændt keramik af oldtidskarakter. Sidstnævnte lå overvejende i den dybeste del af gruben, men der er formentlig tale om, at hullet er blevet gravet og fyldt i middelalderen, hvor man har forstyrret et anlæg eller kulturlag fra oldtiden.

Kulturlag og aflejningsforhold

I den sydøstlige del af nordfeltet blotlagdes det oprindelige muldlag af gravemaskinen. Den blottede overflade lå omkring kote 37.00 m. I feltets sydlige kant var imidlertid et mindre område med nogle få centimeter tykke kulturlag, der lå ovenpå det oprindelige muldlag. Overfladen af det yngste kulturlag lå omkring kote 37.15-37.20 m. I et underliggende kulturlag fandtes en cellemaljefibel, der hører til i vikingetidens sene del.

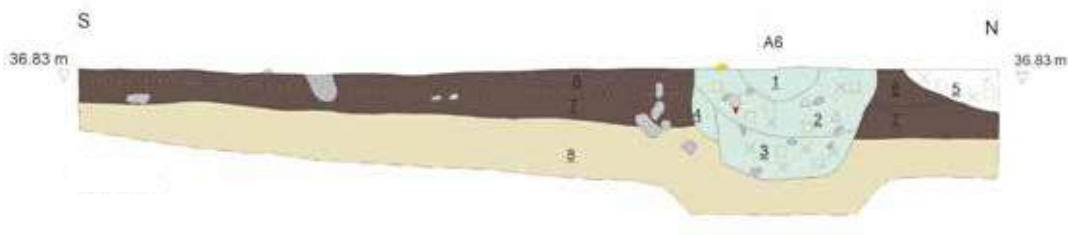
I nordfeltets nordside var forholdene mere intakte, da en ca. 2 m bred bræmme lå i Domprovstehaven, som var uforstyrret af eftermiddelalderligt byggeri. Da det ikke kunne lade sig gøre at udgrave lagene i hele deres udstrækning, blev der udtaget nogle repræsentative kvadrater, som blev udgravet og opmålt.

Lagene rummede bl.a. en penning fra Valdermarstiden (fig. 22), en konisk tenvægt af bly, flere stykker bronzeblik, østersøkeramik, hvæssesten af skifer, klæbersten, jernnagle med nitteplade, et stykke af en teglflise og enkelte skår af glaseret keramik.

Noget tyder på, at laget er opstået over en længere periode fra 1000 til 1200-tallet, hvis man skal tage oldsagernes dateringsrammer for pålydende.

Det oprindelige muldlag blev påtruffet flere steder i udgravningen, ikke mindst i nordfeltet. Det var et homogent brunt lag af let, sandet ler-muld, der mange steder havde en øvre horisont med rødlig inklusioner, mens den nedre horisont var lidt lysere med en jævn overgang til råjorden. Muldlaget var påfaldende kraftigt. I syd var laget 32 cm tykt med en topkote omkring 37.05 m. I nordsiden af feltet var muldhorisonten

Fig. 20. Tværsnit i nord-sydlig retning. A6 er angivet med grøn farve, mens mørkebrun farve viser det oprindelige muldlag. Råjorden er vist med lys brun farve.

Fig. 21. Den ene ende af en benkam med stiliseret dyrehoved. Målestok 1:1.

op til 60 cm tyk med en topkote omkring 36.49 m. Man kan med andre ord aflæse et svagt fald fra sydøst mod nord og nordvest.

Lagene i sydsiden af nordfeltet var markant tyndere end forholdene i nordsiden af feltet. Så tynde lag er karakteristiske i områder, hvor man færdes meget, f.eks. i bygninger, uden at lagene dog kunne karakteriseres som udlagte gulve. Hvorvidt de tynde lag har forbindelse til grøften A6 fra 1000-årene kunne ikke udledes af udgravningens profiler.

De noget tykkere horisonter i nordsiden af feltet ligner mere lag, der er opstået i udkanten af et færdselsområde. En nærmere afklaring af forholdene kan ikke gives på det foreliggende grundlag.

Konklusion

Den arkæologiske udgravning blotlagde rester af hustomter, kirkegård, brønde, affaldsgruber, stolpehuller og kulturlag med en rammedatering fra ca. 1000 e. Kr. til 1890'erne. Indenfor disse 900 år var især middelalderen velrepræsenteret.

11.-12. årh.: Fra første halvdel af 11. årh. stammer den i begge ender afbrudte grøft A6, der rummede et righoldigt genstandsmateriale. Fra samme tid er de tynde kulturlag, der sås i sydsiden af nordfeltet. Fra 1000-tallet er ligeledes den første kirkegårdsafgrænsning i form af en grøft, der blev påvist under den senere opførte Arnolds mur af frådsten. Arnolds muren er – traditionelt – dateret til ca. 1100, men udgravningen bidrog ikke med oplysninger, der kan angive tidspunktet for byggeriet nærmere.

For kirkegårdens vedkommende er den anlagt på jomfruelig grund; der er med andre ord ingen anlægsspor på stedet. De 20 begravelser var alle kristne i deres skik, og de AMS-daterede individer viser, at gravlæggelserne er sket i slutningen af vikingetiden eller begyndelsen af middelalderen.

På nordsiden af kirkegården fandtes en kælder med frådstensgulv, og som har haft trævægge. Af disse var intet bevaret udover aftrykket af plankerne i en smal vægrende. Kælderen dateres til første halvdel af 12. årh., men kan dog godt være anlagt allerede i 11. årh.

13.-14. årh.: Gennem middelalderen blev huse nedrevet og opført i flere omgange ovenpå kældertomten. En kort vægrest af et velbygget teglstenshus kan meget vel være opført i slutningen af 1200-tallet, da grunden ændredes fra privat ejendom til kannikeresidens for De Seks Præbender, der stiftedes i 1288. En del af kulturlagene og brøndene i nordfeltet kan også tilskrives kannikerne, som ejede stedet frem til kort efter reformationen.

15.-16. årh.: I 15. årh. opførtes et nyt teglstenshus i De Seks Præbenders Residens, og det lå her indtil 1811, hvor det blev revet ned. Sydfacaden indgår i dag i muren mellem Domkirkepladsen og Domprovstehaven.

I 15. årh. omlagdes skellet mellem Domkirkegården og ejendommen mod øst. Om denne har indgået i De Seks Præbenders Residens er usikkert, for residensens grænser kan ikke fastslås med sikkerhed. På dette tidspunkt byggedes det teglstenshus, som i vore dage kaldes Konventhuset.⁴ Senest samtidig hermed er gravlæggelserne ophørt, men ud fra AMS-dateringerne af udvalgte grave og deres stratigrafiske position tyder alt på, at der ikke er foretaget begravelser i området siden 1200-tallet. De overlejrende lag rummer dels østersøkeramik, dels skår af Aar denburgkeramik.

I nordfeltets nordside var et brandlag, der efter indholdet af oldsager at dømme kan stamme fra en brand i 1400-1500-tallet.

Nyere tid: Efter reformationen er opført en bygning på den tidligere kirkegård i form af ”hus 6”. Funktion og tidsrum kendes ikke nærmere, men i 1724 opførtes Friskolen på stedet. Rester af denne bygning blev påvist i form af store kampesten fra sylden.

I 1800-tallet opførtes en lille bygning (hus 7), hvor tidligere kannikeresidensen havde ligget indtil 1811.

I 1890'erne nedbrød man Friskolen og en nordligt beliggende længe, til hvilken brønden af flensborgtegl og kalkgruben af tegl formentlig hører.

Fig. 22. Penning slået under Valdemar I den Store (1154-1182). Målestok 1:1.

Fig. 23. Nordfeltet. Den dybe del (th.) var forstyrret. Set fra øst.

Derefter planeredes gårdspladsen ved at tilføre jord, og teglstensmuren mellem Konventgården og Domprovstehaven blev bygget.

Perspektivering

Udgravningen resulterede i det – indtil videre – ældste anlæg fra byens historie, nemlig grøften A6. Her identificeredes desuden den første forekomst af Stamfordkeramik i Roskilde, en keramiktype, der kan ses som en signatur for den engelske påvirkning i første halvdel af 11. årh. En celleemaljefibel fra det næstældste kulturlag er første eksemplar af denne smykketype, som er fundet in situ. Der er således meget, der tyder på, at byens ældste fase er repræsenteret i området nordøst for domkirken. Yderligere udgravninger i området er ønskværdige med henblik på en nærmere undersøgelse af de intakte kulturlag, som fandtes i nordfeltets nord- og sydside. Umiddelbart er Domprovstehaven den bedste mulighed, hvad angår tilgængelighed. Her ville man samtidig kunne få yderligere oplysninger om De Seks Præbenders Residens, både hvad angår bygninger og udstrækning. Samtidig ville der være oplysninger om den verdslige gård, som har ligget på stedet indtil 1288.

De tidlige begravelser på domkirkegården, hvor den oprindelige afgrænsning, grøften under Arnoldsmuren, også kunne dokumenteres, understreger aktiviteterne allerede i 11. årh. Begravelserne lå ikke så tæt, som det ellers er almindeligt for Roskildes middelalderlige kirkegårde, og tidligere udgravninger har vist, at gravtætheden nærmere den eksisterende domkirke heller ikke har været stor.

Domkirkegården synes derfor temmelig ekstensivt udnyttet, og det er tankevækkende, at de i nærværende sammenhæng fundne begravelser fra sen vikingetid og tidlig middelalder befinder sig i dette fjerne hjørne af domkirkens område. Begravelse så nær kirkebygningen som muligt har været at foretrække, hvis man selv har kunnet bestemme, så placeringen i det nordøstre hjørne af den mere end en hektar store domkirkegård kalder på en forklaring. En mulighed er, at der er tale om fattige og rangsmæssigt ubetydelige personer, som er gravlagt på kirkens nåde og barmhjertighed et sted, hvor ingen betalende kunder har villet ligge. En anden mulighed er, at gravene tilhører en kirkebygning, som ikke har ligget, hvor domkirken er i dag, men nordøst herfor. Man bør have denne mulighed i mente ved jordarbejder på Domkirkepladsen.

Administrative data

Roskilde Museum var ansvarlig for undersøgelsen, der omfattede et grundareal på 380 m². Originaldokumentation opbevares på museet under j.nr. 2509.

Mus.insp. Jens Molter Ulriksen var ansvarlig udgravningsleder, mens arkæolog David Brink var daglig leder fra 18/8 til 21/1. Den 29. november ansattes arkæolog Anna S. Beck til at stå for udgravningen af arealet for nedkørselsrampen i vestenden af byggefeltet, en opgave, der først var kommet til i løbet af efteråret, og som blev budgetlagt separat. I udgravningen deltog desuden et antal arkæologistuderende i perioder af varierende længde: Ditte Kroner Gaarde (16/8-21/1), Nikolaj Wiuff Nielsen (16/8-21/1), Rasmus Winther (20/9-8/10), Tine Bonde Christensen (27/9-29/10 og 29/11 til 20/1) Ingeborg Sæhle (12/10-29/10 og 29/11-16/12 samt 10/1-21/1), Marie E. Christensen (11/10-19/1) og Katrine Ipsen-Kjær (25/10-3/1).

Udgravningsmedarbejder Niels K.W. Nielsen deltog fra 16/8 til 17/9, fra 13/10 til 19/10 og fra 29/11 til 21/1. Gennem hele udgravningsforløbet deltog Kaare Bøgh-Jensen, Biltris, som frivillig i forbindelse med metal-detektorafsøgning af flader og anlæg. Vagn Jensen, Veddelev, gik med metal-detektor en enkelt dag. Som erhvervspraktikanter fra folkeskolens 8. klasser deltog Frederik Sjöberg i en uge og Astrid NN en enkelt dag. Kulturarvsstyrelsen har behandlet sagen under j.nr. FOR 2003-2122-1783.

Roskilde Domsogn er lodsejer og bygherre og har i denne egenskab afholdt udgifterne til undersøgelsen.

Udgravningens forløb

Udgravningen blev gennemført mellem den 8. august 2010 og den 21. januar 2011. Omkring begyndelsen af februar blev foretaget opfølgende registreringer i forbindelse med jordentreprenørens arbejde. En indledende afrømning af den øverste meter fyldjord blev gennemført den 8. august under museets overvågning. Herefter afventedes resultater af jordklassificeringsprøver inden bortkørsel, der først kunne effektueres den 12. august.

Fig. 24. Nordfelt den 17. august 2010. Set fra ØSØ.

Fig. 25. Nordfelt i december 2010. Set fra øst.

Museet indledte 2. afrømning af jord fra øst mod vest, hvor fyldjord i 1 meters tykkelse blev afrottet af to omgange. (Fig. 23.) Jorden blev afsøgt med metaldetektor i forbindelse med afrottningen, ligesom bunkerne blev gået efter. På dette tidspunkt blev det oplyst, at byggefeltet i virkeligheden skulle være 9 m bredt og ikke 7 m som angivet i de tegninger, som dannede udgangspunkt for udgravningsbudgettet. Det betød bl.a., at der skulle graves ca. 1-2 m ind i Domprovstens have langs hele nordsiden af udgravningsfeltet. Alene her blev der tale om et ekstra areal på 1,5-2 meters bredde, 27-28 meters længde og 1,5-2 meters tykkelse, som ikke var indregnet i udgravningsbudgettet og heller ikke efterfølgende blev budgetlagt.

Den 24. august afrottedes forstyrret overjord i den vestligste del af byggefeltet og i sydvinklen (herefter *sydfeltet*). (Fig. 4.) I den forbindelse fremkom ruinen af Arnolds murens nordøstlige hjørne. Der var massive forstyrrelser i området opstået i slutningen af 1800-tallet, da man rev Friskolens bygning ned. I sydfeltet, hvor bygningen har ligget, fremkom et tykt lag af stift, gult ler, der dækkede et trækulslag på 1 cm, stedvist dog op til 10 cm tykt. Trækulslaget overløjrede Arnolds muren og indeholdt bl.a. moderne flaskeskår og ståltråd. Under dette lag registreredes den første

Fig. 26. Opmåling ved hus 1 i februar 2011.

Fig. 27. Nordfeltet, september 2010.

arkæologiske overflade i form af et sporadisk bevaret lergulv på 1-2 centimeters tykkelse.

Den 31. august fjernedes det sidste område med overjord fra sydenden af sydfeltet. Her var massive forstyrrelser pga. en regnvandsbrønd med tilhørende ledninger i øst-vestlig retning.

Efter heftige regnskyl i weekenden den 11.-12. september var feltet druknet, og trods udpumpning af vandet var fladen for blød til at færdes på indtil den 17. september. (Fig. 24.) Den 14. september udvidedes feltet i hele sin længde med 1-1,5 m nordpå i Domprovstehaven.

Vejrforholdene med hård frost i december og januar samt det ekstra areal i nordfeltets nordside (Domprovstehaven) betød, at kulturlagene i flere af kvadraterne nord for x:504 ikke kunne nå at blive udgravet med ske. Den 6. januar afrømmedes jord for at få konstateret, om der var anlægsspor i undergrunden.

Den 21. januar afsluttedes den arkæologiske udgravning, og felterne blev formelt frigivet til byggeriet. I forbindelse med jordentreprenørens opgravning ved rampen den 1. februar fik museet lejlighed til at indmåle og dokumentere det nordøstlige hjørne af kælderkonstruktion. (Fig. 26.)

Udgravningsmetode og dokumentation

Muldafrømningen med gravemaskine skete ned til et niveau, hvor moderne forstyrrelser ikke længere dominerede forholdene. Som det er nævnt ovenfor, var dette niveau ikke ensartet. Generelt var der ikke meget mere end 10-30 cm kulturlag tilbage i nordfeltet, bortset fra kvadraterne i Domprovstehaven, hvor der ikke var bygget i nyere tid. Her var kulturlagene bevarede fra grønsværen til råjorden. Det samme gjorde sig gældende for rampefeltet, der også var beliggende i Domprovstehaven. I sydfeltet var kulturlagene stærkt ødelagte af nyere tids byggerier, og den middelalderlige lagserie var 30-40 cm tyk. Under kulturlagene fandtes de fleste steder det oprindelige muldlag, der var ca. 30 cm tykt. I forbindelse med afrømningen blev jorden afsøgt med metaldetektor, og gennem hele udgravningen blev anlæg og kulturlag systematisk afsøgt af Kaare Bøgh-Jensen. *Flader og profiler:* Efter muldafrømningen blev fladerne afrenset med skovel og graveske, hvorefter de blev tegnet.

Fig. 28. Opmåling af fladen i nordfeltet, august 2010.

Fladerne blev inddelt i kvadrater på 2 x 2 meter for efterfølgende at kunne stedfæste oldsager, som fremkom i kulturlag eller større anlæg og fyldskifter, uden at hver enkelt genstand skulle indmåles i tre dimensioner. Kun i særlige tilfælde, ved fund af f.eks. mønter, kamme, smykker eller andre kronologisk vigtige oldsager, blev der foretaget en indmåling i tre dimensioner. For at lette identifikationen fik hvert kvadrat en bogstavkombination.

Samtidig udgravedes både kulturlag og anlæg i kunstige niveauer på 10 centimeters tykkelse, hvis ikke det var muligt at separere i originale lag med det samme. Denne fremgangsmåde har vist sig hensigtsmæssig i andre udgravninger, og det var den også i denne sammenhæng. Selvom man først erkender en naturligt opstået lagserie ved opmålingen af profilbalken, efter fylden er gravet bort, kan det i større eller mindre omfang lade sig gøre at henføre fundene fra de kunstige niveauer til de oprindelige forhold.

Fladerne blev tegnet niveaust på folie i målestok 1:20. (Fig. 28.) Pga. forstyrrelser og undergrundens skrånende overflade var det ikke alle niveauer, der blev registreret over hele udgravningen. Desuden er der f.eks.

Fig. 29. Nordfeltet i januar 2011.

forskel på niveau 1 i sydfeltet og samme niveauangivelse i nordfeltet, både hvad angår kote og lagsammensætning. De er således ikke umiddelbart sammenlignelige, men er kun gældende indenfor det givne felt.

Der blev udlagt flere hovedprofiler i felterne. De blev tegnet, fotograferet og beskrevet for at registrere gennemgående forhold vedr. kulturlagens mægtighed og sammensætning samt det oprindelige muldlags tykkelse. I forbindelse med anlæg blev de snittet, og profilen blev tegnet, beskrevet og – i de fleste tilfælde – fotograferet.

Udgravningsteknik: Udgravning af anlæg og lag foregik med graveske i langt de fleste tilfælde. Ved meget tykke, blandede lag, hvor der skulle frilægges en profil, blev i nogle tilfælde anvendt skovl.

Jordprøver: Der blev udtaget en jordprøve til vandsoldning af hvert anlæg i hvert niveau, ligesom der blev udtaget en pose med jord til flottering. Hensigten med soldeprøven var at konstatere, om der var oldsager eller makro-fossiler af en karakter, der krævede soldning i større udstrækning.⁵

Noter

- 1 ROM 1350/90 DOMKIRKEPLADSEN.
  - 2 Se særskilt beretning for prøvegravning under ROM 2509 KONVENTHUSET.
  - 3 Det antages almindeligvis, at domkirken har været blandt de første bygninger – hvis ikke dén første – opført af tegl i Roskilde. Hvis teglstensbyggeriet havde været i gang, da kirkegårdsgrøften fyldtes op, er det forventeligt, at større og mindre stykker tegl ville kunne ses i fylden.
  - 4 Domkirkestræde 10.
  - 5 Lektor Niels H. Jensen og laborant Lis Højlund Pedersen, Institut for Miljø, Samfund og Rumlig Forandring ved Roskilde Universitet, var på udgravningen i december for at udtage jordprøver til pollenanalyser og kemiske analyser af kulturlag og det oprindelige muldlag. I januar foretog Niels H. Jensen borer i nogle af de brønde, som ikke kunne udgraves til bunds, for at skaffe materiale til lignende analyser.
-

